ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

- Азия жана Африка өлкөлөрүнүн тарыхы
- Азия жана Африка өлкөлөрүнүн тили жана адабияты
- Азия жана Африка өлкөлөрүнүн антропологиясы
- Азия жана Африка өлкөлөрүнүн географиясы
- Азия жана Африка өлкөлөрүнүн дини жана философиясы
- Азия жана Африка өлкөлөрүнүн маданияты жана искуствосу
- Азия жана Африка өлкөлөрүнүн архитектурасы
- Азия жана Африка өлкөлөрүнүн экономикасы
- Азия жана Африка өлкөлөрүнүн эл аралык мамилелери

№1(1)
Июнь, 2020

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
ЧЫГЫШ ТААНУУ ЖАНА ТАРЫХ ФАКУЛЬТЕТИ

ЧЫГЫШ ТААНУУ КАФЕДРАСЫ
ЧЫГЫШ ТААНУУЧУЛАР КЛУБУ
ЧЫГЫШ ТААНУУЧУЛАР АССОЦИАЦИЯСЫ

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

илимий журналы

жылына 2 жолу
кыргыз, орус, англис, араб, түрк, фарси, корей, япон, кытай ж.б.
чыгыш тилдеринде жарык көрөт
№1 (Июнь, 2020)

Ош – 2020

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

ОШСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ И ИСТОРИИ

КАФЕДРА ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
КЛУБ ВОСТОКОВЕДОВ
АССОЦИАЦИЯ ВОСТОКОВЕДОВ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

научный журнал

выходит 2 раза в год
на кыргызском, русском, английском, арабском, турецком, персидском, корейском, японском, китайском и других восточных языках

№1 (Июнь, 2020)

Ош – 2020

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE
KYRGYZ REPUBLIC

OSH STATE UNIVERSITY

DEPARTMENT OF ORIENTAL STUDIES
CLUB OF ORIENTAL STUDIES
ASSOCIATION OF ORIENTALISTS

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

scientific journal
Pulished twice a year in Kyrgyz, Russian, English, Arabic, Turkish, Persian, Korean, Japanese, Chinese and other eastern languages

№1 (2020)

Osh – 2020

Жарыяланган материалдар Ош мамлекеттик университетинин чыгыш таануу жана тарых факультетинин “Чыгыш таануу” кафедрасынын, “Чыгыш таануучулар” клубунун, “Чыгыш таануучулар” ассоциациясынын жана журналдын редакциясынын көз караштарын сөзсүз түрдө чагылдырат дегенге болбойт.

Журнал 2020-жылдын 3-февралында Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин Ош юстиция башкармалыгы тарабынан атайын каттоодон өткөн.

Каттоо №10214, 3-февраль, 2020-жыл.

Сериясы ГР №002804

Журнал 2020-жылдан бери чыгат.

Башкы редактор:

- Бөтөнөев Ж.С., тарых илимдеринин кандидаты, доцент

Башкы редактордун орун басарлары:

- Гимазитдинов И.Р., саясий илимдердин кандидаты, доцент
- Тажибаева С.К., тарых илимдеринин кандидаты, доцент
- Эркебаев Э.М., философия илимдеринин кандидаты, доцент

Редколлегиянын мүчөлөрү:

- Эшиев А.К., философия илимдеринин доктору, профессор
- Адилбаев Ж.А., тарых илимдеринин кандидаты, профессор
- Кадыров Т.Д., тарых илимдеринин кандидаты, профессор
- Смадияров С.А., тарых илимдеринин кандидаты, профессор
- Арстанов С.А., тарых илимдеринин кандидаты, доцент
- Камалов Э.Т., экономика илимдеринин кандидаты, доцент
- Сатыбалдыева Ч.Т., тарых илимдеринин кандидаты, доцент
- Носиров Ш.И., философ – дин таануучу, арабист
- Тухтаматов А.С., чыгыш таануучу – тарыхчы, кытай таануучу
- Таиров А.Ш., чыгыш таануучу – тарыхчы, арабист
- Бекназаров С.М., котормочу, арабист
- Арзыкул кызы Н., лингвист, япон таануучу
- Шайимкулов А.Ж., чыгыш таануучу, африканист
- Орозматова А.С., чыгыш таануучу, африканист
- Имадинова Д.З., чыгыш таануучу, африканист
- Таир кызы Г., чыгыш таануучу, африканист
- Матназаров С.А., аймак таануучу
- Камаева К.К., аймак таануучу
- Матмусаева А.А., аймак таануучу
- Райымбаева А.Ч., эл аралык мамилелер боюнча магистр

Эл аралык редакциялык кеңештин мүчөлөрү:

- Абытов Б.К., тарых илимдеринин доктору, профессор (Кыргызстан)
- Зулпукаров К.З., филология илимдеринин доктору, профессор (Кыргызстан)
- Омарбеков Т.О., тарых илимдеринин доктору, профессор (Казакстан)
- Анес Г.К., филология илимдеринин доктору, профессор (Казакстан)
- Шамсутдинов Р.Т., тарых илимдеринин доктору, профессор (Өзбекстан)

- Раджабов К.К., тарых илимдеринин доктору, профессор (Өзбекстан)
- Мамадалиев И., тарых илимдеринин доктору, профессор (Тажикстан)
- Исмаилбекова А.А., антропология илимдеринин доктору, профессор (Германия)
- Эржан Челеби, тарых илимдеринин доктору, профессор (Түркия)
- Ли Сунь (Кытай)
- Ким Бу Гил (Корея)
- Ёошикасу Охира (Япония)
- Фуул Бадан (Индия)
- Ирван Бин Мохд Субри, профессор (Малайзия)

ОшМУнун чыгыш таануу жана тарых факультетинин “Чыгыш таануу” кафедрасынын “Чыгыш таануунун маселелри” илимий журналынын редакциялык-басма кеңешинин чечими менен басууга сунушталды.

Берилген материалдардын сапаттуулук деңгээлине, илимий мазмунуна, жаңылыгына, автор, сунуштаган кафедра жана рецензиялаган окумуштуу жооптуу.

Урматтуу **“Чыгыш таануунун маселелери”** илимий журналынын редакциялык коллегиясы жана журналдын жалпы окурмандары!

Ош мамлекеттик университетинин Чыгыш таануу жана тарых факультетинин “Чыгыш таануу” кафедрасынын “Чыгыш таануунун маселелери” аталышындагы Эл аралык редакциялык кеңештен турган илимий журналы 2018-жылдын 5-мартында ОшМУнун Окумуштуулар кеңешинин №5 жыйынынын чечимине ылайык, жылына эки жолу, кыргыз, орус, англис жана чыгыш (араб, түрк, фарси, кытай, корей, япон ж.б.) тилдеринде өзүн-өзү каржылап чыгарууга уруксат берилип, Окумуштуулар кеңешинин бул чечими ошол эле жылдын 12-мартында ОшМУнун ректорунун №211 буйругу менен бекитилип, 2020-жылдын 3-февралында Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин Ош юстиция башкармалыгы тарабынан атайын каттоодон (Каттоо №10214, 3-февраль, 2020-жыл. Сериясы ГР №002804) өтүп, окуу жайыбыздагы илимий басылмалардын катарын толуктады.

Бул илимий журналга Азия жана Африка өлкөлөрүнүн тарыхын, географиясын, антропологиясын, тилин, адабиятын, динин, философиясын, маданиятын, искусствосун, архитектурасын, экономикасын, ички жана тышкы саясатын чагылдырган макалалар журналдын редакциялык кеңешинен өткөндөн кийин гана жарык көрүп, жарыяланган макалалар Ош мамлекеттик университетинин чыгыш таануу жана тарых факультетинин “Чыгыш таануу” кафедрасынын жана журналдын редакциясынын көз караштарын сөзсүз түрдө чагылдырат дегенге болбойт.

Журналдын негизги максаты жана милдети – бул, жаш окумуштуулардын, аспиранттардын, изденүүчүлөрдүн, магистранттардын жана студенттердин Азия жана Африка өлкөлөрүнө байланыштуу илимий тезистерин, докладдарын жана макалаларын жарыкка чыгарууга мүмкүнчүлүк жаратуу менен, алардын илимий изилдөөлөрү менен коомчулукту таныштыруу, Ата-Мекендик чыгыш таануу илиминин өнүгүүсүнө өбөлгө түзүү менен Кыргызстандын өнүгүүсүнө салым кошуу болуп саналат.

Баарыңыздарга белгилүү болгондой эле, илимдин ар бир тармагынын негизги миссиясы, ошол мамлекеттин өнүгүүсүнө жана жыргалчылыгына кызмат кылуу сыяктуу эле биздин окуу жайдагы “Чыгыш таануу, африканистика” негизги билим берүү программасынын жана илиминин негизги миссиясы дагы - бул, университетибиздин миссиясына негизделип, Азия жана Африка өлкөлөрүнүн тилин, тарыхын, динин, экономикасын, дипломатиясын ж.б. комплекстүү өздөштүрүү аркылуу, чыгыш өлкөлөрүнө интеграцияланып, инновациялык жолдор менен Кыргызстандын бардык тармактарынын интенсивдүү өнүгүүсүнө инвестиция тартып, өлкөнүн жыргалчылыгына кызмат кыла турган компетенттүү заманбап кадрларды даярдоо болуп эсептелет.

Учурда биздин окуу жайда даярдалып жаткан жаш чыгыш таануучуларыбыздын келечекте өлкөбүздөгү билим берүүнүн, илимий изилдөөлөрдүн, техниканын, медицинанын, экономиканын жана дипломатиянын жакшырышына чоң салым кошушаарына терең ишенебиз.

Биз “Чыгыш таануунун маселелери” аталышындагы – бул, илимий журналыбызга алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдөгү жана Кыргызстандагы окумуштууларыбыздын өлкөбүздүн өнүгүүсүнө жана коомду туура жолго багыт көрсөтө алган, баалуу жана пайдалуу илимий ачылыштардын жыйынтыктары тезис, доклад жана макала түрүндө жарык көрүп, кыска убактын ичинде анын географиясы кеңейип, илимий чөйрөдөгү кадыр баркы Эл аралык деңгээлге көтөрүлөт деп ойлойбуз жана журналдын редакциялык кеңешине жана жалпы окурмандарга ийгиликтерди каалайм!

ОшМУнун ректору, профессор Кожобеков Кудайберди Гапаралиевич

УДК: 94 (575.2)

Абытов Б.К., т.и.д., ОшМЮИнин профессору,
РАЕнин мүчө-корр., Кыргызстан

Абытов Б.К., д.и.н., профессор ОшГЮИ,
член-корр. РАЕ, Кыргызстан

РУССКИЕ ВОСТОКОВЕДЫ О КЫРГЫЗАХ И КЫРГЫЗСТАНЕ
RUSSIAN ORIENTALISTS ABOUT KYRGYZ AND KYRGYZSTAN

Макалада чыгыш таануу, орус чыгыш таануусу, алардын кыргыз таануудагы салымы, «кыргыз» эндоэтноними, экзоэтнонимы, кыргыздардын орус маалыматтарында чагылдырылышынын жылнаамасы каралат.

Кыскача сөздөр: *чыгыш таануу, орус чыгыш таануусу, алардын салымы, «кыргыз» эндоэтноними, экзоэтноними, орус жылнаамалары, маалыматтар, кыргыздар.*

В статье рассматривается история востоковедения в целом, проблемы русского востоковедения в частности. Рассматривается вклад русских ученых востоковедов, эндоэтнонимы и экзоэтнонимы «кыргыз», хроника известий о кыргызах в русской литературе.

Ключевые слова: *востоковедение, русские ученые и военные востоковеды, вклад, эндо-этнонимы, экзоэтнонимы, хроника известий, русские сведения, кыргызы.*

Всем известно, что востоковедение, ориенталистика - это специальный раздел исторической науки, которая комплексно изучает историю, этногенеза, этнографию, философию, исторической географии, военно-политическое, социально-экономическое развитие народов Востока, а также их материальной и духовной культуру, традиции, обычаи, религию и многое другое. Согласно изучаемым странам или народам, специалисты классического востоковедения делятся на следующие направления: синологи, индологи, арабисты, египтологи, тюркологи, монголоведы, исламоведы, буддологи, османисты, иранисты. Особо следует отметить дипломатов и военных востоковедов. Разумеется, среди них есть и кыргызоведы.

За годы возникновения, становления и развития востоковедения как специального направления исторической науки, выросли величайшие ученые, открывший миру Запада мир Востока.

Несомненно, загадочный, сказочный, разнообразный мир Востока всегда привлекала внимание не только ученых востоковедов, дипломатов, но и всяких паломников, путешественников, разведчиков всех мастей. Целые отряды ученых востоковедов в разные времена занимались, всесторонне изучали различные страны Востока, начиная от Китая до Аравийского полуострова и далекой Японии. Разумеется, история региона Центральной Азии, а вместе с ней история кыргызов и Кыргызстана, в этом случае не исключение. И еще одно примечание, не все востоковеды были учеными, многие из них были специалистами по ориентальным

государствам, послами, членами дипломатических миссий, путешественниками и в других качествах несли свою службу.

В мировой истории много востоковедов, занимавшиеся как крупными, так и небольшими государствами восточного региона мира. Однако, в данном случае мне хотелось бы остановиться только на русских востоковедах, которые оставили огромное, неоценимое наследие в изучении истории нашего народа и Кыргызстана в целом. Полагаю, что именно благодаря русским востоковедам мир, ученое и политическое сообщество Запада, узнало много ценного о нашем прошлом.

Итак, русские востоковеды, представляют собой внушительный и уважаемый, в мировом научном сообществе отряд специалистов, занимающихся историей народов и государств Востока. Они всесторонне изучили проблемы историко-политических процессов на Востоке, в т.ч. в регионе Центральной Азии и Кыргызстана. Труды, выдающихся русских востоковедов, посвященные изучению истории, культуры как кыргызов и Кыргызстана, так и других народов и стран Центральной Азии, всегда вызывали огромный интерес. Многие из них по сей день входят в золотой фонд мирового востоковедения и считаются ценными источниками для изучения важнейших проблем истории кыргызской государственности, политической истории, этногенеза, самобытность культуры, традиции, обычаев и литературы нашего народа.

Следует отметить, что одна из основных направлений деятельности русского востоковедения охватывают историю народов и государств Центральной Азии и Кыргызстана, их происхождение, возникновение, развитие и распад государств на территории Центральной Азии и Кыргызстана, взаимодействие культур Востока и Запада, история распространения ислама, изучение культуры, традиции и обычаи местных народов.

К слову сказать, отдельные востоковеды способствовали становлению сети научных учреждений, созданию научных библиотек, формированию рукописных восточных фондов, их собиранию и изучению. Например, известный ученый-востоковед, тюрколог, этнограф, переводчик Василий Васильевич Радлов, немец русского происхождения, оставил заметный след в истории изучения устного поэтического народного творчества кыргызов. Ученый-востоковед самолично дважды побывал в Кыргызстане (1862, 1869 гг.). С именем В.В. Радлова также связаны публикация труда Жусупа Баласагына «Кутадгу билиг» и дешифровка полутора десятка букв орхоно-енисейской письменности, где с В.Томсеном удалось первым найти ключ к чтению орхонских надписей. Он внес огромную лепту в восстановление исторической памяти о доисламской письменной культуре кыргызов и их исторических соседей.

Не менее всемирно известный востоковед - кыргызовед В.В. Бартольд - чье имя навсегда осталось в мировой истории. Василий Владимирович Бартольд - выдающийся русский историк-востоковед с мировым именем. Огромный талант, трудолюбие позволили ему создать на протяжении жизни более 400 научных трудов. Он был участником и организатором Первого тюркологического съезда в Баку (1926 г.), организатор Тюркологического кабинета (1928-1930 гг.), который находился в квартире В.В. Бартольда и располагал его личной библиотекой. Он был постоянным председателем Коллегии востоковедов Академии наук, принимал участие в подготовительных работах по учреждению Среднеазиатского государственного

Университета (САГУ) в Ташкенте. Именно его перу принадлежит первое в советское время появившееся «Очерк истории Семиречья» и «Киргизы. Исторический очерк». Основным поводом для их написания послужила поездка в Среднюю Азию в 1893-1894 гг. Его главный труд по истории нашего народа «Киргизы. Исторический очерк» был выполнен по заказу Научной Комиссии Отделе народного просвещения Киргизской Автономной области в 1927 г. Как сказано в предисловии к очерку, главной побудительной причиной к такому изданию послужил возросший после самоопределения киргизского народа интерес к самопознанию, к познанию, в частности, своей истории. Кроме того, Научной Комиссией учитывалось и то обстоятельство, что в нашей научной литературе нет ни одного систематизированного труда по истории киргизского народа, одного из древнейших народов Средней Азии.[1]

«Киргизы. Исторический очерк» был результат огромного труда В.В.Бартольда, в которой впервые дан всесторонний обзор истории кыргызов, где был использован обширные материалы по археологии, этнографии и истории кыргызов и Кыргызстана. Отсюда и благодаря многим бесценным трудам русских ученых востоковедов, мы обратили особого внимания к наследиям русского востоковедения.

Итак, вернемся к русским востоковедам – кыргызоведам, кто они такие и кого в их число можно включить? Известно, что интерес русских к кыргызам и их владениям, как ученых, так и политиков особо проявилось с XVIII века и особенно усилилась в XIX веке. В их число смело можно отнести В.Н.Татищева, П.И.Рычкова, Н.П.Рычкова, Г.Миллера, И.Фишера, М.Андреева, И.Бичурина, И.П.Минаева, И.Н.Березина, А.Левшина, П.Слов-цова, П.М.Мелиоранского, В.В.Радлова, Ч.Ч. Валиханова, В. Наливкин, А.Казем-Бека, Н.М.Ядринцева, В.В.Вельяминова-Зернова, Г.Н.Потанина, В.В.Григорьев, Н.Веселовский, В.В.Бартольда и других ученых востоковедов - кыргызоведов.[2]

И еще, кузницей русских ученых востоковедов был и остается по прежнему Казанский университет, Петербургский университет. Основным центром русского востоковедения был Азиатский музей Российской империи. В 1930 году на базе Азиатского музея был создан Институт Востоковедения Академии наук СССР.

Отметим, что к кыргызам и их занимаемой территории огромный интерес проявили и первые русские послы, дипломаты России в различные страны, государства востока, которые, так или иначе сталкивались с кыргызами и оставили весьма важные сведения о кыргызах и об их земле. Это российские послы, главы дипломатических миссий И.Унковский, Ф. Беневини, М. Угрюмов, Н. Зибберштейн, Р. Данибегошвили, Н. В. Ханыков и др. Отдельно стоят завоеватели Российской империи кыргызов и территории Кыргызстана, с соответствующими документами, имеющие историко-политическое значение. Это наследие К.П. фон Кауфмана, Д.Скобелева, М.А.Терентьева, А.Г.Серебренникова, А.Н.Куропаткина и др.[3]

Заметим, что вклад вышеуказанных лиц в изучении истории кыргызского народа и государственности бесценны, что делает чести им.

Что же дают нам сведения русских востоковедов? Их можно разделить на следующие группы источников, отражающих:

- географическое, военно-стратегическое, социально-экономическое, геополитическое положение кыргызов и Кыргызстана;

- общественно-политическое устройство кыргызов и их государств, основные институты, структуры власти, как в центре, так и на местах;
- положение коренных народов и национальностей, их занятия, культура, традиции, обычаи и т.д.;
- взаимосвязи кыргызов с другими народами, государствами и странами;
- роль и место кыргызов на Великом шелковом пути;
- цели и задачи колониальной политики Российской империи на окраинах, включая Кыргызстан и город Ош;
- источники, отражающие жизнедеятельность и взаимоотношения местного населения с новыми властями и пришлым славяноязычным населением.

Изучая весьма широкий круг русскоязычных источников, составленных учеными востоковедами, путешественниками, разведчиками Генштаба Российской империи разных времен можно квалифицировать их в соответствии с хронологией следующим образом:

1. Известия первых и последующих ученых и путешественников;
2. Научные отчеты различных научных экспедиций, включая военных, с приложениями подробных карт территории кыргызов и Кыргызстана. Такие виды документов с описаниями и картами встречаются довольно часто;
3. Отчеты и опубликованные (и не опубликованные) труды отдельных ученых и путешественников;
4. Протоколы заседаний, записки различных научных кружков и обществ, изучавших историю, этнографию, археологию края, в том числе Ошского уезда и города Ош;
5. Материалы периодической печати;
6. Личные воспоминания, мемуары, дневники;
7. Отдельная литература, стоящая на грани письменных источников и исторических исследований.

Благодаря подобным русскоязычным источникам, составленным и оставленным учеными востоковедами, путешественниками, дипломатами, общественность Запада в целом узнала о геополитическом положении кыргызов и Кыргызстана, населении и его основных занятиях, социально-экономических и торговых отношениях, об этногенезе и этническом составе, истории кыргызов в эпохи средних веков, в составе Кокандского ханства и Российской империи, о культуре и вероисповедании, производственных средствах и основных направлениях производства, классовых отношениях, отдельных исторических личностях кыргызов и многое другое.

В данном случае, я бы хотел остановится еще на двух проблемах:

1. Отражения в русском востоковедении эндоэтнонима и экзоэтнонима «кыргыз».
2. Когда впервые в русской литературе появились этноним кыргыз.

За долгие годы изучения русскими учеными востоковедами, дипломатами, путешественниками накопилось немало вариаций этнонима «кыргыз» в русской литературе. Приводим не полный перечень встречающихся в русских источниках названий экзоэтнонима «кыргыз»:

►►► «Киргизская орда»;
►►► «Большие киргизы»;

►►► «Енисейские киргизы»;
►►► «Сибирские киргизы»;
►►► «Алат-киргизы»;
►►► «буруты»;
►►► «белые буруты»;
►►► «Алатай-киргизы»;
►►► «киргиз-калмаки»;
►►► «узбекские киргизы»;
►►► «киргиз-кайсаки»;
►►► «кырк юзы»;
►►► «коренные киргизы»;
►►► «коренные киргисцы»;
►►► «черные киргизы»;
►►► «каменные киргизы»;
►►► «тяньшанские кыргызы»;
►►► «дикокамменные киргизы»;
►►► «кара киргизы»;
►►► «киргизы»;
►►► «кара кыргызы»;
►►► «кыргызы» и т.д.

Как видим, на протяжении трех столетий на долю кыргызов выпала честь носить более двадцати названий т.е. экзоэтнонимов. Заметим, все они, действительно, принадлежали кыргызам - предкам современных коренных жителей Кыргызской Республики.

Особо отметим, что в советское время среди историков, ученых и общественности ходили ошибочное представление о том, что первые сведения о кыргызах в русских источниках появились только в конце XVIII века, со времен Екатерины II. Однако в годы суверенитета и независимости ряд ученых Кыргызстана сумели доказать, благодаря трудам послов, ученых востоковедов – кыргызоведов, что первые сведения о кыргызах в русскоязычных источниках появились еще задолго до вышеуказанного времени. Так, первые сведения о кыргызах в России относяться к началу XVII века т.е. 1606 г., об этом чуть позже.

К сожалению, этноним кыргызов затруднено терминологическим разнобоем, в той же русской литературе. Именно на это еще 1927 г. указывал знаменитый русский востоковед-кыргызовед, академик В.В. Бартольд. Сложность проблемы заключается и в том, что в этот период (XVIII-XIX вв.) по не выясненными причинам “кыргызами”, которое было эндоэтнонимом - самоназванием коренного населения современной Кыргызской Республики, стали именовать и казахов (коренное население нынешней Республике Казахстан) в форме: киргиз-кайсаки, киргиз-касаки, что, по существу, является, по определению этнологов, экзоэтнонимом, т.е. наименованием, даваемым этносу со стороны других народов. Немалую проблему и путаницу породило и то обстоятельство, что, кроме вышеназванных, самостоятельных народов (кыргызов и казахов) носителями этнонима “кыргыз” в указанные времена являлась и третья народность, жившая в верховьях реки Енисей в районе городов Красноярска, Томска, Абакана, так называемые енисейские (сибирские) кыргызы (езерцы, альтырцы, алтысарцы и др., ныне остатки их известны под именем

хакасы) – коренное население Республики Хакасия Российской Федерации.

Итак, этноним “кыргыз”, по сведениям русского историка П. Словцова, впервые в российских источниках, в частности Сибирских летописаниях, обнаруживается с начала XVII века, точнее в описаниях событий 1606 года под городом Томск, когда русские колонисты встретились с местными племенами с таким названием. Следующее сведения относится к 1628 году, где кыргызы упоминаются под Красноярском. Затем этноним кыргыз упоминается все чаще и чаще по мере освоения русскими юго-восточной части Сибири. Эти сведения относились, конечно же, к енисейским (сибирским) кыргызам, которые, кстати, с 1634 г. как подданные монгольского государства Алтын-ханов одновременно дали также шерть-присягу и на подданство России и стали им платит ясак (дань) в Красноярской острог. Поэтому их иногда называли двоеданцами, т.е. поддаными двух государств. Некоторые ученые, не верно считают их предками современных хакасов.

Сведения о тяньшанских кыргызах впервые встречаются в распроссной речи русских послов Т.Петрова и И. Куницина, побывавших в 1616 году у калмаков-представителей западных монголов, которые они передали по прибытию в город Москву. Следующие весьма важные, на наш взгляд, сведения, относящиеся к 1624 году, были обнаружены в столбцах Сибирского приказа кыргызским ученым А.Абдыкалыковым - это грамота русскому царю Михаилу Федоровичу, присланная из города Тобольска в 1625 году. В ней упоминаются «Большие киргизы». Важность этой информации в том, что название “Большие киргизи”, доказательство того, что Тянь-Шаньские кыргызы были многочисленнее, чем сибирские кыргызы, и что русские в это время, т.е. в начале XVII века, хорошо отличали их друг от друга, а также от казахов, одних называя Большими киргизами, а вторых - просто киргизами, а третьих – Казачей ордой и казаками.

Очередной вариант названия Тянь-шаньских кыргызов приводится известным историком Сибирии И.Е.Фишером в его сочинении «Сибирская история». Описывая поход калмакского Батыр-хун-тайши на казахов в 1643 г., указывает, что он с самого начала овладел двумя провинциями или народом Алат-кыргызским и Токмакским, которые до 10 тыс. человек считалось. Это сведения относятся к жителям, населявшим в то время районы современной Чуйской долины Кыргызстана, имея в виду горы Ала-Тоо и поселение Токмок. О происхождении термина «бурут», как известно, существуют, разные мнения.

Не вдаваясь в подробности анализа других мнений, изложим наше видение данного вопроса. По нашим сведениям, термин «бурут» имеет основу гидрономическую (т.е. название реки) или топонимическую (название местности) и происходит от название реки Буру-Тала, или местности Боро-Тала. Одноименная речка и местечко Буру-Тала, или Боро-Тала, часто упоминаются в архивных документах XVIII в. и в настоящее время находятся южнее озера Балхаш. Речка вытекает из озера Эби-Нор КНР и вливается в реку Кара-Тал, впадающую в озеро Балхаш. Не исключено, что кыргызов живших в этой местности, в отличие от кыргызов сибирских называли бурутами, но это название в связи с вытеснением их калмаками из этого района постепенно забылось самими кыргызами.

Этническое словосочетание “Алатай-киргизы” употребляется в 1750 г. в рукописи “Краткое известие о татарах…” академика Российской академии наук, оренбургского служащего П.Рычкова. [4] Он утверждает, что «Алатай-киргизы -

народ кочевой и сильной, за Ташкентом от большой Кайсацкой орды расстоянием в пяти-шести днях кочуют около городов Ходжента, Наиматана и Марталана, в горах каменистых и неприступных, они именуются Ала-Тай (оттого сей народ и звания имеет) и суть между Зенгорского владения и реки Сыр-Дарьей... Их некоторая часть состоит под под зенгорами, а прочее особо, которые часто воюют с зенгорскими калмыками. Избираются их на войну от двадцати до тридцати тысяч человек. Киргиз кайсацкой за Яйком кочующий и в трех ордах состоящий народ, по разном сказаниям, суть отродье оных Алатай-киргизов…».[5]

В рапорте сибирского губернатора В.А.Мятлева в Госколлегию иностранных дел России от 13 января 1756 г. приводится сообщение джунгарских послов, где упоминаются и “белые буруты”. По заключению современника этих информаторов и историка Сибирии И.Е.Фишера: “Восточные народы соединяют с именами цветов разные понятия: белый, например, означает, между прочим, никому не подвластного, свободного от должности и податей, также нечто радостное щастье приносящее и протчее”. Не исключено, что информаторы-алтайцы в целях отличия кыргызов, находящихся в подчиненном положении в Джунгарии от независимых сородичей, называли последних белыми бурутами. Видимо они, также подмечали районы их местожительства: горы Ала-Тоо, что в переводе с тюркского означает “бело-пестрые горы” или же “белоснежные горы”.

Интересные данные приводятся в сведениях башкирцев Казаккула Казанбаева и Унтея Азлаева от 3 августа 1766 г., ездивших к казахам Среднего жуза. В нем они говорят, что “Аблай-султан пошел на кыргь юзов из числа называемых кыргызов, уже выехавших в летнее кочевье, войною…”. Примечательно, что это словосочетание написано членораздельно как “кыргь” и “юз”, где можно видеть чередования числительных “кырк”, “сорок” и “юзы”- “жуз”- сотня, т.е. кырк-жуз сорок – сотен. Эти ли не обьяснение тюркского происхождения слова “кыргыз”, о котором существуют разные гипотезы, одно из которых как раз вышесказанное в конце XIX в. предположение немецким ученым В.В. Радловым. В своем труде «Этнический обзор турецких племен Сибири и Монголии» он указывал, что «на мой взгляд имя кыргыз происходит от кырк-юз, что извещает еще об одном варианте происхождении этнонима «кыргыз» и этногенеза кыргызского народа вообще».

Интересное название этнонима кыргызов зафиксировано в дневниковых записях Николая Рычкова - сына академика Петра Рычкова. Во время своего путешествия по казахской степи в 1771 г. он, давая разъяснения горам Улу-Тау и Ала-Тау, указывает, что в горах Ала-Тау живут «коренные киргисцы». В тексте, говоря о казахах, применяет термин «киргис-кайсаки». Это еще раз указывает на то, что жившие в то время в горах Ала-Тоо кыргызы были не пришлыми, а по крайней мере, частично являлись автохтонным (т.е. местным) населением, и что казахи отделились от них. Это тоже интересное предположение.

История свидетельствует, что первые сочинения Н.П. Рычкова позднее было переработаны с учетом замечаний известного ученого и государственного деятеля России В.Н.Татищева в многотомной «Истории Российской», в варианте статьи энциклопедического характера. [6] Как бы там ни было, в ней впервые даются наиболее полные сведения о кыргызах. Следовательно, можно утверждать, что «Дневные записи путешествия капитана Николая Рычкова в Киргиз кайсацкой степи в 1771 г.», есть труд в котором имеются сведения о коренных киргизцах Ала-Тоо,

народе отличном от казахов. Он был сыном П.И.Рычкова.

И наконец, благодаря первому посольству Атаке баатыра и письмам российских вельмож в 1785-1786 гг. вновь упоминаются кыргызы.

Таким образом, еще задолго до Екатерины Великой этноним кыргыз упоминался в разных сведениях, официальных документах, многие из которых были обработаны и введены в научный оборот русскими учеными востоковедами. Именно благодаря их трудам и научным наследиям, во многом мировое сообщество узнал о наших предках, о кыргызском народе и их государстве.

Список использованных литератур:

1. Бартольд В.В. «Киргизы. Исторический очерк». –Фрунзе, 1927.
2. Миллер Г.Ф. История Сибири. - М.-Л., 1937. Т. I.; Фишер И.Е. Сибирская история. - СПб, 1774; Словцов П.А. Историческое обозрение Сибири. -СПб., 1886; переиздание: -Новосибирск, 1995; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. -Казань, 1886; Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника. -М., 1989; Бичурин Н.Я. /Иакинф/. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. -М.-Л., 1950-1953. -Т.1-3; Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк // Сочинения. - М., 1963. Т.II, Ч.1; Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI- середина XIX в.). -М.: Изд-во Вост. лит-ры., 1958; Абдыкалыков А.Н. Енисейские киргизы в XVII веке: Автореф. дис. . канд. истор. наук. - М., 1964; Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. -Ташкент: Наука, 1965; Русские путешественники и исследователи о кыргызах. -Фрунзе: Илим, 1973; Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневини в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. -М., 1986. Сапаралиев Д. Взаимоотношения киргизского народа с русским и соседними народами в XVIII в. -Бишкек: Илим, 1995; Источниковедение Кыргызстана (С древности до конца XIX в.) -Бишкек: Илим, 1996. Сапаралиев Д. Сведения документальных источников о населении города Ош и его окрестностей //вторая половина XVIII в. - начало XIX в. //Изучение древнего и средневекового Кыргызстана. -Бишкек: Мурас, 1998; Кыргызстан-Россия: история взаимоотношений (XVIII-XIX вв.) /Сб.док.и материалов. Бишкек, 1998.
3. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. -М., 1906. -Т.1; Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. фон Кауфмана 1-го по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7 ноября 1867 г.- 25 марта 1885 г. -СПб., 1885; Кауфманский сборник, изданный в память 25-летия истекших со дня смерти покорителя и устроителя Туркестанского края генерал-адъютанта К.П. фон Кауфмана. -М., 1910; Серебренников А.Г. Сборник материалов для истории завоевания Туркестанского края. –Ташкент, 1914. Русские путешественники и исследователи о кыргызах. -Фрунзе: Илим, 1973.
4. Рычков П.И. Топография Оренбургская, то есть: обстоятельное описание Оренбургской губернии, сочиненное коллежским советником и Императорской Академии наук корреспондентом П.Рычковым. -СПб., 1762; Литературный Киргизстан.-1959.-№2; Кыргызстан-Рос-сия…; Россия и Кыргызстан. В 3-х томах. – Бишкек. -С. 33; Источниковедение Кыргызстана. С древнейших времен до XIX в. - Бишкек, 1996. -С.471-473; Русские путешественники и исследователи о кыргызах. -

Фрунзе: Илим, 1973.
5. Русские путешественники и исследователи о кыргызах. -Фрунзе: Илим, 1973; Кыргызстан-Россия: история взаимоотношений (XVIII-XIX вв.) /Сб.док. и материалов. Бишкек, 1998; Россия и Кыргызстан. В 3-х томах. –Бишкек. -С. 33;
6. Татищев В.Н. История российская с самых древнейших времен, через тридцать лет собранная и описанная покойным Тайным советником и Астраханским губернатором В.Н.Татищевым. -М.,1768. -Ч.1; Литературный Киргизстан.-1959.-№2; Источниковедение Кыргызста-на...-С.471-473;

УДК 930(2)

Абдуллаев М.Г., т.и.к., З.М. Бабур атындагы Андижан мамлекеттик университетинин доценти, Өзбекстан

Абдуллаев М.Г., к.и.н., доцент АндГУ им. З.М. Бабура, Узбекистан

РЕПРЕССИВНЫЕ МЕРЫ В ПРОЦЕССЕ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В СРЕДНЕЙ АЗИИ
REPRESSIVE MEASURES IN THE COLLECTIVIZATION PROCESS AGRICULTURE IN CENTRAL ASIA

В статье освещены на основе документов ОГПУ, процесс репрессии крестьянских хозяйств в начальном периоде политики сплошной коллективизации сельского хозяйства. В неё освещено динамика раскулачивания по первой категории, приведены данные о количестве репрессированных «антисоветских» организаций, групп и участников по республикам Средней Азии.

Ключевые слова: *коллективизация, репрессия, ОГПУ, раскулачивания, «антисоветская» организация, Средняя Азия.*

In article lit on base document OGPU, the process to repressions peasant facilities at initial period's politicians to utter collectivization of the agriculture. In it is illuminated track record dispossession of kulaks the first category, are brought given about amount subjected to repression "anti-soviet" organization, groups and participant on republic of the Central Asia.

Key words: *collectivization, repression, OGPU, dekulakization, "anti-soviet" organization, Central Asia.*

Известно, что политика советской власти по сплошной коллективизации сельского хозяйства осуществлялась «революционным» натиском, широко применялись методы принуждения и репрессий к крестьянству. Массовое раскулачивание с первых шагов приняло насильственный характер.

Информационные материалы органов ОГПУ (Объединенное государственное политическое управление) за 1930-1934 годы точно отражают политическую картину своего времени. В них однозначно отражена политика репрессий властей под руководством Сталина в отношении основного населения общества – дехкан. В секретных отчетах ОГПУ за 1930 год в центре внимания находились и вопросы массовых репрессий дехканских хозяйств – раскулачивания. В частности, директива №771 от 11 января 1930 года явилась прологом массированного удара по «кулакам». Согласно ей, карательные меры предпринимались не только в отношении кулацких хозяйств, но и против ясно обозначенных в директиве «организаций, групп, одиночных преступников», «кулацких белогвардейско-бандитских элементов», т.е. против широких масс. Настоящая директива ОГПУ была отправлена всем полномочным представительствам, где приказано до 14 января представить в центр уточненные агентурные данные по краям и областям на группы, относящиеся к «кулацким белогвардейско-бандитским элементам», а также количество банд и организаций [1;71].

Результаты первого этапа раскулачивания полностью отражены в оперативных материалах Секретно-оперативного управления (СОУ) ОГПУ. За период с 31 января по 24 апреля им составлено 68 спецсведений по кулакам первой категории. В них приведена динамика раскулачивания, его распределение по районам СССР.

Согласно спецсводки №2 по операции раскулачивания с 31 января по 16 февраля по Средней Азии арестовано 162 человека. В том числе, были ликвидированы контрреволюционные организации, 13 группировок (членов групп – 278 чел.), конфисковано 5 единиц оружия. Социальный состав арестованных: кулаки – 65 человек, середняки – 33 чел., бедняки – 31 чел., служители культа – 3 чел., торговцы – 1 чел., «бывшие» - 1 чел., служащие – 20 чел., ответственные сотрудники – 6 чел., «прочие» - 2 чел. По всему Союзу до 16 февраля 1930 г. Взято под арест 64589 человек, ликвидированы 51 контрреволюционная организация и 1183 группировок [1;113].

По спецсведениям становится ясным, что указание Политбюро ЦК ВКП(б) от 30 января по операциям по раскулачиванию выполнено ОГПУ уже 31 января. В секретном докладе датированном 15 февраля, уточнялось: при ликвидации кулаков как класса «изъято» в массовых операциях и при индивидуальных чистках 64589 человек, из них в ходе подготовительных операций (1 категории) 52166 человек, а в ходе массовых операций – 12423 человек. За несколько дней «план-заказ» на 60000 кулаков первой категории был перевыполнен. Из сведений видно, что в действительности кулаки представляли собой лишь часть «изъятых из обращения» людей. В основной своей массе это были бедные дехкане, бывшие торговцы, служители культа, представители местной интеллигенции и «прочие» [1;9].

По директиве Ягоды №44/21 от 2 февраля 1930 г. «О мерах по ликвидации кулачества как класса» для рассмотрения дел арестованных кулаков первой категории при полномочных представительствах ОГПУ были созданы «тройки» в составе представителей краевых комитетов ВКП(б), а также прокуратуры. Состав политических троек утверждался коллегией ОГПУ. Также оперативные тройки были созданы в областях и в окружных отделениях ОГПУ под руководством начальников отделов [2;163-167].

Шел беспрерывный процесс арестов по директиве ОГПУ от 11 января 1930 г. К

9 марта 1930 г. по Средней Азии дополнительно было ликвидировано 46 контрреволюционных группировок, в которых арестовано 248 человек. Также ликвидирована одна банда, арестовано 8 человек, в одиночном порядке арестовано 525 человек. Арестовано 650 беглых «кулаков». В ходе операции дополнительно (в промежутке между 16 февраля – 9 марта) арестовано всего 831 чел. На 9 марта 1930 года по Средней Азии количество арестованных, как по группам, так и в одиночном порядке составило 993 человека. В том числе ликвидированы две контрреволюционные организации с арестом 17 их членов, 59 группировок, арестовано 337 чел., ликвидировано одно бандформирование и арестовано 631 чел. и беглых «кулаков» 650 человек [1;126].

Из оперсводки ПП ОГПУ в Средней Азии от 20 марта 1930 г. с февраля по 17 марта с.г. по итогам оперативных работ, проведенных по ликвидации «активных контрреволюционных» кулак-баев первой категории в регионе, узнаем, что:

В Андижанском округе общее количество изъятого контрреволюционного актива составляло 607 чел., из коих баев – 257, мулл – 31, торговцев – 22, середняков – 54, бедняков – 33, остальные не выяснены. Бедняки, середняки были задержаны как активные участники массовых выступлений. Среди арестованных 8 партийно-советских служащих – за извращения, перегибы. Все арестованные содержались в Андижанской тюрьме.

В Фергане в связи с имевшими место выступлениями было арестовано 164 организатора и активных участников выступления. Данные о социальном составе отсутствуют.

В Бухарском округе всего было арестовано 156 чел. Их них баев – 67, мулл – 5, середняков – 63, бедняков – 17, у четверых не выяснена социальная принадлежность. Середняцкие и бедняцкие элементы в округе были подвергнуты репрессиям за активное участие в массовых выступлениях.

В Самаркандском округе было арестовано 127 чел., из них баев – 81, мулл – 10, середняков – 23, бедняков – 13.

В Кашка-Дарьинском округе было арестовано 123 чел. Из них баев – 50, мулл – 8, торговцев – 16, середняков – 18, бедняков – 7, совработников – 7 чел.

В Хорезмском округе за последнюю пятидневку было арестовано 18 чел., из них баев – 8, мулл – 3, торговцев – 1, середняков – 4, бедняков – 2.

Всего по Узбекистану было арестовано 1195 чел. Общее количество ликвидированных по Узбекистану контрреволюционных байских группировок составляет 51, по ним арестовано 385 чел., вошедших в общий список.

По Таджикистану было арестовано 126 чел., из них баев – 70, мулл – 12, торговцев – 3, середняков – 13, бедняков – 20, совработников – 1. Было ликвидировано контрреволюционных группировок – 15, по ним было арестовано 108 человек.

По Кыргызстану было арестовано 420 человек.

По Туркменистану всего было арестовано 281 чел., из них баев – 180, мулл – 6, торговцев – 1, середняков – 77, бедняков – 14, 4 – не выясненных по социальному положению.

Всего по среднеазиатским республикам (за исключением Ташкентского, Зеравшанского, Сурхан-Дарьинского округов) было арестовано 2022 чел [3;216-217].

В процессе операции по раскулачиванию до 24 апреля 1930 г. по Средней Азии

количество ликвидированных контрреволюционных организаций, группировок, бандформировании, также арестованных составляло: арестованных по первой категории – 2350 чел., ликвидированных контрреволюционных организаций – 2, арестованных членов организаций – 17 чел., ликвидированных контрреволюционных группировок – 89, арестованных членов группировок – 917 чел., арестованных в одиночном порядке – 1416 чел., уничтоженные банды – 22, арестованных членов бандформировании – 1539 чел [1;140].

На первом этапе операции по кулакам были арестованы не только главы хозяйств, но и их трудоспособные дети с соответствующим обвинением. Остальные члены семьи были депортированы в спецпоселения вместе с кулацкими хозяйствами по второй категории.

Полная информация об итогах первого этапа операции по раскулачиванию приведена в сводках оперативных групп ОГПУ. В ней от 20 мая 1930 г. утверждается, что без упоминания членов семьи по первой категории были репрессированы 123716 чел. Количество высланных семей по второй категории составило 99013, что их общая численность составляет 491893 чел [4;114]. В другой информации, касающейся начала 1931 года, говорится о ссылке в первой половине 1930 года по второй категории 113027 семей [5;37]. Однако в этот период по республикам Средней Азии еще не началась массовая депортация раскулаченных семей.

Хотя ссылкой раскулаченных семей по третьей категории ОГПУ и не занималось, но в их отчетах сохранились некоторые сведения. По неполным данным до мая месяца 1930 г. переселено 26333 семей (138182 чел.) [6;378].

По приведенным сведением видно, как сложно проходила и какие принесла неисчислимые беды населению среднеазиатских республик коллективизация. Все эти процессы отражает социально-политическое положение, возникшее вследствие деятельности партии коммунистов под руководством Сталина. Имеются лишь сведения по числу репрессированных, отправленных в лагеря ГУЛАГа по первой категории. К сожалению, нет конкретных сведений о количестве расстрелянных «кулаков» по данной категории. Потому что в этот период вынесение приговоров к ВМН проводилось и «тройками» по линии ОГПУ и судами.

По сведениям видно, что основную часть репрессированных составляют высланные кулаки второй категории со своими семьями. К ним были присоединены члены семей репрессированных по первой категории. Вопросы о местах ссылки, где и в каких условиях создаются спецпоселения остались без ответа и в документе Политбюро от 30 января 1930 года, и в постановлении ЦИК и СНК СССР от 1 февраля 1930 г. «О мероприятиях по укреплению социалистического переустройства сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и по борьбе с кулачеством».

Операция «по ликвидации кулачества как класса» в деятельности органов ОГПУ трактовалась как ликвидация «кулацких белогвардейско-бандитских элементов». Богатые, мало-мальски зажиточные слои сельского населения с самого начала объявлены «контрреволюционными, антисоветскими» и подлежали ликвидации в первую очередь. Изначальным объектом репрессивной деятельности ОГПУ являлись не кулаки, а «контрреволюционеры» и «антисоветские элементы». Хотя термины эти в тот период никак не были связаны с селом.

«Чистка контрреволюционных элементов» привела население кишлаков в

панику, смятение. Многие дехканские хозяйства, побросав свое имущество, свои кишлаки, начали уходить в другие места. Насильственный характер процесса коллективизации и «раскулачивания» привел еще и к тому, что увеличился поток беженцев, выезжающих за рубеж. В частности, в январе – начале февраля месяца 1930 года ушли в эмиграцию 185 хозяйств из Туркменистана, 64 хозяйств из Таджикистана, 6 хозяйств из Кыргызстана. Основная часть эмигрантов приходится на районы сплошной коллективизации. Эмигранты в основной своей массе ушли в Восточный Туркестан [1;165].

Кроме этого, почти во всех районах Средней Азии можно было встретить беглых «кулаков» и их семей которые, убежав из своих кишлаков, искали пристанища в других городах и селениях. Но и их ожидало преследование карательных органов советской власти.

Таким образом, с первых дней сплошной коллективизации сельского хозяйства советская власть начала необъявленную войну сельскому населению в полном смысле слова. Хотя этот процесс в секретных документах назывался «операцией против кулаков», на самом деле репрессивные меры были направлены на все слои общества. Наказаны были по ложным обвинениям как «контрреволюционер», «выступающий против советской власти», «басмач» большинство дехкан: середняков и бедняков. Самое трагическое в том, что репрессиям подверглись не только главы хозяйств, но и члены всего его семейства – вплоть до младенца в колыбели.

Литература

1. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х томах. /Т.3. 1930-1934 гг. Кн. 1. 1930-1931 гг. / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. - М., «РОССПЭН», 2003.
2. Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927-1939. В 5 томах. /Т.2. Ноябрь 1929-декабрь 1930. -М., «РОССПЭН», 2000.
3. Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка. 1929-1955 гг. Документы и материалы. В 3-х томах. / Сост.: Р.Т.Шамсутдинов, Б.М.Расулов; Под ред. Д.А.Алимовой. Т.1. -Ташкент, «Шарк», 2006.
4. Шашков В.Я. Раскулачивание в СССР и судьбы спецпереселенцев. 1930-1954 гг. - Мурманск, 1996.
5. Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР 1930-1960. -М., «Наука», 2003.
6. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930-1940. В 2 кн. Кн.2. /Отв. ред. Н.Н.Покровский, В.П.Данилов, С.А.Красильников, Л.Виола. -М., «РОССПЭН», 2006.

УДК: 303

Аммар Юнас, научный сотрудник
Института политических наук
Сент – Джозеф университет Бейрута, Ливан

Ammar Younas, Research Assistant
Institute of Political Science
Saint Joseph University of Beirut. Lebanon

ВЛИЯНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА «СОЦИАЛЬНУЮ СПЛОЧОННОСТЬ» МЕЖДУ СИРИЙСКИМИ И ЛИВАНСКИМИ СООБЩЕСТВАМИ.
THE INFLUENCE OF ECONOMIC FACTORS ON SOCIAL COHESION BETWEEN SYRIANS AND LEBANESE COMMUNITIES

Ливан принимает приблизительно 1.1 миллиона сирийских беженцев, зарегистрированных УВКБ ООН, который составляет приблизительно 25% ливанского населения. 17 Студентов из 10 национальностей провели исследование в районе Захла Ливана, чтобы измерить воздействие экономических факторов на социальные сплоченности среди сирийцев и ливанских общин. В течение 6 дней проводились 5 подробных интервью, 5 фокус-групп и 281 обзор ливанцев и сирийцев.

Результаты исследования показывают, что напряженные отношения между ливанским и сирийским народами увеличиваются из-за формальных ограничений, роста неформального сектора экономики и помогают полученным беженцам.

Ключевые слова: *Беженцы, Сирия, Ливан, Социальная сплоченность, Международная помощь, УВКБ ООН*

Lebanon hosts around 1.1 million Syrian refugees registered by the UNHCR which is around 25% of the Lebanese population. 17 Students from 10 nationalities conducted a research in Zahle district of Lebanon to measure the impact of economic factors on the social cohesion among Syrians and Lebanese communities. During the 6 days, the 5 in-depth interviews, 5 focus groups and 281 surveys of Lebanese and Syrians were conducted. Findings of the research show that the tensions between Lebanese and Syrian people are increasing due to the formal constraints, growth of informal economy and aid received by refugees.

Key words: *Refugees, Syria, Lebanon, Social Cohesion, Aid, UNHCR*

Ливан принимает приблизительно 1.1 миллиона сирийских беженцев, зарегистрированных УВКБ ООН, который является высоким количеством для страны как Ливан, население которого не превышает 4.4 миллиона на душу населения. В конечном счете население уже увеличилось приблизительно на 25% в стране страдая от слабых услуг и инфраструктуры. Однако оценки ливанского правительства и многих местных НПО говорят, что в Ливане есть 1.5 миллиона сирийских беженцев. Есть огромное количество палестинских беженцев уже живущих в Ливане. В настоящее время Ливан принимает самое высокое население на душу населения

беженцев в мире.

Этот высокий процент беженцев по сравнению с ливанским населением решительно затронул социально-экономическую ситуацию. Зная, что кризис беженцев является одним из многих последствий, с которыми Ливан сталкивается из-за сирийского конфликта. Сообщество хозяина, а также сами беженцы, переносят ухудшение в условиях жизни, где приблизительно 170,000 ливанских граждан упали ниже черты бедности к 2015. По данным Международной организации труда, в то время как уровень безработицы увеличился до 20%. В то же время только приблизительно половина сирийских беженцев в Ливане экономически активна, и одна треть из них работают на рабочих местах с низким опытом в неорганизованной экономике.

17 студентов 10 национальностей из класса “Арабский мастер в области демократии и прав человека”, проводимых обзор в районе Захла Ливана, который является одной из самой бедной области Ливана с самой высокой концентрацией сирийских беженцев. В Захлы есть напрягшая политическая ситуация и религиозное, этническое и экономическое разнообразие в сообществе. Вопрос этого исследования состоял в том, чтобы обнаружить, “Какие экономические факторы затрагивают социальную сплоченность между ливанцами и сирийцами в районе Захлы? Цель исследования состояла в том, чтобы связать экономические факторы с социальной сплоченностью и попытаться найти некоторые корреляции. Проектировать некоторые индикаторы, чтобы измерить социальную сплоченность, попробовать количественные и качественные инструменты на области и представить отчет, чтобы иметь лучшее понимание ситуации.

Методология исследований включает качественные и количественные инструменты. Как часть качественного анализа, проводились 5 подробных интервью и 5 фокус-групп. У адвоката, политика, одного исполнительного директора машиностроительной компании, директора НПО, Муфтия региона Бекаа и епископа католической церкви взяли интервью. Проводились 2 фокус-группы с сирийцами, 2 фокус-группы с ливанцами и одна смешанная фокус-группа, включая с сирийцев и ливанцев.

Как часть количественного исследования, был зарегистрирован ответ 132 ливанцев (51% женщин, 49% мужчин) и 149 сирийцев (52% женщин, 48% мужчин).

У опроса было три ряда вопросов. Первый набор вопроса включал описательные вопросы, связанные с национальностью, полом, возрастом и местом жительства. Второй набор вопроса включал вопросами связанный с работой, например, природа работы и дохода. Ряд вопросов включал вопросы о социальной сплоченности, например, отношения с боссом и коллегами, школой детей, отношения с ливанскими/сирийскими друзьями и вопросами имели ли отношение к социальным, этническим и религиозным взаимодействиям с различными сообществами.

Интервью и фокус-группы также включали подобные ряды вопросов с акцентом на причины напряженных отношений между обоими сообществами, экономическими проблемами и их возможными решениями.

Результаты интервью показывают, что сирийские беженцы произвели больше влияния на бедных ливанцев, чем на богатых. Кроме того, они думают, что приток сирийских беженцев оказывает давление на социальную инфраструктуру. Есть ответ на вопросы, связанные с напряженными отношениями из-за экономических

отношений. Сирийцы выполняют работы, которые ливанцы не хотят делать. Например, сельское хозяйство и работа физического труда. Многие сирийцы начали свои собственные неофициальные компании. Сирийцы раньше работали в тех же самых условиях, прежде чем война началась в 2011, но отношение обоих сообществ друг к другу значительно изменилось после 2011. Почти все сирийские убежища готовы возвратиться, если ситуация становится нормальной в Сирии, тогда как ливанцы думают, что они должны возвратиться и спасти области в Сирии, даже если война не заканчивается.

Сирийские фокус-группы показали, что сирийцы сталкиваются с проблемами в нахождении работы, потому что у них нет правового статуса. Они эксплуатируются “Kafil” (тот, кто гарант), и ливанскими бизнесменами. Сирийцы не могут работать профессионалами как врачи, инженеры и учителя из-за проблем документации.

Сирийцы сказали, что напряженные отношения с ливанскими боссами или коллегами увеличиваются, когда у них есть ливанский босс, который менее квалифицирован или если они принимают низкую зарплату, чем ливанцы. У сирийцев нет гарантии, чтобы получить их зарплаты или медицинские страховки, поскольку у них нет документов контракта или доказать их правовой статус. Они часто сталкиваются с унижениями и давлением от ливанских коллег и бизнесменов.

Сирийская фокус-группа показывает, что социальная сплоченность среди различных сообществ уменьшается, в то время как экономическая активность увеличивается. Принимая во внимание, что доверие и единство среди сирийцев являются важнее, чем доверие и единство среди ливанцев.

Ливанские фокус – группы показали, что нет никакого соревнования между сирийцами и ливанцами на рынке труда, потому что сирийцы устраиваются на работу, которую ливанцы не хотят, так или иначе. Но они признали, что есть более высокое конкуренция, потому что сирийцы берут более низкие зарплаты, чем ливанцы. Таким образом, владельцы бизнеса предпочитают сирийцев ливанцам. Ливанцы чувствуют угрожающую нестабильность сирийский кризис, могло бы вызвать в Ливане. Некоторые ливанцы полагают, что у экономики нет возможности создать рабочие места и для ливанцев и для сирийцев и что сирийский вход через оба средств и труд незначительны в Ливане. Некоторые участники показали расистские стереотипы как предположение, что сирийцы необразованны и не убирают так или иначе, таким образом, они не могут конкурировать (но это не было господствующим мнением). Когда дело доходит до доверия большая часть ливанца не показала проблем относительно доверчивых сирийцев и Межкультурных браков.

В смешанной фокус-группе сирийцы жаловались на низкие зарплаты и их правовой статус, тогда как ливанец сказал, что они чувствуют себя угрожаемыми дешевизной рабочих рук сирийцев, таким образом, они могли бы быть уволены и замененный сирийцем. Ливанцы думают, что сирийцы работают усерднее и дают больше часов, чтобы работать, чем ливанец.

Ясно, что сирийская экономическая ситуация находится в суматохе. Гуманитарная помощь, получаемая сирийцами, тратится в Ливане и что гуманитарные организации и организации, оказывающие помощь, создают больше рабочих мест для ливанцев. Но помощь наносит больше ущерба, поскольку это заставляет сирийцев принять низкие цены (так как они поддержаны ООН, в то время как ливанцы не), и также, некоторый ливанец упоминал, что некоторые сирийцы

живут в Сирии, но приезжают в Ливан только к получению помощи. Поскольку сирийцы не могут сделать юридического или крупномасштабного бизнеса, Неформальный сектор экономики процветает. Экономические мигранты, излагающие себя как беженцев, являются огромной проблемой для обоих сирийцев и ливанцев. Ливанцы не готовы принять постоянное урегулирование сирийцев в Ливане любой ценой.

Литература:

1. УВКБ ООН, Сирия региональный ответ беженца, межведомственный портал совместного пользования информацией http://data.unhcr.org/syrianrefugees/country.php?id=122
2. Исследование проводилось студентами «Арабского мастера демократии и прав человека (ARMA) 2017 года» под руководством профессора д-ра Кэрол Альшарабати, Джихада Наммура и Юсефа Хачабы. http://arma-isp.usj.edu.lb/
3. The study was conducted by the students of the Arab Masters in Democracy and Human Rights (ARMA) 2017, under the supervision of Prof. Dr. Carole Alsharabati, Jihad Nammour and Youssef Khachab.

УДК: 94(575.2)

Байдилдеев Ж., т.и.к., И.Арабаев атындагы КМУнун доценти, Кыргызстан

Байдилдеев Ж., к.и.н., доцент КГУ им. И. Арабаева, Кыргызстан

Репрессияланган Түркология: Кыргызстандагы окумуштуу- чыгыш таануучулардын куугунтукталышы. (XX к. 30-жылдары)

Репрессированная тюркология: политическое преследование ученных-востоковедов Кыргызстана.(30-е годы XX в.)

Repressed Turkology: political persecution of scientist's orientalists of Kyrgyzstan (30th years of XX century)

Ачкыч сөздөр: репрессия, буржуазиялык-улутчулдар, эл душмандары, «Талап» коому, Алаш-Ордо, контрреволюция.

Советтик коомдун өнүгүшүндө Кыргызстандын XX кылымдын 30-жылдардын башындагы коомдук саясий кырдаалга көз салып, таразалай келгенде 30- жылдардын экинчи жарымында административдик- командалык система өзгөчө орунду ээлерин байкайбыз. СССРдеги калыптанган административдик–командалык система массалык жазалоо менен коштолуп, репрессияны улантууга ыңгайлуу шарттарды

түзгөн. XX-кылымдын отузунчу жылдарындагы Сталиндик бул саясат Союздук республикалардын баарына, анын ичинен Кыргызстанга да жетип, буржуазиянын идеологиясына берилгендерди издөө жана табуу иши күчөйт. Борбордогу саясатка ылайык «троцкийчилерди» оңчул жана солчул оппортунисттерди советтик партиялык жетекчилердин, интеллигенттердин арасынан издөө башталат.

Андан аз убакыт өтпөй эле 1933-жылдын 6-июнда камакка алынган белгилүү агартуучу Эшенаалы Арабаев Фрунзеден Ташкентке жеткирилген. Эртеси эртең менен анын камерасына тергөөчү Левшин кирген, ал эми кечинде болсо камерадан Арабаевдин өлүгү табылган. Анын өлүмү алигиче табышмак боюнча калууда.[8.41] 1933-жылдын июнь айында Кыргыз АССРинин ГПУсу партиялык бийликке каршы «улутчул, контрреволюциялык көтөрүшчүл» антисоветтик» уюмдун башчысы А.Сыдыковдун бети ачылгандыгын билдирет. Тергөөнүн жүрүшүндө А.Сыдыков: «Мурдагы берген көрсөтмөлөрүм боюнча өзүмдү күнөөлүмүн деп эсептейм. Бирок Кеңеш бийлигине каршы массаны уюштурган, көтөрүлүш даярдаган, Кеңеш бийлигинин 1932–1933-жылдардагы маанилүү чарбалык-саясий иш-чараларын үзгүлтүккө учураткан деген айыптарды мойнума албайм» деп билдирген.[10.155] 1933-жылдын аягында Ж.Абдрахманов «улутчулга» айланат. 1933-жылдын 14-октябрында «партияга ылайык келбеген жүрүм туруму», «Троцкисттердин таасири менен партиянын жолун бурмалаган деген айып менен партиядан чыгарылат. 1933-1935-жылдары Самарада, 1935-жылдан 1937-жылдын 4-апрелине чейин Оренбург облустук жер бөлүмүнүн мал чарба башкармасынын башчысынын орун басары болуп иштеген. Оренбург облустук мамлекеттик архивиндеги 1937-жылдагы документалдык материалдардан Жусуп Абдрахмановдун мүнөздөмөлөрүнөн, түшүнүк каттардан анын аябагандай катуу куугунтукка кабыл алынганына күбөө болобуз.[9.45] Чындыгында, Сталин, Каганович жөнүндө күндөлүгүнө сындап жазгандыгы, ал күндөлүк БКП (б) БКнын жетекчилеринин колуна тийип калгандыгы болгон. Ж.Абдрахмановдун күнөөсү Кыргызстанда ачарчылык болбос үчүн республикадан эгинди чыгарып кетүүдө жакшы аракет кылбагандыгы болгон.[1.18]

Руханий чөйрөнүн акыл-ой сферасын камтыган саясий куугунтуктоолордун башталышы отузунчу жылдардын башына таандык. 1932-жылдын 28-апрелиндеги кыргыз адабияты тууралуу Обкомдун бюросунун протоколунун материалдарында кыргыз агартуучулары жана жазуучуларынын окуу китептеринен, көркөм адабияттарынан буржуазиялык улутчулдукту, бай-манаптык идеологияны табышат.[3.87-91]

“Эл чыгармачылыгы деген аталыштагы Контрреволюциялык, улутчул бай-манаптык идеологияны алып жүргөн көркөм адабияттын кээ бир басылмаларында (Тыныстановдун ырлар жыйнагы, Карачевдин “Эрксиз күндөр”, Баялиновдун ырлары, Кененсариндин ырлары, “Кызыл гүл” жыйнагындагы ырлар) маркстик-лениндик сындын жоктугунан, улуттук идеяны кайра жаратышкан.”-деген тыянак чыгарышат. Булардын барын эске алуу менен ВКП(б) Кыргыз обкому Тыныстановдун ырлар жыйнагын реакциячыл поэзия катары колдонуудан алынып салынсын деген токтом чыгарган.

1933-жылдын 29-мартында партиянын Кыргыз обкомунун бюросу «Правда» газетасынын, «Пролетариаттын туусу-интернационализм жогору көтөрүлсүн» деген баш макаласын жана Мануйловдун «Правда» газетасындагы «Буржуазиялык-кулактык улутчулдуктун калдыктарын аягына чейин талкалайлы» деген макаласын

талкуулаган. Жыйынтыгында «Касым Тыныстановдун чыгармачылыгына анын кыргыз улуттук театрынын сахнасындагы драмалык оюндары жөнүндө («Манас», «Шабдан») «Правда» гезити тарабынан буржуазиялык-кулактык улутчулдуктун көрүнүшү катары берилген бааны эң туура деп тапкан.[4.30]

1933-жылы 9-июнда «Кызыл-Кыргызстан» газетасына К.Тыныстановдун «Мен баскан жол, менин чыгармам, менин бетим» деген макаласы жарыяланып, анда ал мурда «Алаш ордо» партиясынын катарында болуп, байчыл- манапчыл идеологияны жактап келгендигин, ошол көз караштардын айрымдары «Академия кечесине» кирип кеткендигин чын жүрөктөн мойнуна алып жазган. Кээ бир авторлор бул моюнга алууну ошол мезгилдеги бийлик ээлеринин кыстоосу менен жазган өңдөнтүп түшүндүрүшөт. Чынында 28-март 1933-жылдагы обкомдун токтомунда К.Тыныстанов менен Ш.Көкөновго эскертүү берүү менен тез аранын ичинде партиянын катарынан чыгаруу жана өз каталарын мойнуна алып сындап, талкуулап чыгуу сунуштары боюнча чечим чыгарышкан. Бул сөздүн да чындыгы бар экенин замандашы Кусейин Карасаев тастыктайт: “Академиялык кечеден кийин. Андан мурун деле (1932-жылдын 28-апрелиндеги обкомдун токтомун айтып жатса керек.-Ж.Б.) Касымдын башына оор күн туулду. Аны облустук партия комитети катуу кысмакка алды.(1932-33-жылдары обкомдун 1933-жылы 2 жолу Жазуучулар Союзунда иши каралды-Ж.Б.) Айласы кеткен Касым “Менин жолум, менин чыгармам, менин бетим” деп, өзүн-өзү күнөөлөп жазууга аргасыз болду. Горькийге жазган катынан деле жооп алган жок. Андан алда канча жыл мурун “Ант беребиз дагы да, социалисттик талаада” деп, ыр да жазып көрдү. Анысы деле ага жардам кылган жок.” [10.221-230]

Замандаштары баса белгилегендей Касым Тыныстановдун бул макаласы анын актануусуна аралжы боло алган жок. Каршылашкан бийликтин коңултугундагы жан-жөөкөрлөр мурдагыдан да катуу киришип, 1933-жылдын 25-июлундагы Кыргызстан Советтик Жазуучулар Союзунун комфракциясынын заседаниесинде Тыныстановчуларга каршы катуу чабуул жасашат. Алаш-Ордонун ишин улантуучу К.Тыныстановду партиянын катарынан чыгарууну суранышкан.[5.13-18]

Отузунчу жылдардагы белгилүү адабиятчы жана агартуучу Байсерке Калпаков дагы кыргыз адабиятынын көрөңгөсүн байытып жаткан мезгилде анын чыгармачылыгынан да кыйкым таап куугунтуктоолорго тушугат. 1930-жылдардын башында өлкөбүздө колхоз курулушу башталып, тап күрөшүү курчуп турган мезгилде, анын капшабы Байсерке Калпаковго дагы тийип, “Сагынам” деген ырында саясий ката бар деп, талкууга алынат. Бул ырында:

Көлүм турат байыркыдай жайкалып,
Көрбөсөм да көңүлүмдө байкалып.
Элим турат байыркыдай малы жок
Кайда кеткен чарбалары чайкалып”,- деген эмнеси?

Мында: “Эл мурадагы заманда бай эле, эми Совет доорунда жардыланып кетти” деп жатпайбы?! Сыяктуу караланууларга тушугат. Анын балалык чагы орус оторчулугу орногон падышалык россиянын мезгилинде өтүп, ошол мезгилдеги кыргыз пейилин, улуттук каада-салтыбызды, кереметтүү жерибизди, ыйык көлүбүздү сыпаттаган бул ыры Советтик идеологияга карама каршы келип, “Сагынам” ырындагы төмөнкү саптарын кармап алгачкы куугунтукка кабылат.

“Эстегенде, ошол күнүм сагынам,
Кайра келбейт, сагынганда не кылам?
Кайра келсең, кантээр элем, балалык?
Санаты жок сап алтынга баа кылам”.

Мунун аркасында эски заманды көксөп жатат деген кине менен Байсерке Калпаков 1930-жылдын башында “Кызыл учкундун” катарынан чыгарылат. Ошол мезгилдерде Казыбек казалчыга окшогон бир топ акындар эски замандын жарчысы жана бай-манаптын тукуму катары алыскы Оренбург жана башка жерлерге сүргүнгө айдашкан.

Чынында Б.Калпаковдун куугунтукталышы К.Тыныстанов менен байланыштуу болуп, казак интеллигенциясы менен бирдикте негизделген “Талап» кыргыз маданиятын өнүктүрүү коомун” негизги максаттары жана ишмердүүлүгү аркылуу кыргыз элинин маданий өнүгүшүнүн жолуна көмөктөшүү болгон. Аларды ишке ашыруу үчүн коом алдыга төмөндөгү милдеттерди койгон:

а) Кыргыз адабий тилин жана терминологиясын, орфографиясынын өнүктүрүү маселелерин иштеп чыгуу ж.б.;

б) Улуттук искусствону окуп үйрөнүү;

в) Кыргыз элинин жашоо тарыхын окуп үйрөнүү;

г) Кыргыз мектептеринде окутуунун маселелерин иштеп чыгуу;

д) Кыргыз илимий ишине жана кыргыз искусство ишмерлерине жардамдарды берүү; [2.124]

Мына ушундай 1938-жылдагы күчөгөн репрессиянын ырайымсыздыгы эми акыл- ой сферасын да каптайт. 1938-жылдын 8-майындагы Кыргызстандын КП(б) БК бюросунун чечими менен китеп авторлорунун, ошондой эле «эл душмандарынын», «буржуазиялык улутчулдардын» узун тизмеси бекитилип, бул тизмеге Ж.Абдрахманов, О.Алиев, Т.Айтматов, Ж.Абдуллин, М.Белоцкий, Т.Жолдошов, Е.Поливанов, Б.Данияров, Х.Жээнбаев, Б.Исакеев, А.Идирисов, К.Камбаров, С.Сарманов, А.Токомбаев, К.Тыныстанов, И.Тойчинов, А.Орозбеков, Р.Шүкүрбеков, А.Шабданов, Э.Эсенаманов ж.б. кирген [6.182-184] Жогорудагы тизмеге түшкөндөрдүн мындайча айтканда «эл душмандары», «улутчул буржуйлар» - деген атка конгон авторлордун китептерин сатууга тыюу салынган.[7.43]

Антсе да, эрктүү мамлекетибиз болсо деген элдин кылымдардан берки көксөөсүн ишке ашыруу үчүн күрөшүп, Союздук тутумдагы кыргыз-совет мамлекеттүүлүк идеясынын пайдубалын түптөшкөн ушул муун кыргыз эли үчүн руханий чөйрөнү жаратып, көз карандысыздык идеясын түптөөгө аракет кылышкан. Андыктан, алардын көбү ошол бийлик саясий куугунтукка алып, партиядан чыгарып, керек болсо «эл душманы» деп атып жатканда да өз эрктери менен эркин мамлекеттин келечегине берилген бойдон калышкан. Бүгүнкү бийиктиктен алып караганда, тарыхтан калган сабак, өткөндөн калган өкүт катары кабылдашыбыз зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдрахманов Ю.1916. Дневники.Письма к Сталину.-Фрунзе,1991,
2. Жангуттин Б. Мой казак, ненастья час настал.- Алматы.,-2016. 124-С.
3. КР БМ КСДА.Ф.10.Оп.2.д.415.л.87-91.
4. КР БМ КСДА. Ф.56.Оп.4.д.639.л.30.
5. КР БМ КСДА. Ф.10. Оп.1.Д.514.л.13-18.
6. КР БМ КСДА. Ф.56. оп.4. д.81.б.104. бб.182-184.

7. КР БМ КСДА. Ф.56, оп.4, д.88, б.43
8. Маанаев Э,Осмонкулов А. Э.Арабаев-кыргыз элинин алгачкы агартуучусу жана саясий-коомдук ишмери.-Бишкек. 2002.
9. Оренбург облустук мамлекеттик архиви. Ф.1081 оп. 1. Сб.14 .
10. Плоских В, Курманов З., Бегалиев У. Кыргызстандын улуттук лидери-Абдыкерим Сыдыков.-Бишкек,-1999.-155-б.
11. Ысык-Көл облустук мамлекеттик архиви. Ф. 1041. Оп. 1. д.9. л.221-230.

УДК: 37.012.3 (6)

Бөтөнөев Ж.С., т.и.к., ОшМУнун доценти, Кыргызстан
Эркебаев Э.М., филос.и.к., ОшМУнун доценти, Кыргызстан

Бөтөнөев Ж.С., к.и.н., доцент ОшГУ, Кыргызстан
Эркебаев Э.М., к.филос.н., доцент ОшГУ, Кыргызстан

Орус африка таануучулары жана алардын айрым эмгектериндеги африка өлкөлөрү жөнүндө маалыматтарга талдоо

Анализ некоторых трудов русских африканистов

Russian-African and in their working periods analyses about information's of the African Countries.

Бул илимий макалада орус африка таануучулары жана алардын эмгектериндеги африка өлкөлөрү тууралуу маалыматтар талдалат.

Ачкыч сөздөр: Орус, африка, африка таануучулар, африка өлкөлөрү, илимий эмгек, маалымат, талдоо.

В данной статье анализируются материалы по вопросам африканистики в работах русских африканистов.

Ключевые слова: русские, Африка, африканист, африканские страны, научный труд, сведения, анализ

This scientific article is about Russian-African and on their working periods will analyze of African Countries information.

Key words: Russian, African, African Ccountries, work, information, analyze.

Учурда Африка материгинде 60ка жакын мамлекет болсо, алардын ар бири өздөрүнүн географиялык жайгашуусуна, башкаруу системасына, экономикалык потенциалына ж.б.у.с. мүмкүнчүлүктөрү менен өзгөчөлүктөрүнө карап өнүгүп жатышат.

Мына ушул Африка жана Евроазия (Азия бөлүгү) континенттериндеги мамлекеттерди комплекстүү изилдөөгө алган африканисттер менен чыгыш таануучулар орто кылымдардан бери бир топ чоң-чоң илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүгө аракеттенишип келишкендиктерин көпчүлүк эле биле бербешин билебиз. Америкалык, европалык жана орус африканисттери менен чыгыш таануучулары саналуу эле экендиги баарыбызга маалым эместиги дагы белгилүү десек жаңылышпайбыз.

Айрыкча биз бул илимий макалабызда токтоло турган маселе бул орус жана айрым европалык африканисттери менен чыгыш таануучулары экендигин белгилеп кетүүбүз туура деп эсептейбиз.

Африка континентиндеги бир топ мамлекеттерди географиялык, тарыхый, этнографиялык, маданий, диний, топонимикалык ж.б. багыттары боюнча комплекстүү изилдөөлөрдү жүргүзүп, бир топ илимий эмгектерди жараткан белгилүү орус африканисттери катары биз Матвей Григорьевич Коковцевди, Юрий Григорьевич Смертинди, Юрий Михайлович Кобищановду, Николай Аркадьевич Сосновскийди, Олег Иванович Тетеринди, Владимир Геннадиевич Шубинди, Николай Михайлович Гиренкону, Алексей Михайлович Васильевди, Дмитрий Михайлович Бондаренкону, Владимир Романович Арсеньевди, Борис Рубенович Асоянды, Светлана Яковлевна Берзинаны, Дмитрий Алексеевич Ольдероггени, Владимир Александрович Поповду, Иван Изосимович Потехинди, Игорь Васильевич Следзевскийди, Дмитрий Павлович Урсуну [1, 121] ж.б. билебиз.

Мына ушундай жоон топтогу африканисттердин ичинен биринчилерден болуп, орус деңиз-аскер кызматкери, чалгынчы, жазуучу Матвей Григорьевич Коковцев (1745-1793-жж.) орус африканисттикасынын негиздөөчүсү катары жол баштап кеткенин эч ким тана албайт.

Ал алгачкы орус деңиз-аскер кызматкери ошондой эле африка континентине барган алгачкы орус улутундагы адам жана изилдөөчү катары африка дүйнөсү боюнча аз дагы болсо маалмыат топтоп келген, африка боюнча алгачкы элестөөлөрдү бере алган илимпоз инсан катары дагы орус жана советтик тарыхта кала берди.
Анын африкага салган алгачкы чыйыр жолун, кийин советтик жана россиялык африканисттер улантып, өзүнүн деңгээлине жеткире алды десек болот.

Алардын кээ бирлерине токтоло турган болсок, маселен, белгилүү орус африканисти, чыгыш таануучу, корей таануучу, кытай таануучу жана тарыхчы Юрий Григорывич Смертиндин 50дөн ашык илимий эмгектери болсо, анын дээрлик бардыгы Азия жана Африка өлкөлөрү боюнча жазылган.

Мисалы, “Орто кылымдардагы Тропикалык Африка” (1976-ж.), “Кытай классикалык поэзиясы тил, тарых жана маданият контекстинде” (1999-ж.), “Мусулман дүйнөсү: Пайгамбарлардын жана Холифтердин мезгилинде” (2003), “Ислам Азия жана Африка өлкөлөрүндө” (2007), “Кытай жана Корея маданияттарынын феномени. Тандалган макалалар” (2007), “Орто кылымдардагы Иран: Тарых, дин, маданият” (2007).

Ю. Г. Смертин өзүнүн илимий изилдөөлөрүндө “Британия Батыш Африкадагы улуттук боштондук идеология” (хх н. 30-60-жж.) боюнча дагы иликтөөлөрдү жүргүзүп, өзүнүн доктордук диссертанциясын коргогон (1992-ж.) [2, 156].
Ал эми, Владимир Геннадиевич Шубиндин 140дан ашуун илимий эмгектери болсо, анын дээрлик көпчүлүгү африка өлкөлөрүн ар тараптуу изилдөөгө алат. Атап айта

турган болсок, “Африканский национальный конгресс в годы подполья и вооружённой борьбы” (-М, 1999), “Международная социал-демократия и борьба против колониализма и апартеида” (-М., 1985), “Китай и Южная Африка: эволюция взаимоотношений” (-М., 1999), “Африка: поиск идентичности” (-М., 2001).

Маселен, Юрий Михайлович Кобищановдун “Община в Африке: Проблемы типологии” (1978), “Северо-Восточная Африка в раннесредневековом мире (VI-середина VIIв.)” (-М.,1980), “На заре цивилизации: Африка в древнейшем мире” (-М., 1981) ж.б. илимий эмгектери 20 000-30 000 нускада чыгарылып, илимий айлампада кеңири таралган.

Белгилүү тарыхчы-африканист, т.и.к., советтик дипломат Борис Рубенович Асояндын “Дорогами свободы” (-М., 1982), “Зимбабве” (-М., 1983), советтик жана россиялык египтолог, т.и.д., Светлана Яковлевна Берзинанын “Обзоры Тропической Африки. Каталог выставки” (-М., 2001), “Древние геммы Востока” (-М., 2010), советтик африканист, этнограф, тарыхчы жана лингвист, СССРдеги африканистиканын негиздөөчүлөрүнүн бири Дмитрий Алексеевич Ольдероггенин египтология, тарых, этногафия, маданият, искусство жана Тропикалык Африкадагы элдердин тилдери боюнча бир топ илимий эмгектери жарык көрсө, советтик жана россиялык этнограф жана антрополог, африканист, тарых илимдеринин доктору Владимир Александрович Поповдун 600дөн ашуун илимий эмгектери жарык көрүп, алардын дээрлик көпчүлүгү африка өлкөлөрүнө арналган. Мисалы, “Арабские источники XIII-XIV вв. по этнографии и истории Африки южнее Сахары” (-М., 2002) ж.б.

Советтик окумуштуу-африканист, РИАнын биринчи директору, Иван Изосимович Потехин 1939-жылы Чыгыш таануу Институтунда “История аграрных отношений в Южной Африке” деген темада кандидаттык, 1955-жылы “Формирование национальной общности южно-африканских банту” деген темада доктордук диссертациясын коргогон. Анын “Народы Африки” (-М., 1954), “Формирование национальной общности южно-африканских банту” (-М., 1955), “Гана сегодня. Дневник. 1957” (-М., 1959), “Африка смотрит в будущее”(–М., 1960), “Становление новой Ганы” (-М., 1965) ж.б. бир топ эмгектери жарык көргөн.

Советтик жана россиялык тарыхчы, Африканын социалдык тарыхы жана цивилизациялар теориясы боюнча адис, тарых илимдеринин доктору Игорь Васильевич Следзевский 1963-жылы М.В. Ломоносов атындагы Москва мамлекеттик университетинин тарых факультетин, 1966-жылы СССР Илимдер Академиясынын Африка Институтунун алдындагы аспирантуранын күндүзгү бөлүмүн аяктап, 1967-жылы СССР Илимдер Академиясынын Африка Институтунан “Современные хауса Северной Нигерии” деген темада кандидаттык, 1990-жылы СССР Илимдер Академиясынын Чыгыш таануу Институтунан “Социоисторическую структуры Западной Африки. Проблемы взаимоотношений местных социальных организмов и исторической среды” деген темада доктордук диссертациясын коргогон. Анын негизги илимий эмгектери болуп “Феодальные отношения у современных хауса Северной Нигерии” (-М., 1966), “Земледельческая община в Западной Африке” (-М., 1978) ж.б. саналат.

Советтик жана украиналык африканист, тарыхчы, окумуштуу-энциклопедист, тарых илимдеринин доктору, профессор Дмитрий Павлович Урсу 1958-жылы Одесса университетинин тарых факультетин аяктап, 1970-1971-жылдары Москва чет тилдери

институтунда жана 1979-1980-жылдары Сорбондо билимин улантып, 1985-жылы СССР Илимдер Академиясынын Чыгыш таануу Институтунан “Современная историография стран Тропической Африки” деген темада доктордук диссертациясын коргогон.

Анын 400дөн ашуун илимий эмгектери жарык көрүп, дээрлик көпчүлүгү африка өлкөлөрүн илимий изилдөөгө алганга аракеттенген.

Мисалы, анын “Современная историграфия стран Тропической Африки, 1960-1980” (-М., 1983), “Историография истории Африки” (-М., 1990), “История Мали в новое и новейшее время” (-М., 1994) ж.б. эмгектерин атоого болот [3, 67].

Орус, советтик жана россиялык африканисттер жана алардын илимий изилдөө иштери, эмгектери жөнүндө абдан көп маалыматтарды мисал катары айтса болот.

Африка дүйнөсүн комплекстүү изилдөөгө алган, европалык жана америкалык илимпоздор дагы жок эмес экендигин билебиз.

Алардын айрымдарына токтоло кетүүнү туура деп эсептейм.

Африка дүйнөсүн илимий изилдөөгө алууга орус африканистеринен мурда эле европалык жана америкалык африканисттер менен чыгыш тануучулар кызыгышып, бир топ илимий изилдөөлөрдү ишке ашырып келишкендиктерин тарых тастыктабай койбойт.

Маселен алардын ичинен франциялык африканист, окумуштуу (географ, тарыхчы) Жан Сюре Канальды айтсак болот.

Ал африканын географиясы, экономикалык географиясы, тарыхый өнүгүүсү боюнча көп сандаган эмгектердин автору. 1963-ж. “Батыш жана Борбордук Африка. География. Цивилизация. Тарых” деген аталыштагы 3 томдук эмгеги үчүн СССР ИАнын Африка Институтунун Окумуштуулар Кеңеши ага тарых илимдеринин доктору окумуштуулук наамын ыйгарылган [4, 78].

Америкалык тарыхчы-африканист жана лингвист Лос-Анджелестеги Калифорния университетинин профессору Кристофер Эреттин “Классическая эпоха Африки”, “Цивилизации Африки: история до 1800 года”, “Сравнительная реконструкция прото-нило-сахарского языка”, “Реконструкция протоафразийского языка” ж.б. эмгектери жарык көрүп, дүйнөлүк деңгээлдеги окумуштуулардын талкуусуна айланган.

Немец чыгыш таануучусу жана африканисти Хиоб Лудольф, Готтлиб Адольф Краузе, Экинчи дүйнөлүк согуш учурундагы британиялык чалгынчы, тарыхчы-африканист, журналист-дипломат Бэзил Дэвидсон, англиялык чыгыш таануучу жана африканист Роберт Нидхэм Каст, француз этнографы, африканист Марсэель Гриоль (1898-1956-жж.), немец миссионери жана лингвисти, XX кылымдын биринчи жарымындагы ири африканист, учурдагы африканистиканын негиздөөчүлөрүнүн бири Дидрих Вестерман [5, 123] ж.б. атоого болот.

Жыйынтыктап айта турган болсок, Африка жана Азия дүйнөсүн комплекстүү илимий изилдөөгө алып, анын натыйжасында абдан чоң көлөмдүү эмгектерди жараткан советтик, европалык жана америкалык африканисттер менен чыгыш таануучулар көп экендигин, бирок, тилекке каршы Кыргызстанда Ата Мекендик африканисттер менен чыгыш таануучулар дээрлик жок экендиги кыргыз илиминде ойлонууну жаратпай койбойт десек жаңылышпайбыз.

Чындыгында, бүгүнкү күндө өлкөбүздө ушул чыгыш таануу жана африканисттика багытындагы адистерди окутуп тарбиялоо, африка жана азия өлкөлөрүнө илимий

экспедицияларга чыгарууну, аларды финансылык каржылоону жолго коюу мамлекеттик деңгээлде колдоого алынуу менен мамлекеттик көзөмөлдүн болушу, бул учурдагы кыргыз илиминдеги актуалдуу маселелердин катарын толукташы керек деп эсептейм.

Колдонулган адабияттар:

1.Бөтөнөев Ж.С., Мырзаканова С.М., Камалов Э.Т. Знаменитые востоковеды и африканисты. Словарь-справочник. – Ош, 2018.
2.Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер/Котор. С. Мамбеталиева, Д. Сулайманкулов, С. Макенов. – Б., 1999.
3. Кыргызстан. Улуттук энциклопедия: 7 том / Башкы ред. Ү.А.Асанов. – Б., 2015.
4. Восточные авторы о кыргызах: Сб./Сост., введ. И комм. О. Караев; - Б., 1994.
5. Хрестоматия по средневековой истории Кыргызстана (XIII-XVIII вв.): Учебное пособие/Сост. Т.Д. Джуманалиев. – Б., 1996.

УДК: 37.013

Бекназаров С.М., ОшМУнун окутуучусу, Кыргызстан
Орозматова А.С., ОшМУнун окутуучусу, Кыргызстан
Райымбаева А.Ч., ОшМУнун окутуучусу, Кыргызстан

Бекназаров С.М., преподаватель ОшГУ, Кыргызстан
Орозматова А.С., преподаватель ОшГУ, Кыргызстан
Райымбаева А.Ч., преподаватель ОшГУ, Кыргызстан

Чыгыш ойчулу Кулкожоакмат-Ясевинин педагогикалык идеялары
Педагогические идеи восточного мыслителя Кулкожоакмат-Ясевий
Pedagogical ideas of the Eastern thinker Kulkozhoakmat-Yaseviy

Бул илимий макалада орто кылымдардагы белгилүү чыгыш ойчулу Кулкожоакмет-Ясевинин педагогикалык идеялары анализделет.

Ачкыч сөздөр: Чыгыш ойчулу, Кулкожоакмет-Ясеви, педагогикалык идеялар.

В данной научной статье даётся анализ педагогических идеях известного востоковеда в средневековья Ахмета Ясеви.

Ключевые слова: Востоковед, Ахмета Ясеви, педагогические идеи.

Pedagogicall ideas eastern scientist Akhmet Isevi lu this scientific article analyzed pedagogical ideas of famous eastern scientists Akhmet Isevi.

Key words: Pedagogical ideas, orientalist, Ahmet Yasevi.

Орто Азия түрктөрүнөн чыккан улуу аалым жана олуя Ахмет Ясеви бүгүнкү Казакстан жумуриятынын түштүгүндөгү Чымкенттин чыгыш тарабында Тарым дарыясына куйган Сайрам дарыясынын кичи куймаларынын биринин жанында

жайгашкан Сайрам шаарында дүйнөгө келген. Болжолдуу маалыматтар боюнча Ахмет Ясеви XI кылымдын биринчи жарымында дүйнөгө келгендигин айтса болот [1,157].

Ахмет Ясеви алгачкы билимин жети жашка чейин атасынан алган. Уламыштарга караганда Ахмет Ясевинин руханий тарбия устаты "Арслан Баба" болгон. Ахмет Ясеви эми гана көзү ачылып, көөдөнү агарып көпчүлүктөн айрымалуу сапаттары ачыла баштаганда Арслан Баба аалам менен кош айтышат. Андан соң билимин тереңдетүү максатында Бухарага барып өз доорунун эң атактуу аалымы жана сопусу (мустасаввуф) Хожа Юсуф Хамединийге шакирт (окуучу) болот. Бухарада көп жыл билим алган соң Самаркандда хадис илиминен көп жылдар сабак берип Низамийе медресеси сыяктуу атактуу билим берүү мекемелеринде иштөө укугун берген илимий даражага ээ болгон.

Устаты жана шейхи Юсуф Хамединий көзү тирүү кезинде эле ордуна халифа болууну сунуштаганына карабастан кайрадан элдин арасына кайтып, өмүрүн аларды тарбиялап туура жолго багыттоого арнагандыгы, анын туулган жери менен элине кызмат кылуу ыкласы канчалык даражада жогору болгондугун айгинелеп турат.

Ырасында эле, Ахмет Ясеви ошол доордун эң даңктуу билим борборлорунда окуп бийик даражага ээ болсо да туулган жери Түркстанды туу казык катары аздектеп өмүр кечирген. Аалым таалайын туулган жеринин тагдыры менен туташ байланышта карап чоочун жердеги жашоону мусапырлык деп мүнөздөйт.

Мусапырлык башка түштү таппайм айла
Чоочун жерде жалгыз калып чектим жапаа
Хорасанды, Шамды, Иракты ниет кылып
Мусапырлык кадырын мен билдим анда [2,424].

Ал кайда болбосун "Туулган жерим ыйык Түркстандан боорума таш салып сагынып келгем мында"- деп дүйнөгө алып келген эл журтун, жек-жаатын, ата-бабаларынын руху жаткан жерлердин элесин ар дайым медер тутуп жашаган.

Ахмет Ясевинин аалымдык жана даанышмандык осуяттарынын ("Дивани Хикмет") өзбек, кыргыз, казак жана Волга түркмөндөрүнүн арасында кеңири тарап ыйык китепке айланышын төмөнкү жагдайлар менен түшүндүрүүгө болот. Биринчиден, ал осуят, насыят китебин өзү жашаган аймактагы карапайым калкка жеткиликтүү, түшүнүктүү огуз-кыпчак тилинде жазган. Экинчиден, Аксак Темирдин көздүн жоосун алган күмбөз-мавзолейди салдыруусу-акындын атагын жана ошону менен бирге чыгармаларын кеңири эл арасына жайылтууга өбөлгө түзгөн. Диний ортолук болуп келген алыскы Меке менен Мединага барып сыйынууга калайык калктын мүмкүнчүлүгү келген эмес, ошондуктан жакын турган акындын мечитине барууга ар бир мусулман баласына жеңилдик түзүлгөн. Аксак Темир ошол мезгилдег күчтүү диний идеологиялык куралды өз колуна алган. Натыйжада акындын хикметтерин билбеген адамды табуу өтө кыйын эле [3,98].

Үчүнчүдөн, Ахмет Ясевинин насыяттары өзү жана шакирттери тарабынан түрдүү аймактарда курулган мектептерде сабак катары окутулган. Өзүнүн мектебинен жүз миңдеген мугалимдер даядалып чыккандыгы тууралуу маалыматтар учурайт [4,361-368].

Айрым маалыматтар боюнча Ахмет Ясевинин он эки миң шакирти өзү жашаган аймакта, токсон тогуз миң шакиртти алыскы өлкөлөрдө жашаган Муриттери жана салт боюнча көзүнүн тирүүсүндө дайындаган халифтери да бар болгон.

Ахмет Ясевинин насыяттарынын карапайым калктын калың катмарынын дилинен орун табышынын табышмактуу сыры аалымдын өзүнүн күнүмдүк жашоодогу нуска өрнөгүндө жатат. Ахмет Ясеви жашоо турмушунда өзүнөн бир кылым кийинчерээк суфий акыны Мевлана тарабынан айкындалган "Кандай болсон, ошондой көрүн элдин көзүнө, көрүнгөндөй болгун же туруктуу бол сөзүңө"- деген принципти бекем карманган инсан болгон. Ал дербиш жолуна түшүүдө жана жөнөкөйлүктө алгач өзүнө өзү насаат айтып, баарын өзүнөн баштоо керек экендигине ишенген. Андан соң гана бул ишин башкаларга жайылтууга өткөн. Жыйынтыктап айтканда ал сопулук жолун бекем кармап, өзүн пайгамбардын инсандык изги сапаттарынын негизинде өнүктүрүүнү бекем туткан. Ал гана эмес ал пайгамбар жашына жетиши менен жер астына-үңкүргө кирип жарык дүйнө менен коштошуп пайгамбардан ашыкча жашоону күнөө деп эсептеген.

Алымыш кунум, алтымыш тунум бир кыл жалан,
Тан атканча намаз окуп бир жол салам.
Алымыш учто болду омурум акыры тамам.
Мустапага маарым тутуп келдим мына. [5,272].

Ахмет Ясеви күндүк жашоо турмушун үчкө бөлгөн. Биринчи, көбүрөөк бөлүгүн ибадат жана зикир менен өткөргөн. Экинчи бөлүгүн шакирттерин окутууга арнаган. Үчүнчү, эң аз убактысын бешене тери менен жасаган кепкир, кашыктарын сатууга бөлгөн. Ал маңдай тери менен жашоону насаат кылган сопу болгон. Өзүнө келген сансыз белектерди муктаждарга жана шакирттерине сарптаган. Демек, баарын өзүнөн баштагандыгы үчүн, айткандарын өзү баш болуп жасагандыгы үчүн үгүт-насааттары таасирдүү болгон.

"Дивани Хикмет" түрк мусулман элдеринин улуу педагогикалык мурасы катары .

Ахмет Ясевинин атын даңаза кылган чыгармасы "Дивани Хикмет". Сөздүктөрдө " Хикмат" көркөм санат сөз, насыйкат катары чемеленет. [6,256].

Диванда Ясавинин кош саптан турган диний мистикалык дидактикалык мүнөзгө ээ акыл-насааттары орун алган. Китептин көп варианттары бар. Эң эски нускалары XVI-XVII кылымдарга таандык. Бул нускалар тил жана мазмун жагынан айрымалуу экендиги аныкталган. Айрым изилдөөчүлөр алардын айрымдарын Ахмет Ясевиге таандык эмес дешет. Кийинчерээк кээ бир накыл сөздөр Ясави дервиштери тарабынан "Диван-и Хикметке" киргизилген.

Туркиялык адабият тарыхчысы Фуат Көпрүлүнүн пикиринде " Дивани Хикмет" чыгармасынынын түрк тилдүү элдердин маданиятындагы тарыхый ордун төмөнкүдөй эки жагдай менен түшүндүрүүгө болот: биринчиден, "Дивани Хикмет" түрк тилдүү элдердин адабиятынын тарыхында диний руханий билим берүү чөйрөсүндө кеңири тараган эң алгачкы жана таасирдүү чыгарма. Экинчиден, "Дивани Хикмет" түрк дүйнөсүндөгү ага чейинки Жусуп Баласагындын "Кут алчу билим" аттуу чыгармасынан олуттуу айырмачылыкка ээ. Эгерде "Кут алчу билим" дастанында коомдук адеп-ахлак маселеси алдыңкы планда турса "Дивани Хикметте" адеп-ахлак насааттары жеке пендеге чакырык катары багышталган.

Ырасында эле насыяттардын өзөгүн акыл, кеңеш берүү, кудай тааланын ак жолуна тазалыкка, сабырдуулукка, акыйкаттык менен адилеттүүлүккө чакыруу сыяктуу ошол доорго таандык озгун түптүү педагогикалык идеялар жатат. Аалым адеп-ахлагы, ишенимдери бекем адамдардан куралган коом гана ынтымак ырашкерликте бакубат турмуш кечире аларын белгилеген.

Ахмет Ясевинин таалим-тарбия идеяларынын өзөгүндө "мистика, дервиштик, акыйкат, чеберчилик, даанышмандык, адеп" сыякуу суфийлик түшүнүктөр жатат жана ошол түшүнүктөр аркылуу гана жеткиликтүү чечмеленет. Башка даанышман аалымдар сыяктуу Ахмет Ясеви да өз осуяттарын санат насыят ыр формасында тариздеген. Кыргыздын даанышман акындары да адамдарды ак менен караны ажыратууга карата акыл кеңештерин санат ыр формасында жаратышкан. Демек, поэзия менен педагогиканын мындай синтези түрк элдеринде салтуу маданий кубулуш катары калыптанган. Мындагы поэзия салты менен педагогикалык даанышандыктын чеги илимий максатта гана ажыратып каралбаса катардагы адам анчейин барк албайт. Ахмет Ясеви үчүн карайлап кайсыл тарапка басышын аныктай албай жүргөн адамдардын сезим туйгуларын ойготуу, ак жолдо жашап өтүүгө ынандыруу санат ырларсыз кара сөз түрүндөгү силлогизмдер аркылуу мүмкүн эмес эле. Ошону менен бирге Ахмет Ясеви таалим нуска тарбиячы менен тарбияланууучу бирдей түшүнүктүү тилде сүйлөгөндө гана таасирдүү болоорун түбүнөн түшүнүү менен арабча жана фарсча жакшы билгендигине карабай хикметтерин жаратууда түркчөнү тандап алганы ошол доордун шарттарында эрдикке тете педагогикалык өрнөк болгон.

Уксан эгер, көңүлүңдү жайлатат даанышмандар.
Аят менен хадисти түркчө айтсаң угушат,
Түшүнгөндөр маанисин, моюн сунуп турушат.
Жупуну, алсыз Хожа Ахмад, жети атаңа рахмат,
Фарси тилин билип турат,
Ошентсе да Түрк тилинде сүйлөп турат [7,323].

Ахмет Ясевинин түрк тилине карата мамилесин "эрдикке тете" дегенибиздин обьективдүү себептери бар. Анткени, ошол эле доордо Улуу Сельжук мамлекети узак жылдар бакубат жашап турганына карабастан түрк тилинин мүмкүнчүлүктөрүн колдонууга жол ача алган эмес. Ал тургай дин менен илим билимдин тили катары арабчаны, мамлекеттик жана адабий тил катары персчени кабыл алышкан. Бул тууралуу жазуучу Намык Кемал Зейбек минтип жазат: "Селжуктардын заманындагы аскердик медреселерде араб тили менен перс тили басымдуулук кылып турган эле. Ошол медреселерди б.а. бүгүнкү университеттедин негизин түзгөн Низам перс улутундагы киши болгон" [8,229]. Ырасында эле, азы тарыхка кайрылсак Селжук доорундагы илим жана адабият мурастарынын дээрлик баары перс тилинде жазылган.

Түрк тилинин ошол маалдагы абалы Ашык Паша мындай сүрөттөгөн:
Түрк тилине эч ким маани бербеген
Түрктөргө да эч ким көңүл бөлбөгөн
Түрктөр болгон өз тилдерин билбеген
Ал чыйыр жол улуу мөөрөй көздөгөн [8,127].

Мына ушундай кыдаалда түрк тилинин туусун бийик көтөрүп ошол тилде жазган санаттарын аалам сапарына аттандырып мектептеги окутуу ишин түрк тилинде жүргүзө баштаган аалым Ахмед Ясеви болгон.

Колдонулган адабияттар:

1. Ahmed Yasavi, Islam Alimleri Ansiklopedisi, Tlirkiye Gazetesi, Istanbul, (Sayi 157, Kasim 2013).

2. Dini Terimler Sozliigu. Ankara, 2008 - 424 6.
3. Акматалиев А. Ахмет Ясеви //Китепте Кыргыз адабияты : тарых жана мезгил. Б.: 2010. - 940 б (98)
4. Гордлевский В. А. Ходжа Ахмет Ясеви // Избранные сочи¬нения. - М.: Издательство восточной литературы, 1962. — Т. III. - С. 361-368. - 588 с.
5. Калыгул Акылман: ырлар, акыл насааттар, даректуу баяндар, илимий изилдөөлөр.Түз. С. Мусаев, А. Акматалиев. Б.: 2000.-272 б.
6. Молдо Кылыч. Казалдар. /Түзгөн: Сооронов О. — Ф.: Адабият, 1991. -256 б.
7. Намык Кемал Зейбек. Ахмед Ясеви жолу хикметтер. — Ан¬кара, 2003.- 323 б. (кыргыз тилинде).
8. Шериев Ж. Байыркы адабият тарыхы. Окуу китеп. Биш¬кек, 1996. – 127-229 б.

УДК:94.341.76 (575.2) (510)

Гимазитдинов И.Р., с.т.и.к., ОшМУнун доценти, Кыргызстан
Тухтаматов А.С., ОшМУнун окутуучусу,Кыргызстан
Мырзаканова С.Т., ОГПИнин окутуучусу, Кыргызстан

Гимазитдинов И.Р., к.п.н., доцент ОшГУ, Кыргызстан
Тухтаматов А.С., преподаватель ОшГУ, Кыргызстан
Мырзаканова С.Т., преподаватель ОГПИ, Кыргызстан

Кыргыз – кытай дипломатиялык байланыштарынын түзүлүшү жана өнүгүү тарыхы: абалы жана келечеги

Установление и история развития кыргызско-китайских дипломатических отношений: состояние и перспективы

Establishment and history of the development of Kyrgyz-Chinese diplomatic relations: state and prospects

Бул илимий макалада, Кыргыз-кытай дипломатиялык байланыштарынын түзүлүшү, калыптанышы жана өнүгүү тарыхы, учурдагы абалы жана келечеги тууралуу баяндалат.

Ачкыч сөздөр: *кыргыз, кытай, дипломатия, байланыш, өнүгүү, тарых, келечек.*

В данной статье речь идет о формировании, истории развития и современном состоянии кыргызско-китайских дипломатических отношений.

Ключевые слова: *кыргыз, кытай, дипломатия, связь, развитие, история, будущее.*

In this article the author describes the historical establishment of Kyrgyz-Chinese diplomatic relations, their present and future development.

Key words: *Kyrgyzstan, China, diplomacy, history, policy, the Kyrgyz-Chinese diplomatic relation in days of independence of Kyrgyzstan.*

Бүгүнкү күндөгү кыргыз-кытай достук-дипломатиялык байланыштары тээ байыркы жана орто кылымдардан башталып, ушул күнгө чейин жетип келгенин жана учурда дагы жогорку деңгээлде кызматташтыктар жолго коюлганын тарыхый булактар тастыктоо менен эки элдин ортосундагы жылуу мамиледен билүүгө болот десек жаңылышпайбыз.

Бул илимий макаланы жазууда биз өзгөчө кыргызстандын тышкы саясатынын түрдүү аспектилерин изилдешкен ата-мекендик окумуштуулардын монографияларына көңүл бурганга аракеттендик. Алардын ичинен, КРнын тышкы иштер министрлигинин тасыккан дипломаттарынын изилдөөлөрүндө К.А.Токтомушев [1.47], М.Иманалиев [2.4], А.Джекшенкуловдордун [3.20] Кыргызстандын тышкы саясий ишмердүүлүктөрүнүн актуалдуу маселелери иликтенген.

Кыргызстандын тышкы саясатынын тарыхы боюнча башка эмгектердин ичинен Н.М.Оморов [4.39; 4.40; 4.41; 4.42], К.Айдаркул [5.20], У.Чотонов [6.49; 1.50] монографияларын айтса болот. Аларда КРнын тышкы саясий ишмердүүлүгүнүн түрдүү аспекттери, анын ичинде Кыргызстандын Кытай Эл Республикасы менен болгон байланыштары, андан сырткары кыргыз-кытай чек ара маселелерин жөнгө салуу проблемалары иликтенген.

КРнын тышкы саясатынын өзүнчө проблемалары боюнча доктордук жана кандидаттык диссертациялар түрүндө жазылган Кааны Айдаркулдун [5.23] жана башка изилдөөчүлөрдүн фундаменталдуу эмгектери бар.

Жогоруда айтылгандардан улам төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарса болот: ата-мекендик тарыхнаамеде кыргыз-кытай байланыштарынын кээ бир маселелерине гана көңүл бурулуп, үстүртөн гана иликтенген. Кыргыз-кытай мамилелеринин көптөгөн проблемалары толук түрдө иликтенбей, көптөгөн мезгилдерге чейин ата-мекендик окумуштуулардын атайын изилдөөлөрүндө алиге чейин чагылдырылган эмес. Демек, бул проблема жакшы изилдене элек деп тыянак чыгарсак болот.

Бул макалада аталган татаал жана көп кырдуу проблеманы толук чагылдырууга мүмкүн болбосо дагы, аны комплекстүү түрдө изилдөөгө аракеттер жасалды.

Аталган изилдөөнүн методологиялык базасын изилдөөнүн жалпы логикалык жана жалпы илимий методдору, андан сырткары азыркы гуманитардык дисциплиналардын методдору түзөт. Бир эле мезгилде тарыхый жана дисциплиналар аралык методдор (көп фактордуу тең салмактуулук принциби, компаративдик, цивилизациялык) колдонулду. Проблеманы изилдөөдөгү негизги методдор катары тарыхыйлуулук принцибин атаса болот. Ал принцип эки тараптуу мамлекеттер аралык байланыштардын тарыхына баа берүүдө колдонулду. Андан сырткары, көп факторлуу тең салмактуулук методу колдонулду.

Илимий макаланын үстүндө иштөө учурунда хронологиялык-тарыхый мамиле колдонулду.

1991-жылы Кыргызстандын көз карандысыздыгынын жарыяланышы жаңы мамлекеттин калыптанышына жана анын тышкы саясий ишмердүүлүгүн өз алдынча

жүргүзүшүнө мүмкүнчүлүктөр түзүлдү.

Кытай менен кызматташтыкты өнүктүрүү биздин республиканын тышкы саясатынын башкы приоритеттеринин бири болуп эсептелет. Ал жалпы чек аранын болушу, коңшу мамлекеттин эбегейсиз чоң демографиялык жана экономикалык кубаттулугу, андан сырткары, Кытайдын аймактык жана дүйнөлүк саясатта таасиринин өсүп жаткандыгына окшогон факторлор менен шартталат.

Кытай Элдик Республикасы жана Кыргызстан коңшу мамлекеттер болуп саналып 1071 км. чек ара тилкесине ээ. Тарыхий жана географиялык жактан Кыргызстандын жана Кытайдын Батыш бөлүгү (СУАР) бирдиктүү саясий-маданий аймакка киришет, анда бирдей окшош ишенимге жана тилге ээ болгон, тууган элдердин жашашы күбө болот. Мындай окшоштук саясий жана соода-экономикалык байланыштардын өнүгүшүнө табигый шарттарды жаратат. Андан сырткары, бул аймак Чыгыш менен Батышты бириктирүүчү маданий, коммуникациялык жана транспорттук көпүрөгө айланган.

Бүгүнкү күндө Кытай Элдик Республикасы Кыргызстандын эң ири соода өнөктөшү болуп саналат. Кыргызстандын Кытай менен болгон соода байланыштарынын деңгээли КМШнын көптөгөн республикалары менен соода мамилелеринин деңгээлине караганда да көптүк кылган.

Биздин өлкөлөрдүн ортосундагы өнөктөштүк мамилелердин приоритеттүү бөлүгү катары саясий мамилелерди айтсак болот. Ал байланыштар эки өлкөнүн достук жана коңшулаш мамилелерди өнүктүрүүнүн пайдубалын түзөт. Кытай менен Кыргызстандын ортосунда саясий маселелер боюнча эч кандай пикир келишпестиктер жок. Анткени эки өлкө тең өнүгүп жаткан мамлекеттердин катарына кирет. Ушунун негизинде биздин мамлекеттер дүйнөлүк бир катар маселелерди чечүүдө бирдей же окшош көз караштарга жана позицияларга ээ.

1991-жылдын декабырында Кытай Элдик Республикасы биринчилерден болуп Кыргызстандын көз карандысыздыгын тааныган. 1992-жылдын 5–6-январында КЭРдин тышкы экономикалык жана тышкы соода министри Ли Ляньнин жетектеген өкмөттүк делегация Кыргызстанга келген. Анда эки маанилүү документке кол коюлуп, кыргыз-кытай өз ара байланыштарынын жаңы барактары ачылган. Ли Ляньнин Кыргыз Республикасынын мамлекеттик катчысы Т.Койчуманов менен соода экономикалык Келишимге, Кыргыз Республикасынын тышкы иштер министри М.Иманалиев Кытайдын тышкы иштер министринин орун басары Тянь Цзэнпэй эки өлкөнүн ортосунда дипломатиялык мамилелерди орнотуу боюнча коммюникеге кол коюшкан. Бул Коммюникиде Кыргызстан Кытай Элдик Республикасынын өкмөтүн Кытайдын жападан жалгыз мыйзамдуу өкмөтү катары тааный тургандыгын жана Тайвань Кытайдын аймагынын ажырагыс бөлүгү болуп эсептеле турганыдыгын тааныган. Ага ылайык КРдин өкмөтү Тайвань менен кандай гана формада болбосун расмий мамилелерди түзбөй тургандыгын билдирген. Мына ошентип өз ара мамилелердин алгачкы күнүнөн баштап эле эки өлкө бири-бирин урматтоо жана бири-бирине ишенүү принциптерин туу тута тургандыктарын билдиришкен.

Эки республиканын ортосундагы саясий баарлашууну кеңейтүү максатында 1993-жылдын августунда КРнын тышкы иштер министри Э.Карабаев КЭРге расмий сапар менен барган. Анда саясий, соода-экономикалык жана маданий багыттарда кызматташууну тереңдетүү боюнча маселелер талкууланган.

Бул иш сапардын алкагында Э.Карабаев Кытай мамлекетинин жана өкмөтүнүн

жетекчилери, ишкер чөйрөлөрдүн өкүлдөрү менен жолугушкан. Анда маданий кызматташтык жана эл аралык унаа каттамы боюнча келишимдерге кол коюлган.

1994-жылдын апрель айында КЭРдин Малекеттик кеңешинин премьери Ли Пэн жетектеген Кытай өкмөттүк делегациясынын Кыргыз Республикасына келиши эки тараптуу кызматташуунун андан ары өнүгүшүнө ыңгайлуу шарттарды түзгөн.

1998-жылдын февралында Кыргызстандын тышкы иштер министри М.Иманалиев КЭРге расмий сапар менен барган. Бул иш сапардын негизги максаты эки тараптуу байланыштардын алкагындагы баарлашууну улантуу, андан сырткары, соода-экономикалык кызматташтыкты андан ары өнүктүрүү жана тездетүү боюнча бир катар маселелер талкууга алынган. Гуманитардык чөйрөдөгү карым-катнаштарга өзгөчө көңүл бурулган. М.Иманалиевдин КЭРдин Мамлекеттик Кеңешинин премьери Ли Пен менен жолугушуу учурунда тараптар Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы эки тараптуу байланыштарынын бүт багыттарын өнүктүрүү зарыл экендигин билдиришкен.

Бизге белгилүү болгондой 1990-жылдары Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы саясий кызматташтыктын негизги бөлүгү катары чек ара маселесин жөнгө салуу эсептелинген.

2002-жылдын 24-июнунда Пекинде Кыргызстан менен Кытайдын ортосунда кол коюлган Ынак коңшулук, достук жана кызматташтык Келишиминде эки өлкөнүн ортосундагы бүт чек ара маселелери толук чечилгендиги тууралуу айтылат, бул чек ара укумдан-тукумга берилүүгө, аны түбөлүк тынчтык жана достук аймагына айлантуу зарылдыгы баса белгиленген. Чындыгында, биздин өлкөлөрдүн ортосундагы чек ара маселелерин чечүү эки тараптуу кызматташтыктын бүт чөйрөлөрүндө, анын ичинде парламенттик байланыштарды да өнүктүрүүгө оң таасир тийгизет.

Эки өлкөнүн ортосундагы саясий мамилелер азыркы күндө туруктуу жана жогорку деңгээлде өнүгүп жатат деп тыянак чыгарсак болот.

Ал эми, байыркы жана орто кылымдагы кыргыз мамлекетинин тарыхы анын коңшу элдер менен болгон согуштук жана тынчтык мамилелери, мамлекеттин ички жана тышкы абалы жөнүндө маалыматтарды кытай жыл баяндарынан абдан көп кездештирүүгө болот. Кыргыз-кытай мамилелеринин б.з.ч III к. баштап кытай жазма булактарынан маалымат алабыз. Кыргыз-кытай алакалары VI-VII кк. тартып айрыкча Тан династиясы мезгилинде күч алган. Кытайда Суй династиясы кулаган соң 618-жылы борборлошкон Тан мамлекетин негиздешкен. 623-жылы кыргыз жергесине Тан императору Тайцзун жөнөткөн Ван Ихун башчылык кылган элчилик «тынчтыкка келүү буйругу» менен келген [7. 240].

Бул буйруктун негизги максаты кыргыздар Тан империясына вассалдык жактан баш ийүүсүн талап кылган эле. Бирок ошол мезгилде түрк кагандыгы Алтайда биротоло бекемделип, кыргыздарды жана карлуктарды көз карандылыкта кармап турган. Качан гана Тан императорлугу Чеби каганды колго түшүргөндөн кийин кытайлар менен кыргыздардын мамилелери жаңы нукка түшө баштаган. 647-жылы императордун атайын кабылдоосунда кыргыз каганы Шибокүй Ачжан болгон. Кытай императорунун жазган каттарында да белгилүү анда мындай дейт «Жингуан диндин 21-жылында (биздин сынактын 647-жылы), сиздердин Хакандык мамлекеттин баш кишиси өзү Чананга келип падыша менен көрүшкөн. Тан Тайзун (Император Тайцзун) ал кишиге сол кол коргоочу сангун, кыргыз тутук мекемесинин тутугу

деген мансабын берген» [8. 14].

724,747 жана 748-жж. кыргыздар кытайлар менен карым-катнаштарын, өз ара мамилелерин уланта беришкен [7. 241, 242].

Кытай тарыхый булактарында мындайча маалымматтар жолугат “Мына ошондон тартып Тианбонун соңку жылдарына чейин (биздин сынактын 756-жылы) ар жылы ордого келип падыша менен көрүшүп туруу жана тартуу берип туруу эч качан үзгүлтүккө учурабай турган [8. 14, 15].

Кыргыздар Тан бийлигине эч качан биротоло вассалдык абалда болгон эмес, алар менен белек берүү мамилеси менен гана чектелгендиги байкалат.

Кыргыздардын Борбордук Азиядагы саясий окуяларга кийлигишүүсү түрк мамлекети кыйрагандан кийин гана башталган. Эми Борбордук Азиядагы бардык окуяларга кыргыздардын күчтүү душманы Уйгур кагандыгы болгон. 751-жылы кыргыздар карлук, огуз, чик уруулары менен биргелешип уйгурларга каршы күрөштү баштайт. Бирок уйгурлардын күчү чигилдерди, огуздөрдү талкалап кыргыздарды вассалдык көз карандылыкка мажбурлаган, ушул мезгилден баштап Тан императорлугу менен дээрлик жүз жыл бою дипломатиялык мамилелер болгон эмес.

IX-X кк. тарыхыта “Кыргыздардын улуу державасы” деп аталып кыргыз-кытай дипломатиясынын жаны этабы башталды. Кыргыз каганаты Борбордук Азияда Уйгур каганатынын үстөмдүгүн жоготуп аны биротоло талкалап, андан ары согуштук-административдик жана дипломатиялык абалын чындады. Карлуктар жана тибеттиктер менен достук мамилелерин чыңдады. Тан императору менен алакаларын бекемдеп уйгурларга кашы согушкандыгы, император ал аракеттерин колдогондугу жөнүндө да бир бирине жазган каттарда кездешет “Эшитсем быйыл күз айларында уйгурлардын хакандык ордосун көчүрүп жиберип, анын турган жерин өзүңүз ээлеп иштеткени келип жатыпсыз...а тиги уйгурлар болсо бүт эле үмүттөрүн үзүшөт. Ошондой болгондо биз кытай элинин чек арасында да биртке жакындаша түшөр эле... Менин жоромолумда, хакан сиз дүмөк салып аларга кирген кезиңизде уйгурлар сөсүз качып берет”[8. 43, 44]

Ушул жылдарда тагыраак айтканда 843-жылы мартта кыргыз каганынын элчиси Чжуу Хэсу кытай императорунун ордосуна жөнөтүлөт, ал эми апрель айында кыргызарга кытай элчиси Чжао Фань келет. Ошондуктан император Вуцзун кыргыз каганын Чыгыш Түркстандандагы аракеттеринен алагды кылуу максатында грамоталарды жөнөтүп, каганга Цзун-ин Хюн-ву Чен-мин-хан титулун ыйгарган. Императордун кыргыз каганына жазган каттарында көрүнгөндөй кытайлар менен кыргыздардын ортосундагы достук мамилеге таянып уйгурларды өзүнө каратууну эмес аларды биротоло кырып жок кылууну жолдогон. “Хакан сиз ушул учурду кетирбей, аларды эртерззк жылас кылып салыңыз...Уйгурлар жоюлбаса Хакан сиздин ичкениңиз аш эмес. Жоокерлериңизди машыктырып аттарыңызды таптап, эч бир убакытты эндегей кетирбегениңиз жөн... Кылмыштуу черүүнү кечирип, сандалып жүргөн башчыларды кабыл алып койсоңуз эч болбойт. Анда бизди жаман көргөн бузукуларды кабыл алган болосуз. Анда биздин чек арада кагылышуу болот”[8. 30, 31].

Жогоруда айтылган каттарда кытай императору кыргыз каганынан уйгурларды биротоло талкалоону дайма өтүнүп жазгандыгы жөнүндө маалыматтар көп учурайт. Кыргыздар уйгурлардын артынан кууп олтуруп Чыгыш Түркстанга чейин кирип келишип Аньси жана Бейтин шаарларын ээлешкен. Бирок бул окуялар Тан

императору менен кыргыз каганынын ортосунда мамилелердин кескин курчушуна алып келген.

“Улуу кыргыз державасын” түзгөн каган 847-жылы өлөт. Император жаңы кыргыз каганына Ин-ву Чен-мин титулун ыйгарат. Императордун ар кандай аларды биротоло жоюу боюнча көрсөтмөлөрүнө карабастан кырыгздар уйгурларды биротоло жок кыла алган эмес. Чыгыш Түркстанада кыргыздардын кысымынан бошонгон уйгурлар өз мамлекетин түзө алган.

XI к. Кыргыз кагандыгы өзүнүн күч кубатына келип турган мезгилде бүт Борбордук Азия анын кол алдында турган Тан императорлугу өзүнүн түндүк чек арасынын коопсуздугун коргоо максатында кыргыз кагандыгынын жогорку чиндеги адамдарын ар кандай грамоталар менен сыйлап чек арада бирбирине белек жөнөтүп достук мамилелерин бекемдеген.

IX к. аягында кыргыз кагандыгы өзүнүн согуш аракеттерин Чыгыш Түркстанга буруп, уйгурларга каршы жаңы жортуулдарды уюштурган жана бир топ шаарларын басып алууга жетишкен. Ушул мезгилде кытай менен болгон алакалары бир аз солгундап калган эле. X к. баш ченинде тибеттиктер менен союздаш болуп Тан императорлугунунур өз ара келишпестиктерин чечүүгө да катышууга аракет кылган. Кийинчээрэк кыргыздардын борбордук Азиядагы күч кубаты бошоңдогондон кийин мурдакыдай кытай императорлору менен дипломатиялык алакаларды жүргүзө албай калган. Бул мезгилде Борбордук азияда башка мамлекеттин - кидандардын Ляо мамлекетинин күч кубаты жогорулап көпчүлүк көчмөн уруулар алардын курамына кирип кетишкен.

Чындап эле өткөн тарыхыбызда байрыкы мезгилден эгемендүүлүгүбүзгө ээ болгон жылдарга чейин кандай гана оор тарыхый процесстерди эки эл тең кечирген десек болот.

XX кылымдын 90-жылдары кыргыз эли өз эгемендигине ээ болгондон ушул күнгө чейинки чейрек кылымдын аралыгында дүйнөдөгү бир топ мамлекеттер менен достук-дипломатиялык алакаларды түзүп, эл аралык саясатта мамлекет катары өзүнүн белгилүү позициясын айтып келет.

Мына ошондой достук-дипломатиялык алакалар коңшу кытай эли менен дагы түзүлүп, бүгүнкү күндө өзүнүн позитивдүү жагын гана көрсөтүп келээрин жогоруда белгилеп өттүк.

Бул теманын айланасында, дагыда көптөгөн илимий изилдөөлөрдү, долбоорлорду жазууга болот.

Колдонулган адабияттар:

[1]. Токтомушев К.А. Внешняя политика независимого Кыргызстана. – Бишкек, 2001. – С.47.
[2]. Иманалиев М. Центральная Азия в системе совместной безопасности//Центральная Азия и Кавказ. 1999. №3(4). – С.4.
[3]. Джекшенкулов А. Новые независмые государства Центральной Азии в мировом сообөества. – М., 2000. – С.20.
[4]. Оморов Н.М. Международные отношения в эпоху глобального развития. Учебник для вузов. – Бишкек, 2003. – С. 39, 40, 41, 42.
[5]. Каана Айдаркул. Международные отношения кыргызов и Кыргызстана: история и современность. – Бишкек, 2002. – С.20.

[6]. Чотонов У. Кыргызстан по пути суверенитета. Историко-политологических анализ. – Бишкек, 2007. – С. 49, 50.
[7]. Супруненко Г.П. Некоторые источники по древней истории киргизов. //История и культура Китая. – М., 1974. – С. 240, 241, 242.
[8]. Кытай императорлорунун кыргыз кагандарына жазган каттары. – Бишкек, 2003. – С. 14, 15, 30, 31, 43, 44.

УДК 630.892.2(575.2)

Камалов Э.Т., э.и.к., ОшМУнун доценти,

Камалов Э.Т., к.э.н., доцент ОшГУ, Кыргызстан

ИНТЕГРАЦИЯ ШАРТТАРЫНДА ӨЛКӨНҮН АЗЫК-ТҮЛҮК КООПСУЗДУГУН АГРАРДЫК СЕКТОР ТАРАБЫНАН КАМСЫЗДОО

ОБЕСПЕЧЕНИЕ АГРАРНЫМ СЕКТОРОМ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СТРАНЫ В УСЛОВИЯХ ИНТЕГРАЦИИ

ENSURING THE FOOD SECURITY OF THE COUNTRY IN THE CONDITIONS OF INTEGRATION BY THE AGRICULTURAL SECTOR

Макалада азык-түлүктүн жетиштүү өлчөмдө болушун, үй чарбаларынын тамак-аш азыктарына жетүү мүмкүнчүлүгүн жана тамак-аш муктаждыктарын канаатандыруу үчүн зарыл болгон өлчөмдө тамак-аш керектөөсүн түшүндүргөн өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуудагы айыл чарбанын ролу талкууланган.

Түйүндүү сөздөр: *азык-түлүк коопсуздугу, айыл чарба, интеграциялык процесстер, жумушсуздук, миграция, импортко көз карандылык, тамак-аш продуктылары, кайра иштетүү ишканалары, айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөр, социалдык камсыздоо, жакырчылыкты кыскартуу.*

В статье рассмотрена роль сельского хозяйства в обеспечении продовольственной безопасности страны, которая понимается как физическое наличие продуктов питания в достаточном количестве, возможность доступа к указанным продуктам питания со стороны домохозяйств и потребление продуктов питания в количестве, необходимом для обеспечения потребностей в питании.

Ключевые слова: *продовольственная безопасность, сельское хозяйство, интеграционные процессы, безработица, миграция, импортозависимость, продукты*

питания, перерабатывающие предприятия, производители сельскохозяйственной продукции, социальное обеспечение, сокращение бедности.

The article examines the role of agriculture in ensuring the country's food security, which is understood as the physical availability of food in sufficient quantities, the possibility of access to these foods by households and the consumption of food in the amount necessary to meet nutritional needs.

Key words: *food security, agriculture, integration processes, unemployment, migration, import dependence, food, processing enterprises, agricultural producers, social security, poverty reduction.*

Согласно данным Продовольст¬венной и сельскохозяйственной организации ООН (ФАО), в настоящее время от недостатка питания страдает каждый седьмой житель Земли. По различным оценкам экс¬пертов, в мире ежегодно голодают или недоедают от 800 миллионов до 1 миллиарда 200 миллионов человек.
По прогнозам к 2025 году чис¬ленность населения планеты достигнет 8,5 миллиарда человек, из которых 83% будут проживать в развивающихся странах. Чтобы полностью удовлетворить их пот¬ребности в продуктах питания, необходимо увеличить производство продовольствия к тому времени на 70%.

Сельское хозяйство является ключевой отраслью экономики Кыргызской Республики. Оно составляет 20 процентов валового внутреннего продукта и обеспечивает работой около 40 процентов рабочей силы. Низкий рост производительности замедляет темпы сокращения бедности и повышения продовольственной безопасности в сельских районах. Большая часть земель, используемых для сельского хозяйства серьезно деградировали и возможности фермеров по управлению водными ресурсами не позволяют в полной мере развивать потенциал данного сектора. Эти факторы, которые ограничивают производительность сельского хозяйства, влияют на рост безработицы в сельской местности. В результате этого миграция в Россию и Казахстан стало нормой. [1].

Еще одной серьезной проблемой в данном секторе является распространенность задержки роста среди детей на преимущественно аграрном юге страны, которая достигает более 20%.

Для решения этих вопросов, государство должно работать над улучшением основ и систем для долгосрочной продовольственной безопасности и увеличения доходов фермеров в Кыргызской Республике. Программы Правительства и международных доноров в основном нацелены на развитие мелких фермеров на юге страны путем укрепления консультативных услуг в сельской местности и развития наиболее популярных среди мелких фермеров направлений садоводчества и животноводства. Программы международных и неправительственных организаций также работают с Правительством Кыргызской Республики по созданию благоприятных условий для бизнеса, которые поощряют инвестиции и облегчают доступ к внутренним и экспортным рынкам для сельскохозяйственной продукции Кыргызстана.

В условиях глобализации и развития интеграционных процессов одной из обострившихся проблем является обеспечение продовольственной безопасности, решение которой выходит за национальные рамки отдельных государств.

Обеспечению населения Кыргызской Республики продуктами питания в условиях независимости придавалось также особое значение, и решение данной проблемы рассматривалась в контексте обеспечения ее национальной безопасности. Тем не менее, несмотря на то, что аграрный сектор занимает приоритетное место в структуре национальной экономики и были приняты меры по реализации радикальных реформ в отрасли проблемы продовольственной безопасности оставались не решенными, они продолжают усугубляться. В частности растет импортозависимость внутреннего продовольственного рынка.

В настоящее время в Кыргызстане средний уровень потребления основных продуктов значительно ниже, чем в ведущих странах ЕАЭС, а также отстает от уровня рациональных норм потребления в установленных рекомендациях медицины. Более того, в структуре обеспеченности основными продуктами питания растет доля импорта, а по некоторым видам продовольствия (сахар, хлеб и хлебопродукты, растительное масло) уровень ее потребления давно превысили пороговые значения продовольственной безопасности. Еще острее выглядит в республике обеспеченность продовольствием в региональном разрезе. Растущая импортозависимость продовольственного рынка является следствием спада и слабого развития отдельных отраслей агропродовольственного сектора. В свою очередь снижение производства социально-значимых видов продовольствия в республике обусловлено сложившейся преимущественно мелкокрестьянской и низкотоварной формой их производства, что сказывается на их низкой эффективности и конкурентоспособности. Сложившееся положение также во многом обусловлено отсутствием целенаправленной и эффективной государственной аграрной политики по регулированию и поддержке агропродовольственного сектора. [2].

Сельское хозяйство является одним из основных секторов национальной экономики, который требует детального изучения. По результатам 2017 года аграрный сектор показывает рост объемов валового выпуска сельскохозяйственной продукции. Так, валовой выпуск продукции сельского хозяйства, лесного хозяйства и рыболовства в январе-декабре 2017 г. сложился в размере 207378,4 млн. сомов, при этом индекс физического объема составил 102,2 процента.

В общем объеме производства сельскохозяйственной продукции в январе-декабре 2017 г. Продукция животноводства составила 45,4 процента, растениеводства - 52,2 процента, лесного хозяйства и рыболовства - 0,3 процента и услуги - 2,1 процента. На долю крестьянских (фермерских) хозяйств и личных подсобных хозяйств граждан в общем объеме продукции пришлось 95,9 процента. Рост объемов валового выпуска сельскохозяйственной продукции в январе-декабре истекшего года обусловлен как увеличением производства продукции животноводства, так и продукции растениеводства.[3].

Однако эти показатели не означают, что проблемы продовольственной безопасности решены. Ключевую роль в обеспечении населения страны отечественной сельскохозяйственной продукцией играет перерабатывающая промышленность, которая сможет перерабатывать только лишь 27% от всего объема сельскохозяйственного сырья. Поэтому государство должно разрабатывать и реализовать комплекс мер по развитию и стимулированию деятельности перерабатывающих предприятий Кыргызстана.

Решение продовольственной проблемы требует научно обоснованного

прогнозирования спроса населения на продукты питания, эффективного использования производственного потенциала секторов экономики, выпускающих продовольственные товары, а также их перевозки до потребителей с наименьшими потерями. При этом все это осуществляется действием рыночных отношений. Это означает, что господствует свобода производителя, свобода потребителя и ценообразования на продукты питания, а также конкуренции и сопоставление спроса и предложения на соответствующие товары. В то же время практика показывает, что отдельно каждая страна не может в полной мере решить проблему продовольственной безопасности и в ее решении особая роль отводится в современных условиях развитию интеграционных процессов. Опыт стран ЕС достаточно убедительно показывает, что одним из успешных результатов евроинтеграции стало согласованное решение проблемы обеспечения коллективной продовольственной безопасности. Механизмами решения проблемы обеспечения продовольственной безопасности стали совместное решение актуальных вопросов развития агропродовольственного сектора стран ЕС, проведение единой агропродовольственной политики сбалансированного развития, регулирования и поддержки агросектора. Вместе с тем, на современном этапе проблемы продовольственной безопасности в Кыргызской Республике остаются довольно острой проблемой из-за недостаточного потребления продовольствия по ассортименту, качеству и объему значительной доли населения. Кроме этого, в теоретическом и методологическом аспекте, а также на практике мало обращается внимание на морально-этические, медицинские и культурные аспекты потребления продуктов питания. Продовольственный кризис сопровождается не только нехваткой продовольствия или низкой платежеспособностью населения, но и тем, что в потреблении допускаются излишние потери, а также перерасходы отдельными семьями вопреки принятой обществом морали.

В условиях интеграции в рамках ЕАЭС проблемы продовольственной безопасности приобретают новые характерные черты, связанные с ведением ряда единых требований к агропромышленному производству перевозок и потребления продуктов питания.

Продовольственная безопасность в условиях развития интеграционных процессов рассматривается не только с общепринятых позиций повышения уровня самообеспеченности продовольствием и безопасности продуктов питания, но и с точки зрения участия каждого участника интеграционного формирования в поддержании стабильности и равновесия на едином продовольственном рынке, полномасштабного и стабильного обеспечения продовольствием населения стран ЕАЭС.

Зарубежная практика наглядно иллюстрирует преимущества интеграционного формирования в деле обеспечения продовольственной безопасности за счет формирования единого продовольственного рынка, единых стандартов потребления продуктов питания и механизмов государственного регулирования и поддержки конкурентоспособного развития агропродовольственного сектора интеграционного формирования.

Все это вышеуказанное оказывает непосредственное влияние на разрешение продовольственных проблем, разумеется, есть многочисленные опыты стран, которые экономно расходуют средства на питание, например, в Китае с 1,3 млрд.

населением созданы возможности не только обеспечить продовольственной безопасности для страны, но и экспортировать продукты питания в другие страны мира. Эти и другие опыты окажутся полезными и для нашей страны. [6].

В условиях развития и углубления интеграционных связей в области производства и торговли продовольствием достижению поставленных задач должно способствовать формирование согласованной аграрной политики в рамках ЕАЭС. На макроуровне – это проведение согласованной структурной аграрной политики и создание взаимодополняемых национальных аграрных комплексов, придание приоритетности взаимным торгово-экономическим взаимоотношениям и др. На микроуровне - установление прямых хозяйственных связей и развитие кооперации между сельхозтоваропроизводителями, создание совместных агропромышленных предприятий, формирование совместных финансово-промышленных групп и транснациональных компаний по производству, переработке, транспортировке и торговле агропромышленной продукции, реализация совместных инвестиционных проектов модернизации аграрного производства, создание единой товаропроводящей системы.

Одним из наиболее важных принципов развития интеграции на аграрном рынке ЕАЭС является учет взаимных интересов на основе разработки и реализации продовольственного баланса. Разработка единого продовольственного баланса должна преследовать цель регулирования производства и потребления продуктов питания населением стран ЕАЭС на основе квотирования ее поставки внутри интеграционного формирования. Такой принцип позволит преодолеть проявления недобросовестной конкуренции, поддерживать аграрные отрасли стран ЕАЭС, имеющих неравные стартовые условия. [4].

Договором о Евразийском экономическом союзе от 29 мая 2014 г. установлены основные цели этой международной организации:

- создание условий для стабильного развития экономик государств-членов в интересах повышения жизненного уровня населения, формирование единого рынка товаров, услуг, капитала и трудовых ресурсов в рамках Союза;

- модернизация технико-технологической базы промышленности, укрепление интеграционных связей, кооперация производства с целью повышения конкурентоспособности национальных экономик.

Вопросы развития агропромышленного комплекса стран-участниц ЕАЭС отражены в разделе XXV «Агропромышленный комплекс», приложение №29 «Протокол о мерах государственной поддержки сельского хозяйства». В соответствии с утвержденной Концепцией скоординированной агропромышленной политики от 29 мая 2013 г. разработан План мероприятий по её реализации от 21 ноября 2014 г., также подписано Соглашение о единых правилах государственной поддержки сельского хозяйства.

Созданная институциональная основа позволяет комплексно подходить к решению проблемы коллективной продовольственной безопасности, выстраивать контуры таможенно-тарифной политики и достигать единого замысла по номенклатуре и объемам экспорта сельхозсырья и готовой пищевой продукции государств-членов ЕАЭС.

Основные направления реализации аграрной политики евразийского союза следующие:

- регулирование общего аграрного рынка;
- государственная поддержка развития агропромышленного производства;
- разработка прогнозов развития агропромышленного комплекса;
- выработка единых требований в сфере производства и обращении продукции;
- создание единой системы логистики и товародвижения сельхозсырья и готовой пищевой продукции;
- научное и инновационное сопровождение сферы развития агропромышленного комплекса;
- развитие экспорта сельскохозяйственной продукции и продовольствия;
- создание институциональных условия для развития межстрановой интеграции и кооперации;
- создание единой информационной системы.

В условиях растущей конкуренции на мировых продовольственных рынках фактором обеспечения продовольственной безопасности становится развитие региональных интеграционных формирований. Эффективное использование сравнительных преимуществ стран участников интеграции в производстве отдельных видов продовольствия, дополненное принятием единых подходов и стандартов в проведении сельскохозяйственной политики, будет способствовать эффективному решению данной проблемы как на уровне интеграционного формирования, так и на национальном уровне.

В этой связи стратегия обеспечения коллективной продовольственной безопасности в рамках интеграционного формирования должна рассматриваться как с позиций повышения уровня самообеспеченности продовольствием и безопасности продуктов питания стран-членов ЕАЭС, но и с точки зрения участия каждого участника интеграционного формирования в поддержании стабильности и равновесия на едином продовольственном рынке.

Литература:

1. Абдымаликов К. Экономика Кыргызстана (на переходном этапе): Учебник. [Текст]. - Бишкек: «Бийиктик», 2010.
2. Национальная стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 годы. [Текст]. - Бишкек, 2012.
3. “Информационный бюллетень Кыргызской Республики по продовольственной безопасности и бедности за 2017”. Нацстатком [Текст]. – Бишкек, 2018. - 66с.
4. Абдымаликов, К.А. Обеспечение продовольственной безопасности [Текст]/ К.А. Абдымаликов // Теория и идеология общественного развития. - Бишкек, Илим, 2009.- С.148 – 162.
5. Закон Кыргызской Республики «О продовольственной безопасности Кыргызской Республики» [Текст]. -Бишкек, 2009. - 68с.
6. Закиров, А.З. Кыргызстандын азык-түлүк коопсуздугу [Текст] / А.З. Закиров. – Бишкек, 2014. - 436б.

УДК:930.2

Каратаев О.К., т.и.д., Кастамону университетинин профессору, Түркия

Каратаев О.К., д.и.н., профессор Университета Кастамону, Турция

Кыргыздардагы «уча» салты жана анын келип чыгышы
Обычай “уча” у кыргызов и его происхождение
The custom of “ucha” from the Kyrgyz people and its origin

Кыргыздарда архаикалык уча тартуу салты сакталып келет. Бул салт Сибирдин түрк жана тунгус тилдүү элдеринде да сакталып калган. Уча тартуунун үгусу аңды уруулаштарынын ичинде бөлүп таратууну туюнткан. Аңдан келе жаткан мергенчиге “шыралга” (монголчо – шорлого) деп кайрылган уруулашына эттен бөлүшүүгө милдеттүү болгон. “Шыралга” деп кайрылган ар кимдин аңдын этинин бир бөлүгүн, терисин, башын алууга укугу болгон. Аңчы кыргыз каршысынан чыккан алгачкы адам “уча” деп айтса, анда атылган аңдын арткы санын омурткасы, териси менен кошо берген. Экинчи, андан кийинки жолуккан адамдарга аңдын этинин чүйгүн бөлүктөрүн берген. Айрым учурларда аңчынын өзү этсиз калган учурлар кездешкен. Ушул сыяктуу “уча бер!” деген расми хакас жана алтайлыктарда да орун алган. Түндүк алтайлыктарда “учаны” шаманга тартуу эткен, ал өз кезегинде эттен ооз тийип, андан соң башкаларга улуулатып же жашына карата ооз тийдиргени берген, жаштары “учанын” сөөгүнө доо кетирбестен этин тазалап жешкен. Архаикалык “уча” салты менен катар, тамакты тараткан “кешик” расмиси кыргыздарда бүгүн да сакталып келери маалым. Кыргыздарда “кешик”, “кешик берүү” расмиси сыйлуу, белгилүү коноктордун дасторконунан жаштарга жана кошуналарга тамак берүү дегенди туюнтат. Кыргыздарда “тойдун кешиги”, “улуу адамдын” устуканы ж.б. деген байыркы түшүнүктөр сакталып келет. “Уча” салты (расмиси) аңчылардын чөйрөсүндө калыптанган, бир атадан тараган уруудагы (урук) жашоо теңдемечилиги, байыркы уруулук коомдун өндүрүшү жана керектөөлөрү менен байланышкан. Кыргыздарда аң учурундагы олжону мергенчилердин арасында тең, бирдей бөлүштүрүү принцибине баш ийишкен. Антпесе тоолордун ээлери каарданышып, келечектеги аң уулоо ийгиликсиз болот деген ишеничте болушкан. Илимпоздордун пикирлерине караганда “уча” салты уруулук коомдун кулашы жана көшулук обуинанын пайда болуу доорунда келип чыккан. “Уча” салты сыяктуу коомдогу жөрөлгөлөрдүн эң алгачкы белгилери алгачкы-обуиналык коомдун престиждүү экономикасына таандык болуп, анын өнүккөн доору неолиттик мезгилге туура келет. Социалдык шарттардын өзгөрүүсү менен биргеликте “уча” салты өзгөрүүлөргө учураган. Мисалы, бул салт кайсыл урукка таандык болгондугуна карабастан колдонула берген, Хакасияда болсо толук унутулуп калган. “Уча” расмисинин салттуу нормалары ашыкча болгон азык-түлүктөрдү так жана тең бөлүүнү талап кылган, уруктагы пайдалангандан ашкан азык-түлүк салтанатта берилүүчү сый-тамакка же үйлөнүү үчүн берилген белекке (калың)

айланган. “Уча” салты “Уча” салты адамдардын жашоо шартында материалдык жактан кыйынчылык жаралганда жардам берүүчү калыптанган коомдук гарантия болгон, социалдык градацияны камсыз кылган, куда-сөөктүк байланыштарды чыөаган.

У кыргызов и по ныне сүүествует архаический обычай престижного распределения добычи под названием «уча» – букв. «крестец», «курдюк» или задняя часть туши барана, коня. Этот обычай распределения добычи широко распространены у тюркоязычных и тунгусоязычных народов Сибири. Сүүность обычая «уча» заключалась в распределении части добычи своим соплеменникам. При обраүении к охотнику: «шыралга» (по монгольски – шорлого), последний обязан был поделиться трофеем. Указанный возглас предусматривал выделение почетной части добытого мяса любому встречному. Охотник-кыргыз, встретив кого-либо едүүим с добычей, при слове «уча» брал заднюю ногу с частью позвоночника и шкуру, второй и третий встречный отрезали себе также лучшие куски мяса, в итоге охотнику не остается ничего. Аналогичный обычай под названием «уча бер!» (букв. дай крестец) был зарегистрирован у хакасов и алтайцев. Например, на Северном Алтае хозяин юрты преподносил лучшую часть мяса «уча» в дар шаману, «который, приняв, обрезывает мякоть, но не всю и дарит, кому захочет из почетных людей. Этот, отрезав себе, передает другому, обыкновенно старшему себя родственнику или чужому, который, отрезав себе, отдает всем находяүимся, и тут же окончательно очиүают кости «уча», не повреждая их. Архаический обычай «уча» и распределение доли под названием «кешик», бытовали и бытует у современных кыргызов. В кыргызском языке словом «кешик» обозначаются остатки пиүи и питья со стола знатных и почетных гостей, которыми угоүают молодых или соседей, а также сам гостинец от угоүений на пиру. Таким образом, обычай «уча» возник в среде охотников и берет начало от охотничьих промыслов, ибо в «вступал в силу уравнительный закон, восходяүий к нормам коллективного производства и потребления родового строя. У кыргызов сүүествовал равный дележ добычи независимо от вклада любого члена охотничьей артели. В противном случае горные хозяева могли рассердиться и не дать удачи в следуюүий раз. По мнению ученых условия действия обычая «уча» возникли в период разложения родового строя возникновения соседской обүины. В зависимости от дальнейших социальных условий обычай видоизменился, с течением времени где-то им стали пользоваться в определенных случаях все, независимо от родовой принадлежности, например, в Хакасии он полностью исчез. Согласно исследованиям, обычай типа «уча» можно отнести к так называемой престижной экономике первобытно-родового строя, которая в зачаточном состоянии возникла еүе у охотников того времени, но ее расцвет пришелся на неолитический период. Традиционные нормы поведения требовали неукоснительного дележа излишних продуктов, которые принимали форму дара, брачного выкупа или пиүи, приготовленной для устройства праздника. Обычай «уча» гарантировал людям поддержку в случае нужды, ибо он обусловливал развитие взаимопомоүи, совершенствовал системы брачных связей и установления социальных градаций.

Ключевые слова: *«уча тартуу», шыралга, шоролго, кыргызы, монголы, тунгус, буряты*

There is an old Kyrgyz tradition named the“ucha tartuu”i.e. “sacral bone offer”

whichhas been held by the Kyrgyzs since ancient times at feasts and receptions of distinguished, respected guests. This is the tradition of offering horseflesh, exactly a sacrum to the eldest guest of distinction or a very respected man. The sacrum is made from horseflesh. The Kyrgyzs slaughter a horse to show their respect to guests, cut it into pieces and then boil them. This ancient "ucha"i.e. sacrum tradition has been held and known as nemat among the Turkic-language ethnicities of Southern Siberia (Kuu- kiji, Kumandy, and Tuba) and in Tungus-languages, Evenks and Evens."The Ucha tradition" has maintained a very significant role in Economic, Philosophical, Religious and Social life of Kyrgyz people. The main purpose of the "Ucha"ceremony is fair sharing of the hunters' bags among the members of their tribes. Hunting, which was one of the main activities of social-economic structure, along with traditions and customs dealing with it, was of a great social, economic, religious and ritual significance amongst peoples and tribes living in a mountainous and forest areas, especially the Kyrgyzs. Also, there was another tradition called "shyralga, i.e. hunter's gift"tradition which is related to hunting in the Kyrgyz culture. If one, who met a lucky hunter returning with a bulk of bag, called him saying "Shyralga", according to the ancient tradition, the hunter would have to give a part of his gained trophy to the man. The imperative verb "shyralgala", deriving from the noun"shyralga, means"to wish luck to a hunter. There were cases when even lucky hunters, who used to return home with a full bag, very often had to return with no piece because they were to share their bags, i.e. meat with those whom they met on their way home. Among the Siberian ethnicities (Evenks, Evens, etc.) there was a tradition to give the first met person an amount of meat from the hunter's trophy, which would be equal to the person's body and a part of the hunted animal's skin if the hunter was lucky to capture a bigger animal, for example, a deer or an elk. This tradition is also common among Mongolian language ethnicities and it is named "shorlogo" in their languages. In Mongolian language, Buryats, the word "shorlogo" means "a piece of meat"or"sharing a piece of meat. The basic meaning of the"ucha tradition actually involves providing social equity, fair food share in hardships, mutual support, and a show of support to people according to their social age status qualities (children, elders). It is of a particular significance for those who meet by chance in bad weather conditions as they could help each other with food. This tradition also regulates and provides special rules and norms of extra food delivery. It contributes to and maintains the existing social-economic structure, mutual assistance and marital relationships. The"ucha tradition was the guarantee of assistance when people faced material hardship in their lives.

Key words: *The ucha offering, Shyralga, Shorlogo, Kyrgyz, Mongol, Tungus, Buryat.*

Ар бир элдин өзүнө таандык кайталангыс маданияты, ага байланышкан каада-салттары, калыптанган расмилери бар. Каада-салттар, элдик расмилер аркылуу этностун заттык жана руханий маданиятын, чарбалык укладын, калк жашаган аймактын флорасы жана фаунасын, калктын кулк-мүнөзүн иликтеп үйрөнүүгө болот. Мындан сырткары, каада-салттар, ага байланыштуу келип чыккан ар кыл салттуу расмилер этникалык мүнөзгө ээ болуу менен этностун (этнографиялык топтун) философиялык-диний түшүнүктөрүнүн эволюциясынан да кабар берери анык.

Кыргыздын жашоосу менен байланышкан аш-тойлордо атайылап багышталып берилүүчү тамак берүү аземдеринде атайын чакырылган сыйлуу конокторду тосууда байыртадан келе жаткан ***"уча тартуу"*** салты бар. Бул албетте, жакшылыкка

багышталып атайын союлуп, устукандалып бышырылган, сыйлуу коноктордун улуусуна, аксакалына же абройлуу мүчөсүнө тартылуучу жылкынын учасы. Аш-тойлордо гана тартылуучу “уча тартуу” расмиси кыргыздарда конок тосуу жана узатуу маданиятынын кульминациялык эө жогорку чеги болот. Учага ээ болуу сый-урматын алган кадырлуу (абройлуу) конок (эркек киши) бул сый-тамактан ооз тийип, андан соө учанын этинен өзү каалаган конок мүчөлөрүнө, чоө сыйдын катышуучуларына да ооз тийгиздирип, даамын таттырат. Аш-тойдон, куда тосуудан ж.б. жакшылыктан кайткан, уча тартуу сыйына ээ болгон адам өз журтуна (үйүнө, айылга) келип тууган-урук, колу-кошуналарга бул сый-тамактан ооз тийгизүү салты эзелтеден жашап келери маалым. Уча жана ага байланышкан каада-салт, ырым-жырымдар сакралдуу мааниге ээ. Бул байыркы салттын түндүк алтайлыктарда (куу-кижи, куманды, тубалар) да болгондугун XIX к. христиан миссионери, этнограф В.И.Вербицкий өз эмгегинде эскерген. Ушул эле байыркы салт “немат” деген аталыш менен тунгус-манжур тилдүү элдерде (эвенк, эвен ж.б.) сакталып келери белгилүү.

“Уча” деп ичкилик кыргыздар койдун же эчки-улактын арткы бөлүгүн же карчыга менен куймулчакты аташары маалым. Ичкилик кыргыздарында (Лейлек, Баткен, Ноокат районунун бир бөлүгү, Кадамжай ж.б.) Тажикстан (Жергетал, Мургаб кыргыздары), Өзбекстандын (кыргыздын ичкилик уруулары жайгашкан аймактары), Ван кыргыздарында (Түркия) кой-эчкинин карчыгасы жана куймулчагы “уча” деп аталып, сыйлуу конокко тартылуучу сый-тамак катары белгилүү. Мисалы, ичкилик кыргыздарында “учаны, кадырлув деп, эркектерге, дөштү аялдарга беребиз” – деп айтылат (Юдахин 1965: 811). XIX к. түндүк кыргыздарында болгон Ч.Ч.Валиханов (текестик бугулардын кыдык уругунда болгон) дасторконго алынып келинген тамактын эө сыйлуусу кой этиндеги “уча” болгондугун белгилегени бар (Абрамзон 1991:100). Демек, койдун карчыга эти (учасы) ысык-көлдүк кыргыздарда да сыйлуу деп эсептелген эркек кишиге карата багышталган кадырлуу жилик-мүчө болгондугун байкоого болот.

Арийне, кыргыздар локалдашкан аймактарда малдын этинин жиликтенип тартылышы кээ бир жергиликтүү өзгөчөлүүктөргө ээ. Бул кыргыздардагы чарбалык укладдын калыптануусуна, тотемистик-сакралдык көз караштардын эволюциялык өнүгүүсүнө байланыштуу калыптанганы чындык. Мисалы, Чыгыш Памирде жана Чоө Алайда аялдарга “буйрак” (куймулчак) тартылып, койдун карчыгасы конокторго тартылбайт. Ал эми Ноокат аймагында (муөгуш жана каөды уруулары) – “куймулчак”, Лейлек тарапта “уча” негизги жилик-мүчө катары тартылары маалым (Абрамзон 1991:101).

Ал эми, оө жана сол канат кыргыздарынын көпчүлүгүндө, Чыгыш Памир кыргыздарында койдун куймулчагы куда тараптын аял-кишилерине (кудагый жана анын туугандары) улуулатып тартыла берет. Ошол эле учурда сол кыргыздарында (мисалы, басыздарда), чоө алайлык наймандарда койдун карчыгасы коноктор келгенде казанга салынбайт, салт боюнча карчыга үй ээлеринин энчисине калат. Бул салттын да тотемисттик, ритуалдык-магиялык маанилери бар. Бул тууралу кийинчерээк сөз болору бышык. Карчыга (орусча – крестец) – мааниси жагынан кыргый сымал жырткыч кушту туюнтат. Мисалы, “кары билет кааданы, карчыга билет сонону”. Соно - өрдөктүн бир түрү (Юдахин 1965:354). Ушул макаланын автору 2003-ж. Тувада илимий экспедицияда болуу учурунда өзгөчө көөүл бура турган кызыктуу окуяга дуушар болгон. Кыргызстандан, Хакасиядан, Новосибирден

(Россия) келген тарыхчыларды тувалар (тывалар) кой союп коноктошкон эле. Тосуп алуучу тараптын берген түшүндүрмөлөрүнө караганда жергиликтүү туваларда эө сыйлуу тамак катары багышталып союлган койдун “ужасы” (тувача “ужа”) болору белгилүү болду. Койдун “карчыгасы” жана “куймулчагы” эө улуу деп таанылган сыйлуу конокко тартылат. Тувалардын салты боюнча конок кааласа койдун бышырылган этинин бул мүчөсүн өзү жеп, эгерде каалоосу болсо дасторкондош жолдоштору ж.б. менен бөлүшө алган. Тувалардын салты боюнча сыйлуу коноктор эркек жана аял болсо, эркек “ужанын” карчыга бөлүгүн өзүнө калтырып, куймулчагын аял кишиге (өз аялы) ыйгара алган. Карчыганын омуртка тарабына кан акпасын үчүн сүмбө сайып коюшкан. Тувалардагы бул салттык көрүнүш лейлектик кыргыздардан (кесек, тейит уруулары) байкоого болот. Албетте, бул этнографиялык параллелдер сөзсүз түрдө илимий кызыгууну жаратары ырас.

Бүгүнү хакастарда жана туваларда салтанат же тойлор болгондо жайылган сый дасторконду “уча саларга” (хак. Ужа саларга) деп аташат. Бул термин кыргыз тилинде “уча салуу”, “учанын этин тартуу” маанисин берет. Мисалга, Саян-Алтай түрктөрүндө үйлөнүү тоюнда ири малдын учасын жана төшүн казанга салышкан. Ал эми туваларда койдун бышырылган “уча этин” (тувача – “уча эди”) куймулчагы менен ортого коюлуп, кожоюн тарабынан улуулатып тартылып, аягында жаш балдарга ооз тийгизишкен. Хакастарда “уча” деп аталган дасторконундагы сый эки күнгө созулган (2:45). Бул параллел аркылуу жогорудагы ичкилик кыргыздарынын салты менен байланышта экендигин байкоого болот. Арийне, бул салттын байыркы мааниси мезгилдин өтүшү менен трансформацияга учураганын байкоого болот.

Өзгөчө, алтайлыктар менен тувалардын ортосундагы салттык жалпылыктарга токтолуп кетүүгө негиз бар. В.В.Радлов алтайлыктарда келген коноктордун эө сыйлуусуна карчыга менен куймулчакты ыраа этишкендиктерин байкаган. Таанымал этнограф Н.П.Дыренкова кыргыздарда үйлөнүү тоюнда болгондо өзгөчө жиликтер катары койдун учасы жана төшү боло тургандыгын белгилеген. Мындай тойдо “уча” жана төш тайаке тарапка тартылып, ал өз кезегинде төштү жээнине өткөрүп берген. Андан соө тамакка ооз тийилип, сый–тамак өз тартиби боюнча уланган. Бул параллелдерден кыргыздардын түштүк Сибирдин элдери менен тереө этногенетикалык жана салттык байланыштарын көрүүгө болот. Түштүк Сибирь элдериндеги “уча” салты тууралу этнографтар Ф.Я.Кон, Г.Г.Грумм-Гржимайло, Л.П.Потапов, В.Дулов, С.Вайнштейн, В.Я.Бутанаев ж.б өз эмгектеринде кайрылып өтүшкөн.

“Уча” салтынын чарбалык-экономикалык, философиялы.к-диний, социалдык тереө маанилери болгон. “Уча” салтынын негизги мазмуну олжону өз уруулаштары менен теө бөлүшкөндүктө турган. Илим адамдарынын берген маалыматтарына караганда бул салттын келип чыгышы алгачкы уруулук (обүиналык-жамааттык коом) коомдогу мамилелер ыдырай баштаган мезгилге же коөшулук жамааттык (обүина) чарбанын калыптана баштаган доруна таандык. Байыркы урууларда аөчылыктан – мал чарбачылыгы, жыйноочулуктан – дыйканчылыктын, андан кол өнөрчүлүктүн келип келип чыгышы илимге белгилүү. Ырас, алгачкы жамааттык коомдон тартып кечээ өткөн жакынкы мезгилдерге чейин аөчылыктын адам баласынын жашоосундагы ээлеген ролу зор болгон. Чарбалык укладдын бир тарамы болгон аөчылык жана ага байланыштуу келип чыккан каада-салттар, ырым-жырымдар талаа, тоолуу-токойлуу аймактарда жашаган элдерде, урууларда, өзгөчө кыргыздарда

чарбалык-экономикалык, диний-ритуалдык тереө маанилери болгондугун соөку иликтөөлөр айгинелеп жатат.

Кыргыздарда аөчылыкка (уучулукка) байланышкан “шыралга” салты болгон. Уудан жолдуу болуп кайткан мергенчиге жолуккан киши “шыралга” деп чакырса, анда мергенчи эзелки салт боюнча “шыралга” деп чакырган кишиге атылып алган аөдын бир бөлүгүн берүүгө милдеттүү болгон. Аөдын этин алып, ыраазы болгон жолоочу “шыралгала” деп жооп айткан. Шыралгала – “аөчылыктын ийгиликтүү болушун каалаймын, жолуө болсун” маанисин туюнтат (Юдахин 1965:922). Айрым учурларда аө уулоодон (уучулуктан) олжолуу кайткан мергенчилер үйлөрүнө куру кол келген учурлар да көп кездешкен. Себеби, “шыралга” деп чакырып, жолдон кезиккен адамдарга мергенчи атылып алган аөдын эти менен бөлүшүүгө милдеттүү болгон. Сибирь элдеринде (эвенк, эвен ж.б.) мергенчи ири жаныбарды, мисалга бугуну же багышты олжолосо, биринчи жолуккан кишиге анын тулку бою менен теө келген этти, терисинин бир бөлүгүн берген. Бул салт монгол тилдүү элдерде да кенен жайылган жана алардын тилинде “шорлого” деп айтылат. “Шорлого” монгол тилдүү буряттарда “бир кесим эт” же “бир кесим этти бөлүшүү” расмичи деген маанини билдирет. Мындай учурда (“Шорлого” деп чакырылса ?) аөды бөлүштүрүп жаткан мергенчилер “өгнө!” (кыргызча – “макулбуз !” маанисинде) – деп жооп беришкен. “Шорлого” деп айткан киши же жолоочу салт боюнча мергенчилердин аөдын этин бөлүштүрүүсүнөн өз тиешесин алган (Абрамзон 1991:105-112). “Шыралга” же “шорлого” терминин келип чыгышы түрк-монгол тилдеринин чөйрөсүнө эмес, балким, өтө байыркы жалпы алтай (протоалтай) тилдерине барып такалуусу мүмкүн. Саян-Алтай элдеринде “уча” салтына байланыштуу дагы бир кызыктуу социалдык көрүнүш бар. Жөө жүрүп аөчылык кылган мергенчи тайгада атчан жүргөн башка аөчынын минген аты байланып турса “уча” деп чакырып байланган атты убактылуу минип кетүүгө акысы болгон. Минген аты байланып турган аөчы “уча” деп чакырган жолоочуга тааныбаса да атын берүүгө милдеттүү болгон. Ырас, мингич атты убактылуу алган аөчы атты өз ээсине кайтарып берүү милдетин алган. Демек, бул теө бөлүшүү расмиси коөшулук обуина (жамаат) калыптангандан кийин келип чыккан. Себеби, бул чарбалык көрүнүш коллективдүү (жамааттык) аө улоо жана анын жыйынтыгындагы аөды бөлүштүрүүдөн айрымаланып турат.

Ал эми бул салт хакас, туваларда – “ужа” (“уча”), тунгус тилдүү эвенктерде – “нимат” деген терминдер менен аталат. Бул салттын келип чыгышынын неолит дооруна (жаөы таш доору) таандык экендигин белгилешкен изилдөөчүлөр Саян-Алтай элдеринде “уча” расмиси оболу жапайы жаныбарларга (бугу-марал, багыш, элик ж.б.), кийинчерээк аө терилүү кайберендерге тарагандыгына токтолушат (Вайнштейн 1961:59). “Уча” расмиси адамдардын тотемисттик ишенимдеринин, социалдык өз ара жардам көрсөтүү салтынын (обычное право) негизинде келип чыккан. Тотемизм бир гана жаныбарларга гана эмес, тоо-таш, бак-дарак ж.б. жансыз предметтерге сыйынууну да билдирет эмеспи. Жаратылыштын кубулуштарынын алдында алсыз болгон адамдар аө уулоо учурунда бул процесстин (аө уулоонун) ийгиликтүү болуусу үчүн атайын диний ритуалдарды аткарышкан. Эгерде, аө уулоонун жыйынтыгы ийгиликтүү болсо, анда тоо-таштын, токойдун ээлери менен бөлүшүү расмисин аткарышкан. Себеби, байыркы адамдардын түшүктөрүндө кайберендер тоо ээлеринин менчик малдары болгон жана асман, жер духтарынын өзгөчө көзөмөлүндө болушкан (2:45). Саян-Алтайдын түрктөрүнүн философиялык-

диний түшүнүктөрүндө тоо-таштар адамдар менен бир туугандык байланышта турган имиш. Мисалы: “...енисей кыргыздарынын түз урпактары болгон хакастарда түпкү ата-бабалырынын бири тоо ээсинин кызына үйлөнгөн экен. Ошондуктан тоого “агалар” (хак. аталар) деп жүгүнүп урмат көрсөтүп турушчу. Эгерде аөчынын мүнөзү жакшы болуп, тоо ээлерине урмат жасаса, ал жыйынтыгында “кежикке” ээ болгон...”. “Кежик” – туваларда, хакастарда “олжо”, “ийгилик” маанилерин туюнтуп, бүгүнкү кыргыздарда “кешик”, “тойдун, жакшылыктын кешиги”, “кешик берүү” дегенди туюнтат. Демек, жаратылышка аяр мамиле жасап, ага урмат-сый менен көрсөтүлсө, өз кезегинде жаратылыш да “кешигин” (жапайы андар) адамдардан аяган эмес экен түшүнүк калыптанган.

Бул расми Сибирдин түрк тилдүү элдеринде “сартых” деп да аталат. Мисалга, улуу адам өз устуканын кичүүлөргө (өзгөчө жаң балдарга) узатса, ал өз теөтуштары менен эт, сүт азыктарын теө бөлүшүшкөн. Өз кезегинде тартылган тамактын эө сыйлуусу салт боюнча (обычное право) жаш бөкөл (монг. “бөкөвүл) тарабынан дасторкондогу насиптештердин эө улуусуна тартылган. Тунгус тилдүү эвенктерде, эвендерде салт боюнча атылып алынган аөдын эө сыйлуу мүчөлөрү улууларга, кары кишилерге тартылган. Бул эт тартуу салтына атылып алынган аөдын териси да кирген (5;4). Кыргыз тектүү сары уйгурларда (сарыг угур) ритуалдык максатта курмандыкка чалынган малдын башы жана териси шамандарга (бакшы) тартылгандыгын түрколог С.Е.Малов (1907-ж.) байкагандыгын жазган.

“Уча” салтынын түпкү мааниси социалдык теөчиликти, катаал жашоо шарттарында азык-түлүктү теө бөлүштүрүүнү, өз ара жардамдашууну, адамдардын социалдык жаш өзгөчөлүктөрүнө (жаш балдар, кары-картаөдар) карата колдоо көрсөтүүнү туюнткан. Жаратылыштын катаал шарттарында капысынан жолуккан адамдар бири-бирине жардам берүү (азык түлүк, тамак-аш), колдоо көрсөтүү, бөлүшүү зарыл болгон. Ашыкча болгон азык-түлүктү бөлүштүрүүнүн салттуу нормалары жана бул коомдук-экономикалык тартипти бекем сактоо социалдык жактан өз ара жардамдашууну, нике байланыштарын сактоону камсыз кылган. “Уча” салты адамдардын жашоо шартында материалдык жактан кыйынчылык жаралганда жардам берүүчү калыптанган коомдук гарантия болгон, социалдык градацияны камсыз кылган, куда-сөөктүк байланыштарды чыөаган.

Адабияттар:

1. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. -Фрунзе, 1965. – 893 б.
2. Бутанаев В.Я., Монгуш Ч. Обряды как отражение традиционный верований тувинцев и хакасов в XIX-XX вв.- Кызыл, 2005. – 200 с.
3. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко культурные связи. – Фрунзе, 1990. – 480 с.
4. Вайншейн СИ. Тувинцы-тождинцы. Историко-этнографические очерки. -М.,1961.- 231 с.
5. Монгуш Ч. Обряды как отражение традиционных верований тувинцев и хакасов в XIX-XX вв.//Автореф.канд.дисс.-Абакан, 2005. – 23 с.
6. Karatayev O.K. (2013). «Ucha» tradition in Kyrgyz culture and its histori calethnographic//Black Sea-Черное Море) Yıl 5 Sayı 18. P.88-94.
7. Ширина А.А. Нимат обычай делөжа у северных тунгусов // do.gendocs.ru.docs/index-301843.html

УДК: 94(575.2)

Мамадалиев И.А., т.и.д., Б. Гафуров атындагы Худжант мамлекеттик университетинин профессору, Тажикстан

Мамадалиев И.А., д. и.н., профессор Худжандского госуниверситета им. акад. Б. Гафурова, Таджикистан

Вклад академика Б.Г.Гафурова в разработке проблем национально – освободительного движения народов Востока
Contribution of Academician B.G. Gafurov in the development problems of the national liberation movement of the people of the East

В настоящей статье в виде тезисов, в основном рассказывается о развитии востоковедческой науке и главным образом бесценного вклада, выдаюүегося ученого, политика и государственного деятеля академика Бободжана Гафурова.

В настояүей статье всего лишь дается всего лишь слегка обзор по его трудам по проблемам востоковедения, ибо эти труды по содержанию являются весьма широки, что в одной маленькой статье не только охватить, но и даже в отдельно взятом моменте они очень велики. Несмотря на широту и содержательности нами сделана попытка вкратце преподнести читателю обзорный материал с целью ознакомить теми трудами академика Бободжана Гафурова, который посвятил только по проблеме Востока и национально-освободительное движение народов Востока.

Ключевые слова: *национально – освободительное движение, шовинизм, советское, колонизация, империализм, восток, востоковедения.*

Выдающийся учёный, востоковед, академик Б.Г.Гафуров оставил огромное и ценное научное наследие в области разработки истории одного из древнейших народов Востока – таджиков, историко – культурные проблемы народов Центральной Азии, теории и практики ленинской национальной политики и успехи нового строительства на Советском Востоке, проблемы национально – освободительной движении народов Азии и Африки.

Изучению научного наследия академика Б.Гафурова специальная работа не посвяүается. Жизнь и учөная деятельность видного советского историка нашла отражение только отдельных статях, в биографических словарях, энциклопедиях, некрологах и т.д.

Однако в интересах полного выявления вклада и место Б.Гафурова в истории отечественной исторической науки и мировой ориенталистики совершенно необходимо создать монографию о жизни и научной деятельности учөного. Научная и обүественно – политическая деятельность Б.Г.Гафурова, это составная часть истории советского строя в Таджикистане, история развития культуры и науки республики и советского востоковедения. Она должно рассматривается в аспекте истории социалистических преобразований в Таджикистане и в аспекте истории

востоковедения. Поэтому научное наследие выдаюүего ученого Б.Г.Гафурова, его многолетняя деятельность будет предметом самого пристального внимания и изучения.

Универсального склада Б.Г.Гафуров глубоко исследовал влияние ленинских идей на национально – освободительный и революционный процесс на Востоке.

Разработка и исследования проблем национально – освободительной движения народов Востоке является одним из ведуүих направлений в научной творчестве академика Б.Г.Гафурова.

Библиография и его трудов, посвяүенных этой проблемы насчитываются сотнями и является крупным вкладом в советское востоковедение.

Отразить большой вклад академика Б.Г.Гафурова в исследование проблем освободительного движения народов Востоке не простая задача. Сложность в том, что не возможно охватить целиком многочисленные работы учөного, посвяүенных этой тематике и его многогранную организаторскую деятельность в исследовании названной проблемы.

Б.Г.Гафуров уделял серьөзное внимание этому принципиально важному вопросу и выступил как организатор исследований этих проблем. Еүө в 1957 году выступая о перспективах и задачах советского востоковедов на Первой Всесоюзной научной конференции востоковедов в Ташкенте он отмечал, что наиболее неотложный проблемой, стояүей перед советскими востоковедами является изучение закономерностей развития стран и народов Азии, и Африки, ставших на путь независимости. Этого требует от нас наша партия, этого требует сама жизнь, ибо сейчас, как никогда раньше, Восток играет чрезвычайно важную роль во всех международных делах [*Гафуров Б.* 1958, 22].

Под руководством академика Б.Г.Гафурова и при его не посредством участии ученое Института востоковедения АН СССР создали очень крупные обобүаюүий труды по истории антиколониальной борьбы народов Азии, Африки и Латинский Америки.

Среди них отметим трехтомник «Национально-освободительное движение в Азии» [*Гафуров Б.* 1967], коллективную монографию «Ленин и национально-освободительное движение в странах Востока» [*Гафуров Б.* 1970], «Колониализм и национально-освободительное движение в странах Азии и Африк» [*Гафуров Б.* 1972], сборник статей «Ленинизм, классы и классовая борьба в странах Востока» [*Гафуров Б.* 1973], монографии «Политика США в странах Арабского Востока» [*Гафуров Б.* 1961], «Политика США в Ближнем и Среднем Востоке» [*Гафуров Б.* 1960], «Политика США в странах Южной Азии» [*Гафуров Б.* 1960] и др.

Углубленной разработке актуальных проблем национально-освободительное движения народов Востока Б.Г.Гафуров способствовал не только как организатор, но и своим непосредственном участием в исследовательской работе.

В этой связи следует отметить, опубликованное им работы, связанные с изучением проблем освободительного движения народов Востока.

Основная идейная направленность работ Б.Г.Гафурова по разработке актуальных проблем национально-освободительного движения была сконцентрировано в книге «Дни колониализма сочтены» (*Гафуров Б.* 1963. 131).

В первой главе этой книги Б.Г.Гафуров знакомить читателей с первыми захватническими, грабительскими действиями колонизаторов. Автор на конкретных

материалах ознакомляет читателя с безжалостной эксплуатаций народов колоний империалистами и прослеживает за неуклонным ростом национально-освободительного движения. Учөный отмечает, что особенность нынешнего этика национально-освободительного движения состоит в том, что борьба за политическое освобождение народов от колониализма близка к своему завершению. Однако теперь перед освободившимся странами Азии и Африки и Латинской Америки стоит еүе более сложная задача: достижение экономической независимости.

С целью обеспечить себе максимальные прибыли капиталисты США принимают все новые и новые методы колониальной экспансии. Создание ими агрессивные военные блоки НАТО, СЕАТО, СЕНТО, АНЗЮС и другие направлены на утверждение господства передовых государств в Азии, Африки и Латинской Америки.

В связи с празднованием полувековой годовүины Октябрьской революции (1917) в 1967 г. в юбилейную серию «50-лет Октября» вышла работа Б.Г.Гафурова «Октябрьская революция и национально-освободительное движение» (М., 1967).

Автор монографии хорошо владея марксисткой методологией, на основе большого фактического материала подвергает глубокому научному анализу процесс роста национально-освободительного движения в странах Азии и Африки начавшегося под влиянием Октябрьской революции.

В первое главах исследования дается теоретическое обоснование крушения колониальной системы империализма, дальнейшего подөема национально-освободительное движения народов Востока.

Глубокий революционный распад колониальной системы особенно усилился после второй мировой войны, в результате которой вступили на путь независимого развития десятки новых государств Азии, Африки и Латинской Америки.

Причиной стол бурного роста национально-освободительного движения Б.Г.Гафуров ведет в двух причинах: во-первых, пробуждение народов Востока благодаря Октябрьской революции и, во-вторых сила конкретного, теоретически обоснованного практикой многих народов проверенного примера социализма.

Б.Г.Гафуров подчеркивает, что сам факт сүүествования Советского Союза, неуклонный рост его международного авторитета – величайшая предпосылка для успешной борьбы всех народов, всех трудяүихся за достижение и упрочение национальной независимости и социального прогресса [*Гафуров Б,* 1967, 37].

Б.Г.Гафуров обраүает внимание на важнейшее явление современности – завершения процесса загнивание, упадка и гибели колониальной системы, начавшегося после победы Октябрьской революции, определяет основные этапы и результаты развиваюүегося освободительного движения, показывает исторические «зигзаги» и обүую закономерность развития освободившихся стран.

Магистральная линия современной национально-освободительной борьбы все больше к перерастанию в антикапиталистическую революцию, ибо в наш век подчеркивает автор, только на путях социализма возможно подлинное национальное и социальный прогресс [*Гафуров Б,* 1967, 55].

Автор монографии правильно подчеркивает, что для окончательной ликвидации вековой отсталости, доведения национально-освободительной революции до полной победы, народам молодых нации государств Азии и Африки нужно соблюдение единства действий с миром социализма, со всеми миролюбивыми государствами.

Единство в борьбе против империализма, подчеркивает Б.Г.Гафуров выражает историческое содержание революционного процесса в нашу эпоху [*Гафуров Б,* 1967, 123].

В связи с этим автор подвергает серьезной критике раскольническую позицию и великодержавный шовинизм Мао-Цзе Дуна в КПК, разоблачает авантюристический курс маоцзедунистов.

Актуальные проблемы освободительного движения народов Азии и Африки долгое время оставались в центре внимание Б.Г.Гафурова. Учөный интенсивно продолжал работать над этими проблемами. Его многочисленные статьи, рецензии посвяүались острейших тем: антиколониальной борьбе народов Востока становлению молодых независимых государств Азии и Африки, возникаюүим перед ними проблемам.

В 1976 г. вышла в свет крупная монография академика Б.Г.Гафурова «Актуальные проблемы современного национально-освободительного движения. Развиваюүиеся страны Азии и Африки» (М., 1976).

В этой монографии Б.Г.Гафуров рассматривает вопросы каждый из которых мы бы служить предметом специальной монографии: социально-экономическое развитие освободившихся стран; особенности социальной структуры, классовая борьба и выбор пути развития, аграрно-крестьянские проблемы, национализм и религия в современной идеологической борьбе, некапиталистический путь, политика неоколониализма. Автор подчеркивает, что первоочередная задача развиваюүихся стран в борьбе против неоколониализма состоит в ликвидации неравноправных экономических отношений, навязанных и воспроизводимых заморскими монополиями, установлении взаимовыгодных внешнеэкономических связей [*Гафуров Б,* 13].

В монографии учөный очень глубоко анализирует социальную структуру афро-азиатских стран. Из изучение этих проблем вырастает развернутая характеристика ведуүих классов и социальных стран Азии и Африки и их роли в обүественном развитии.

Литература:

1.Гафуров Б.Г. Политика США в странах Южной Азии. – М., 1960.
2.Гафуров Б.Г. Политика США в Ближнем и Среднем Востоке. – М., 1960.
3.Гафуров Б.Г. Политика США в странах Арабского Востока. – М., 1961.
4.Гафуров Б.Г. Октябрьская революция и национально-освободительное движения. – М.: Мысль, 1967. С. 37.
5.Гафуров Б.Г. Октябрьская революция и национально-освободительное движения. – М.: Мысль, 1967. С.55.
6.Гафуров Б.Г. Октябрьская революция и национально-освободительное движения. – М.: Мысль, 1967. С. 123.
7.Гафуров Б.Г. Актуальные проблемы современного национально-освободительного движения. Развиваюүиеся страны Азии и Африки. – М.: Наука, 1976. С. 13.
8. Гафуров Б.Г. Национально-освободительное движение в Азии. – М.,1967.
9.Гафуров Б.Г. Ленин и национально-освободительное движение в странах Востока. – М., 1970.
10.Гафуров Б.Г. Колониализм и национально-освободительное движение в странах Азии и Африк – М., 1972.

11.Гафуров Б.Г. Ленинизм, классы и классовая борьба в странах Востока – М., 1973.
12.Материалы Первой Всесоюзной конференции востоковедов в Ташкенте 4 – 11 июня 1957: Из-во АН Уз ССР. – Ташкент, 1958. С. 22.

УДК: 37.012.3 (575.2)(55)

Матназаров С.А., ОшМУнун окутуучусу, Кыргызстан
Камаева К.К., ОшМУнун окутуучусу, Кыргызстан
Матмусаева А.А., ОшМУнун окутуучусу, Кыргызстан

Матназаров С.А., преподаватель ОшГУ, Кыргызстан
Камаева К.К., преподаватель ОшГУ, Кыргызстан
Матмусаева А.А., преподаватель ОшГУ, Кыргызстан

Кыргыз-Иран дипломатиялык мамилелери: абалы жана келечеги
Кыргызско-иранских дипломатических отношений: состояние и перспективы
The Kyrgyz-Iran diplomatic relations: at present and in future

Бул илимий макалада кыргыз-иран дипломатиялык кызматташтыктары, абалы жана келечек пландары талдоого алынган.
Ачкыч сөздөр: Кыргыз, Иран, дипломатия, мамиле, абал, келечек.

В данной статье речь идет о кыргызско-иранских дипломатических отношений.
Ключевые слова: Кыргыз, Иран, дипломатия, отношения, состояние, перспектива.

This article deals with Kyrgyz Iran diplomatic relations & their future plans and positions are touched in this article.
Key words: Kyrgyz, Iran, diplomacy, relations.

Кыргыз Республикасы өз алдынча эркиндик алып, эгемендүү мамлекет болгон мезгилден тарта дүйнө жүзүнүн көптөгөн мамлекеттери менен дипломатиялык мамиле түзүүгө жетише алды.

Айрыкча мусулман мамлекеттеринин катарынан эң алгачкылардан болуп Иран Ислам Республикасы Кыргызстан менен достук байлныштарды түзүүгө даяр экендигин билдирип, 1991-жылы 21-декабрда Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгын тааныган. Мамлекеттер ортосундагы биринчи дипломатиялык мамиле 1992-жылы 10-майда эки тараптуу достук келишимдин негизинде ырасталган. [1]

Кыргызстан-Иран мамилелеринин 26 жылдык тарыхында эки өлкөнүн

президенттеринин, премьер-министрлеринин, спикерлеринин, министрлердин расмий жолугуушуларында 80ден ашык келишимдер [2] түзүлүп кол коюлган. Ошол укуктук-нормативдүү документтердин негизинде мамлекеттер аралык соода-сатык жана маданий иш-чаралар ийгиликтүү ишке ашууда. Бул жылдары эки тараптын бири-бирине болгон ишеними, көз карандысыздыкка сый-урматы мамлекеттер аралык мамиленин ар тараптуу, көп кырдуу өсүшүнө зор мүмкүнчүлүктөрдү түздү.

1979-жылы Ирандагы ислам революциясынын жеңиши менен мусулман мамлекеттеринин арасында биринчи жолу Иран Ислам Республикасынын түзүлүшү Америка Кошмо Штатын, Европалык кээ бир өлкөлөрдүн жана Израилдин бийлик ээлеринин тынчын кетирүүдө. Батыш саясатчылары «Хизбулла», «Хамас», «Ислам жихады» сыяктуу палестиналык топторду Иран мамлекети каржылайт деген айыптарды коюп келүүдө. [3] Акыркы жылдары Америка Кошмо Штаты жана кээ бир батыш өлкөлөрү Иран Ислам Республикасынын экономикалык өнүгүшүнө, айрыкча илимий-техникалык жетишкендиктерин, атомду колдонуу менен жаңы багыттагы ядролук куралдарды даярдашууда деген жалаларды жабууда.

XXI кылымдын башында Ирандагы атом бомбасын өндүрүшкө чыгарууга, ядролук жардыргычты танышуучу ракеталарды учурууга даярдануууда деген шылтоо менен Америка Кошмо Штаты бүткүл дүйнөлүк коомчулукту Иран Ислам Республикасына каршы коюуга көптөгөн аракеттерди жасоодо.

АКШ аскер жетекчилеринин бири, генерал лейтанант Томас Маканерин Ирандын тегерегиндеги ядролук куралдарды колдонууга даярдануууда деген коркунучту алдын-ала токтотуу үчүн Иранга каршы Сауд Арабиянын, Иорданиянын, Египеттин, Бириккен Араб Эмираттын, Кувейттин, Катардын, Туркиянын, Англия жана АКШнын аскердик күчтөрү бириккен уюм түзүп, аны АКШ жетектөөсүн сунуштаган.[4] Бирок, тилекке каршы, бул өлкөлөрдүн ичинен кээ бирөөлөрү Иран менен өз ара экономиклык, маданий мамилелери бар экендигин генерал Томас аягына чейин иликтеген эместиги байкалып турат.

Бул жагдай жөнүндө Улутту корго университинин (Тегеран) профессору Фариборз Махтариян: «... араб өлкөлөрүнүн көпчүлүгү батыштын саясатын унчукбастан колдошот, бирок аны ачык айтып билдиришбейт. Алардын арасында Иран менен чыныгы дос болуп, анын бүткүл коомчулукка адилеттүү тынчтык кааларын (ирандыктардын пикири боюунча) чын жүрөктөн билдирүүгө жарамсыз»[5]- деген пикирин айткан.

Ошондуктан Иран Ислам Республикасы өзүнө коңшулаш Борбор Азиядагы мамлекеттер, анын ичинен Кыргыз Республикасы менен дипломатиялык мамилени түзүүгө кызыкдар. Өзгөчө эки мамлекеттин ортосундагы соода-сатык кызматташтыгы жана маданият байланыштары жылдан жылга өнүгүү багытында.

Кыргыз Республикасы деле Иран Ислам Республикасы менен дипломатиялык мамилелерди чыңдоо багытында көптөгөн иш-чараларды жүргүзүүдө. Анткени Иран мамлекети Кыргызстан үчүн геосаясий жана географиялык жактан алып караганда дипломатиялык мамилелерди түзүүгө кеүири шарттар бар.

Иран Кыргызстандын территориясына жайланышкан коңшулаш мамлекет болбогондуктан эки өлкөнүн ортосунда соода-сатык иштерин жүргүзүүгө жакшы мүмкүнчүлүктөр түзүлгөн.

Экинчиден, Кыргыз Республикасы жана Иран Ислам Республикасы Экономикалык Кызматташуу Уюму жана Ислам Конференциясы Уюму менен

биргеликте иш альп баруусу даты эки мамлекеттин саясий, экономикалык жана маданий маселелерди чогуу чечүүгө мүмкүндүк түзүүдө.

Кыргызстан-Иран мамилесинин тарыхын илимий жактан изилдөө илимпоздор Тарабынан жүргүзүлүүдө. Байыркы Иран мамлекети менен Кыргызстандын жана кыргыздардын саясий, соода- сатык, маданий байланышТарынын тарыхы В.В.Бартольд, С.М.Абрамзон А.Н.Бернштам О.К.Караев, А.Мокеев, Ю.С.Худяков, Т.Чоротегин, Т.Машрапов, А.М.Кылычевдер [6] тарабынан фарсы (иран) тилинде жазылган кол жазмалардын, археологиялык казууларда табылган тарыхый буюмдардын негизинде илимий изилдөөгө алынган.

Кыргыз Республикасы жана Иран Ислам Республикасынын мамлекет жетекчилеринин китептери, же алар жөнүндө жазылган эмгектерде дагы эки өлкөнүн дипломатиялык кызматташтыгы тууралуу маалыматтарды кезиктирүүгө болот. [7]

Кыргызстан-Иран мамилелеринин акыркы жылдардыгы тарыхы тууралуу илимпоздор К.Айдаркул, К.А.Токтомушев, С.Токтогонов, А.Жоробекова, Н.К.Момошева, М.С.Иманалиев, А.С.Ормушевдин [8] эмгектеринде кыскача баяндоолор, мисалдар айтылат.

Тарыхчылардын арасынан биринчилерден болуп С.Э.Бекибаев [9] эки мамлекеттин ортосундагы саясий, экономикалык жана маданий байланыштардын (1991-2005-жж.) тарыхын илимий изилдөөгө алып, кандидаттык диссертациясын коргогон.

Автор белгилүү саясатчылардын, тарыхчылардын эмгектерине, өкмөттүк документтерге, англис, фарси тилинде жарыкка чыккан китептерге таянып Кыргыз Республикасы менен Иран Ислам Республикасынын эл аралык мамилелери жөнүндө иликтөө жүргүзгөн. Ошондой эле Иран мамлекетинин Борбор Азиядаты өлкөлөр менен болгон мамилеси жөнүндө далилдүү пикирлерди айткан.

Ошондуктан, сиздерге сунушталган бул илимий макалада Кыргыз Республикасы менен Иран Ислам Республикасынын ортосундагы мамлекеттер аралык мамилелердин 26 жыл аралыгында өсүп-өнүгүүсү изилдөөгө алынган. Эки мамлекеттин саясий, экономикалык жана маданий байланыштарын Кыргыз Республикасынын Президентинин архивиндеги, Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивиндеги, Улутту илимдер академиясынын, Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер, Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим, Кыргыз Республикасынын маданият жана туризм, Кыргыз Республикасынын Саламаттыкты сактоо министрликтеринин архивиндеги тарыхый документтер пайдаланылы.

Булардан сырткары эл аралык жана республикалык маалымат каражаттарынан кыскача кабарлар, билдирүүлөр кээ бир маселелерди тактоого жардам берди. Айрыкча Иран Ислам Республикасынын Кыргызстандагы маданий өкүлчүлүгү тарабынан акыркы жылдары үзгүлтүксүз чыгарылып келе жаткан «Адеп» журналына жарыяланган макалалардагы бул илимий макаланы жазууга көмөк берди.

Кыргызстан-Иран мамилесинин 26 жылдык мааракесине арналып жазылган бул илимий изилдөө эки өлкөнүн ортосундагы дипломатиялык, экономикалык жана маданий кызматташтыктын эң орчундуу мезгилдерин чатылдырууга аракеттер жасалды.

Колдонулган адабияттар:

[1] Кыргыз Республикасынын Президенттин архиви.

Ф.1.оп.1.д.1219.л.164
[2] Моради М. Уверенность, обдуманность, правильный выбор.// Слово Кыргызстана, 2010, 17-февраля.
[3] Славин С. Приговор без достпточных улик.// Азия и Африка сегодня, 2009, №6, с.21
[4] Славин С. Приговор без достпточных улик.// Азия и Африка сегодня, 2009, №6, с.21
[5] Тронов А. Иран, его арабскиесоседи и их отношения к ядерным амбициям ИРИ.// Азия и Африка сегодня. 2007, №1, с.32.
[6] Бартольд В.В. Кыргызы. Фрунзе, 1927; Абразон С.М. Киргизи и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971; Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызтана. Т.2. Бишкек, 1998; Караев Ө. История караханидского каганата (X нач. XIII вв.). Фрунзе, 1983; Мокеев А. Политическая и этническая история северо-восточный части Средней Азии в XVII первой половине XVIII вв. Автореферат канд.дисс.ист.наук. Ташкент, 1979; Худяков Ю.С. Иранские мотивы в средневековой теоретике Южной Сибирии. // Семанатика древних образов. Новосибирск, 1990; Чороев Т.К. Этнические ситуации в тюрких регионах Центральной Азии в середине VIII нач. XIII вв. (по арабским и персидским источникам). Канд.дисс.ист.наук. Ташкент, 1988; Машрапов Т.Т Значение персоязычных источников по истории Кыргызстана в 16-18 вв. Канд.дисс.ист.наук. Ташкент, 1989; Кылычев А.М. XIV-XV кылымдардага Теңир-Тоонун этносаясий тарахы (айрым фарси булактары боюнча). Канд.дисс.ист.наук. Бишкек, 1995.

[7] Акаев А.Дипломатия Шелкового пути. Бишкек 1998; его же Памятное десятилетие. Бишкек, 2001; его же Думая о будушем с оптимизмом. Размышление о внешней политике и мироустройстве. Москва, 2004; Бакиев К. Келечекке жол. Бишкек, 2007; Мохаммед Ахмажинеджад. Выступления глав государств и руководителей делегаций государств наблюдателей ШОС на Бишкекском саммите. // Дипломатический Вестник. Спец. выпуск. Бишкек, 2007, с.38-39; Хаменеи С.А. Исламское пробуждение. // Слово Ирана. Тегеран, №5, 2011, с. 4-9; Иран Ислам Республикасынын Конституциясын түзүү. Alhoda international, Cultural, Artistic, 2011, с.95.

[8] Айдаркул Каана. Международные отношения кыргызов и Кыргызстана: история и современность. Бишкек, 2002; Токтомушев К.А. Внешняя политика независимого Кыргызстана. Бишкек, 2001; Токтогонов С. Тышкы саясат. Бишкек, 1998; Жоробекова А.Э., Момошева Н.К. Хроника внешнополитической деятельности Кыргызской Республики в 1991-2001 гг. Бишкек, 2002; Иманалиев М. Очерки о внешней политике Кыргызстана. Бишкек, 2002; его же Сборник статей о Центральной Азии. Бишкек, 2008; Ормушев А.С. Кыргызстан-Иран: реалии и перспективы. // Билим жана Тарбия, 2003, №2; анын Участие Ирана в экономическом развитии Кыргызской Республики. // Билим жана Тарбия, 2009, 1 (10); анын Иран элинин маданиятынын өнүгүшү. // Адеп, 2011, №5,6; анын Кыргыз-Иран дипломатиялык мамилелердин калыптанышы жана өнүгүшү. // Наука и новые технологии, 2011, №3, 159-161-б.

[9] Бекибаев С.Э. Кыргызско-Иранские отношения в процессе становления и развития суверенной Кыргызской Республики. (1991-2005 гг.). Диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Бишкек, 2007, с.170.

УДК: 930.2

Мурзакметов А., т.и.к. ОшМУнун доценти, Кыргызстан

Мурзакметов А., к.и.н., доцент ОшГУ, Кыргызстан

Кыргыздардын жана африкалыктардын маданиятындагы аналогиялар
Аналогии в культуре кыргызов и африканцев
Analogies in the culture of kyrgyz and africans

Каждая культура уникальна по своему, однако всегда можно найти аналогии. В данной статье на основе традиций, верований и фольклорных материалов рассматриваются некоторые аспекты культурной обуности кыргызов и африканцев.

Ключевые слова: *кыргызы, африканцы, культура, традиции, верования, обряды, близнецы, фольклор.*

Each culture is unique in its own way, however, it is always possible to find analogies. This article examines, on the basis of traditions, beliefs and folklore materials, some aspects of the cultural parity between Kyrgyz and Africans.

Keywords: *kyrgyz, africans, culture, traditions, beliefs, rituals, twins, folklore.*

Бул макаланын аталышы алгач окуган адамда таө калууну жаратышы мүмкүн, андан улам кыскача түшүндүрмө бере кетүү зарыл. Чынында эле, араларын эсепсиз мезгил менен эбегейсиз мейкиндик ажыратып турган кыргыздар менен африкалыктарды эмне байланыштырышы мүмкүн деген суроо туулбай койбойт. Цивилизациянын бешиги болгон Африка – адамзат коому жана маданияты пайда болгон алгачкы континент. Чен-өлчөмү боюнча экинчи орунда турган бул континенттин аянты 29,2 млн. квадрат километр, ал эми коөшу аралдарды, ичинен эө ириси болгон Мадагаскарды кошкондо 30,3 млн. квадрат километрди түзөт [13, 440]. Бул зор аймакта 54 мамлекет жайгашып, анда 2000 ден ашуун тилде сүйлөшкөн 3000 ге жакын элдер жашайт. Биз аларды жалпылаштырып, африкалыктар деп атамакчыбыз. XX кылымдын башында Эфиопия, Египет, ТАР (Түштүк Африка Республикасы) жана Либерияны эсепке албаганда, Африканын дээрлик бардык аймагы Франция, Германия, Англия, Испания, Португалия жана Бельгия тарабынан колониялаштырылган эле. Дал ошол учурда мындай тагдырды кыргыз эли да башынан кечирген. Африкалыктардын байыркы мезгилдерден берки жашоосу мифтерде, жомоктордо камтылып, тарыхы оторлоштурулгандан кийин гана жазылса, Борбордук Азиянын байыркы калкы болгон көчмөн кыргыздар да XX кылымда гана отурукташып, сабаттуулукка, илим-билимге ээ болду. Ага чейинки турмуштук тажрыйбасын кыргыздар да элдик оозеки чыгармаларында сактап келген. Тарыхый өнүгүүнүн ушундай окшош шарттары аталган элдердин маданиятындагы айрым

катмарлардын жоголбой сакталып, консервацияланып калышына түрткү болгон. Өзүбүздүн чакан макалабызда биз алардын айрымдарына токтоло кетмекчибиз.

Үйлөнүү үлпөтү адам баласынын турмушундагы эө маанилүү, орчундуу окуя экендиги белгилүү. Дээрлик бардык элдерде үйлөнүү үлпөтү кудалашуудан башталат. Кудалашуунун бел куда, бешик куда сыяктуу формалары Орто Азия элдерине кеөири тараган. Ошондой эле алтай, казак, башкыр, кыргыздарда орун алып, ал оозеки чыгармачылыкта да камтылган. Белгилүү этнограф С. М. Абрамзон бел куда, бешик куданы үй-бүлө куруунун байыркы формасы катарында караган [1, 156-157]. Адатта мындай кудалашууга эө жакын достор, туугандык байланышы бар адамдар барып, өздөрүнүн ушул чечими аркылуу ортолорундагы мамилени чыөдап, байланышын күчөтүү максатын көздөшкөн. Түштүк Африкадагы Зимбабве мамлекетинин негизги калкы болгон шона элинде да бешик куда салты жашаган. Ал үчүн «колуктунун» үйүнө кургак жоон устунду алып келип, аны кыздын энесине тартуулоо керек болгон. Эгерде ал белекти кабыл алса, келишим бүттү деп саналган. Адатта мындай шартка балдарын багуудан кыйналган көп балалуу кедей үй-бүлөлөр макул болушкан. Шона тилинде буга тиешелүү *кузварирва* деген сөз болуп, ал «кимдир бирөө үчүн туулуу» дегенди билдирген. Мезгилдин өтүшү менен калыө үчүн дыйканчылыктан же мал багуудан алынган азыктар бериле баштаган. Калыөдын өлчөмү ар түрдүү элдерде ар башкача экендигине карабастан, дээрлик бардык жерде күйөө бала уй же бука жетелеп, бир кап ун же буудай алып келген. Колунда жок болсо, кур дегенде бир нече эчки таап, калыөдын калган баасын болочок кайнатасынын жеринде иштеп берип төлөгөн [3, 147]. Кыргыздар үчүн намыстуу саналган күч күйөөлүк Африканын батышы менен чыгышында эчактан бери жашап келген салттардан. Азырга чейин айылдардан кайната, кайнененин, кээде ал түгүл алардын туугандарынын жеринде иштеп жаткан кыздын жигитин же күйөөсүн жолуктурууга мүмкүн. Жигит менен кошо анын туугандары да кудаларынын жеринде бел оорутуп иштеген учурлар болот. Конголук луба элинде кечээ жакынга чейин эле күйөө бала тун баласы төрөлгөнгө чейин кайнатасына иштеп берген [7, 83]. Башка элдерде болсо иштеп берүү нике кыйылганга чейин созулган. Кээде үй-бүлөлөр калыө төлөбөй туруп, кыздарын эле алмашып алган учурлар да болгон. Мындай «экономия» шона элинде *матенганагудо* деп аталган [3, 147]. Анын кыргыздарда *кайчы куда* деп аталары белгилүү. Мындай учурларда же үй-бүлөлөр экинчи тараптын уулдарына кыздарын күйөөгө беришкен же башка комбинациялары да мүмкүн болгон, маселен, бир адам өзүнүн кызын экинчи бир адамдын уулуна берген, ал эми экинчиси өзүнүн карындашын биринчисинин инисине турмушка берген. Эже-сиөдилер менен да так эле ушундай алмашышкан [2, 160]. Кээде өздөрүнүн гана эмес, туугандарынын кыздары менен да алмашкан учурлар болгон.

Кыргыздардын калыөы негизинен малдан турган. Бай мал ээлеринде ал көп учурларда *тогуздап* эсептелген [2, 154]. Кыргыз тарыхчылары, этнограф окумуштуулары төө баштаган тогуз мал, кээде төрт тогуз түлүк тууралуу сөз кылып жүргүшкөнү менен, эмне себептен тогуз саны менен өлчөнүп калганы жөнүндө так түшүндүрмө беришкен эмес. Чыгыш Африканын эө белгилүү урууларынын бири болгон масайлардын өз уруулашын өлтүргөндүгү үчүн (чоочундарды өлтүргөндүгү үчүн мурун жумшак мамиле кылышкан) төлөй турган куну сөз болгон маселени ачыктай алмакчы. Адатта аксакалдар кун үчүн 49 баш мал жаза төлөөнү милдеттендиришкен. Ырас, бул сан өзгөрүлүп да кеткен, бирок аягы адамдын

денесиндеги тешиктердин санына жараша сөзсүз тогуз менен аяктоого тийиш болгон. Айрым учурларда кундун өлчөмү 249 уйга чейин жеткен [3, 111]. Мындан улам африкалык элдердин ичинен көп калыө төлөгөн джиелердин 50 баш уй жана 129 кой-эчки беришинин [3, 146] себеби айкын боло түшөт.

Африкалык белгилүү окумуштуу Джон Мбити калыө берүү каадасы тууралуу: «Бул колуктунун үй-бүлөсүнө ушундай кызды өстүрүп, аны өздөрүнүн баласына аялдыкка берүүгө макулдугун бергени үчүн жигиттин үй-бүлөсү тарабынан билдирилген ыраазылык болот. Калыө кыздын үйүндөгү ордун жоктотпой, анын үйдөн кетерин же кеткендигин, бирок тирүү экендигин эске салып турат. Бул салтты эч качан наадандар такай айтып жүрүшкөндөй , «төлөмдүн» формасы катары карабоо керек. Үйлөнүү тоюнун белегин билдирген африкалык сөздөрдүн эквиваленти сатып-алуудагы сөздөрдөн көбүнчө айырмаланып турушат...» [3, 147-148] деп мүнөздөйт. Бул көз караш менен мурун таанышпасак да, биздин: «Совет доорунда миөдеген жылдардын ичинде калыптанып, элибиздин жашоо-тиричилигин жөнгө салып келген салттарыбыздын ичинен жалпы элибизге жат көрүнүш катары көрсөтүлүп, тыюу салынып келгендеринин бири – калыө берүү. Ага адамды мал, буюм катары сатып алуучу жорук катары баа берилип келди. Анткен менен бала багып, тарбиялап өстүрүүнүн түйшүгүн (чыгымын деле айтканга эмне үчүн болбосун?..) ар бир ата-эне жакшы билет. Демек, калыөды ошол түйшүктү, чыгымды тарткан тарапка ыраазылык катары (бүгүнкү тил менен айтсак компенсация деп) берүү, кайтаруу катары карасак болот. Калыө берилген кызды сатылган буюм катары караган идеология калыөсыз кеткендерди арзан, бекер буюм катары караган эмес» [10, 11] деген оюбуз жогоруда белгиленген пикирди кайталап тургансыйт.

Саны жагынан Уганда мамлекетинин экинчи орунда турган калкы болгон баньянколе (нколе же анколе, көптүк түрдө муньянколе) элинде кыз күйөөгө кетерге бир жума калганда салт талап кылган ыйын баштайт. Анын туугандары да коштошуу ырын ырдап, бугун толук чыгарып алсын үчүн маал-маал кошулуп ыйлашат. Бул процесс кыргыздардагы кыз узаткандагы кошокту эске салат. Колукту канчалык муөканып ыйлап, арманын канчалык ойго саларлык кошсо, келечеги ошончолук жарыктай сезилген [3, 139-140]. Мындай түшүнүк элибиздин: «Кыз жыргаар жерине ыйлап барат» деген макалы менен үндөшүп тургансыйт. Бирок, бул айтылгандар африкалык аялдардын укуксуздугун, эзилгендигин билдирет деп айтуудан алыспыз. Айрым элдеринде, алсак, Сахаранын жашоочулары болгон туарегдерде аялдар сыйлуу абалды ээлешет. Мурун алар ал түгүл уруу башчы болуп да шайланышкан. Азырга чейин уруу башчысынын энеси жамааттын бардык маанилүү иштерине катышат. Эгерде ал тигил же бул чечимге макулдугун бербесе, анын тыюусун (вето) өзгөртүүгө эч кимдин акысы жок [3, 153]. Африка көчмөндөрүнүн коомундагы мындай жогорку макамды Англиянын королевасынын абалы менен гана салыштырууга мүмкүн болсо керек.

Кыргыздар менен африкалыктардын баланын, айрыкча эгиздердин төрөлүшүнө байланышкан ишенимдеринде да жалпылыктар арбын. Эгиздер сейрек төрөлгөндүктөн, ары түшүнүксүз, ары сырдуу бул окуяга карата дүйнөдө жашаган түрдүү элдердин мамилеси да ар башкача болгон. Аларга кайрылбай туруп кыргыздардын эгиздерге карата болгон көз караштарын, ишенимдерин так аныктоого мүмкүн эмес. Андыктан, атайын экскурс жасоого туура келет.

Баарынан да Африка континентиндеги элдердин, уруулардын эгиздердин төрөлүшүнө болгон мамилеси кызыгууну туудурат. Сенегалдагы басари эли эгиздердин бирин тирүү калтырып, экинчисин чоө карапага салып тирүүлөй көмгөн: мындай тагдыр алсызыраак төрөлгөнүнүн, ал эми эки жыныстагылар төрөлсө, кыздын энчисине туура келген. Батанга эли эгиздердин экөөн теө өлтүрүп салган. Заирде жашаган баконголордо эгиздерди эле эмес, алардын апасын да өлүмгө буюрушкан, ырас, күйөөсүнүн өз аялын сатып алууга же аны күө аял менен алмаштырууга акысы болгон. Ал эми апоно элинде эгиздерди өлтүрүшкөн эмес, бирок аларды апасы менен үйдөн кууп жиберишкен, аялга жаөы үй курууга туура келген. Ага тууган-уругу менен катташууга, балдарга теөтуштары менен ойноого тыюу салынган. Ал тургай бул үй-бүлөгө тиешелүү болгон идиш-аяк, буюмдарды пайдаланууга да уруксат берилбеген. Мындай абал алты жылга созулган. Ушул убакыт өткөндөн кийин каргашалуу балакеттер кетти деп, чоө майрам өткөрүлгөн. Түштүк африкалык гереро уруусунда эгиздер төрөлөр замат чоочундар айылдан чыгып, ал эми чет жактарда жүргөн айылдаштар кайтып келүүгө милдеттүү болушкан. Эгиздердин ата-энесин дароо ыйык адамдар катары урматтай башташкан. Алардын үй-бүлөсүн бүт айыл баккан. Атасы айылдагы каалаган малды союп алса да эч ким каяша айта албаган. Ага ал тургай жыл бою коөшу кыштактагылар да белек-бечкек тартуулашкан. Эгиздер эле эмес, алардын бир туугандары да коөшуларыныкынан жактырган буюмун алып кете берген. Ошондуктан гереро элинде «Эгиздерге кошуна болгондон өткөн кырсык жок» деген макал бар [6, 26-28]. Ушундай түрдүү көз караштардан улам эгиздердин төрөлүшүнө карата болгон мамиленин африкалык фольклордон орун алышы таө калыштуу эмес. Төмөндө ага кайрыла кетмекчибиз.

Батыш Африкадагы көп сандуу элдердин бири болгон йорубалардын «Ниаме кудай жана анын төрт аялы жөнүндө» аттуу жомогунда Ниаме кудайдын төртүнчү аялы бири күмүш, бири алтын эгиздерди төрөйт. Ниаменин улуу аялы Акоко тоок балдарды токойго таштап, алардын ордуна эки баканы салып коет. Эгиздерди мергенчи таап алып, багып өстүрөт. Балдар чоөойгондо ата-энесин таап, асманда жашап калышат. Ал эми кудайдын каарына калган тоок суу ичкенде асманды карап, ырайым күтүп калат [11, 92-94]. «Эмне үчүн эгиздердин төрөлүшү Серкиде бактылуу жышаан эсептелет» деген дагы бир жомокто Серки деген айылда жашаган урууда эгиздердин төрөлүшү жамандык алып келет деп эсептелгендиктен, аларды дароо өлтүрүп же токойго алпарып ташташкандыгы айтылат. Бир үй-бүлөдө эгиз уулдар төрөлүп, экөө теө чымыр, сулуу болушкандыктан, ата-энеси аларды сактап калууну чечишет. Уруу башчысы салтбузарларды токойго кууп жиберет. Эгиздер Айба менен Сайба күчтүү, шамдагай болуп чоөоюшат да, кийин Серкиге башка уруу кол салганда жардамга келишет. Өзгөчө эрдик көрсөткөн эгиздерди ата-энеси менен айылга алып келишип, сый-урмат көрсөтүшөт [11, 216-218]. Африканын фольклорунда эки эле эмес, үч эм эгиздер жөнүндө да жомок бар. «Фара жана анын балдары» деген жомокто Андриамбахуакиге турмушка чыккан үч эже-сиөдинин кичүүсү күйөөсү сапарга кеткенде үч эгиз төрөсө, ичтери тарыган эжелери балдарды сандыкка салып, сууга агызып жиберишет. Ал эми алардын ордуна өгүздүн жаагын, шыпыргынын сабын, балканы салып коюшат. Балдардын энеси Фараны кууп жиберишет, ал кыштактын четинде жер төлөдө жашайт. Эгиздерди сыйкырчы Ранакумбе таап, багып алат. Сапардан кайткан атасы балдарын жана алардын энесин үйүнө алып келип, ал

эми кара мүртөз аялдарын өлүм жазасына тартат [4, 249-251]. Африкалык фольклордон алынган бул мисалдардан эгиздердин төрөлүшүнө байланышкан өтө байыркы жана бир кыйла кийинки мезгилдердеги элдик ишенимдерди, түшүнүктөрдү байкоого мүмкүн.

Азыр эгиздердин төрөлүшү чоө кубаныч болгон менен байыркы убактарда кыргыздардын эгиздердин төрөлүшүн кандайча кабыл алгандыгы жөнүндө дээрлик эч кандай маалымат жок. Ошол себептүү фольклордун жардамына, тагыраак айтканда элдик жомоктор менен ырым-жырымдарга кайрылууга туура келет. Алсак, кыргыз эл жомокторунун ичиндеги «Мадылген сулуу», «Кандын баласы», «Муөдук менен Зарлык» деген жомоктордогу эгиздер тууралуу сюжеттер бири бирине окшоштугу, кайталанып турушу менен көөлдү бурбай койбойт [5, 277-297]. Аталган үч жомокто теө эгиздердин аталары хан болуп, алар карыганча бала көрүшпөйт. Алардын эө кичүү аялдары үч жомокто теө эгиз – уул менен кыз төрөшөт да, мастан кемпирлер балдардын ордуна күчүктөрдү салып коюшуп, талаага айдалып кетишет. Аталган жомоктордун баарында теө акырында хан аялы менен балдарын таап, кыянаттык кылгандар жазаларын алышат. Сөз болгон жомоктор бир кездерде кыргыздарда эгиз төрөгөн аялды элден бөлүп, жалгыз таштоо салты болгондугунан кабар берип тургансыйт. Мындай салт эгиздердин төрөлүшү адаттагыдан башкача көрүнүш болгондуктан элге кырсык алып келет деген коркунучтан улам пайда болгону шексиз. Белгилүү мезгил өтүп (африкалык апоно элиндегидей), зыян келтирчү күчтөр кетти, аял (эгиз балдар да) тазаланып бүттү делгенден кийин гана аларга кайтып келип, эл менен аралашып жашоого уруксат берилгендей. Коомдун өнүгүшү, адамдардын аө-сезиминин өсүшү менен эски түшүнүктөр унутулуп, эгиздердин төрөлүшү Кудайдан белеги катары каралып калган. «Теөирим эгиз берет, телегейин тегиз берет» деген макал ошондон келип чыккан.

Фольклордогу мындай жалпылыктар жогорудагы мисал менен эле чектелбейт. Ар бир кыргызга бала кезден тааныш манжалар тууралуу жомок да буга далил боло алмакчы. Кыргыз эл жомогунда бул бешөөнүн бир туугандар болгондугу айтылат: «Бир күнү Бармак: -Уурулук кылалы,- деп инилерине кайрылат. Сөөмөй: - Кылса кылалы – деп макул болот. Ортон: - Уятын кантебиз,- дейт. Атыжок Ортондун сөзүн угуп, эмне дээрин биле албай туруп калат. Аөгыча Чыпалак: - Сойсо соөлу, сорпосуна тоөлу,- деп жиберет. Беш бир туугандын үчөө уурдаганды колдоп, экөө ыргылжыө болуп калат да, көпчүлүк кылган тараптын демилгеси менен уурулукка барышат. Айылдагы бирөөнүн семиз коюн уурдап келишет. Түндөп союп, этин жеп, сорпосуна тоюп, терисин ташка жайып коюп уктап калышат. Коюн жоготкон киши келип, беш бир тууганды ойготуп: - Кой жоготтум, көрдүөрбү?- дейт. Бармак менен Сөөмөй көрбөгөнүн айтышат. Ортон болсо: - Кандай кой эле?- деп сурайт. Койдун ээси коюнун өөү-түсүн, эн-тамгасын айтып бүтө жаздап калганда Чыпалак чычкаланып, бирдеке айтчудай болот. Ошондо койдун ээси: - Чып-чып Чыпалак, чычаөдаган кызталак, чыпылдабай чыныөды айт,- дейт. Анда Чыпалак: - Коюөду биз сойгонбуз, сорпосуна тойгонбуз, терисин ташка жайып койгонбуз,- деп айтып коет. – Жарайсыө, чынчыл Чыпалак,- деп койдун ээси аны мактап, берки төртөөн бирден жаакка чаап, кылмышын ашкерелеп, коюн төлөтүп алып кеткен экен» [8, 199-200].

Африка фольклорунда да бармактын башка манжалардан обочолонуп калышынын себеби түшүндүрүлөт: «Манжалар беш бир тууган экен. Бир жолу ата-энеси кайдадыр кеткенде эө кичүүсү Чыпалак карды ачканын айтат. – Чыдай тур,

апам келсе баарыбызды тойгузат,- дейт Атыжок. – Күтүп отурабызбы, коөшуларга барсак, бир нерсе табаарбыз,- деп каршы болот Ортон. – Ээси көрүп калса эмне болот?,- деп сурайт Сөөмөй. – Силер кааласаөар баргыла, мен үйдө калам,- дейт Бармак. Ошондон тартып Чыпалак, Атыжок, Ортон, Сөөмөй дайыма чогуу болуп, ал эми Бармак алардан бөлүнүп калыптыр» [11, 218]. Өнүгүү тарыхында кыргыздардын африкалыктар менен эч качан байланышта болбогондугуна, алыс аралыкта жайгашып, ажырап турганына карабастан, элдик оозеки чыгармачылыктагы мындай параллелдер табияттын сырын ачууга, аны таанып билүүгө дүйнө элдери бирдей аракет жасап келгендигин көрсөтөт.

Кыргыздар менен африкалыктардын маданиятындагы жалпылыктар айрым жаныбарларга байланышкан ишенимдерде да сакталган. Албетте, мунун өз себеби бар. «Кара континенттин» элинин табият менен болгон байланышы үзүлбөй келе жатканын этнографтар белгилеп келишет. Африка аборигендеринин арасында азырга чейин оттун эмне экендигин билишпеген айрым уруулардын болушу көп нерсени айтып турат. Мал багып, көчмөн турмушта жашаган кыргыздардын урпактары да жаратылыш менен болгон байланышты биротоло үзө элек. Андыктан эл арасында көөнө ишенимдер дале жашап келет. Алсак, байыркы мезгилдерде адамдар короздор өзүнүн чакырыгы менен түнкү зыянкеч күчтөрдү үйдөн кубалайт деп ишенишкен. Бирок мындай ишеним славяндарга тиешелүү. Ал эми кыргыздар, тескерисинче, короздун беймаал кыйкырганын жамандыкка жоруп, анын башын жулуп ыргытышкан. Луо (Кения) жана Бенин менен Заирдин айрым элдери короздун таө атканга чейин кыйкырышын оорунун кыйкырыгы, келе жаткан күндөгү азаптар тууралуу алдын-ала кабар берүү катары түшүнүшөт. Андыктан короздун чакырыгын укканда луолор: «Бул кыйкырчаак көп нерсеге милдеттүү болуп жатат» деп нааразыланышат. Алар мезгилсиз – кечинде, же андан да жаманы, түн ортосунда кыйкырган короздун башын дароо алышат, анткени луолордун көз карашы боюнча мындай күтүүсүз кыйкырык бир гана ооруну, кошумча азап чегүүнүн жышаанын алдын ала билдирет [7, 17]. Африка фольклорунда короздун эмне себептен таө атканда кыйкырышын түшүндүргөн жомок да бар.

Орнитолог-окумуштуулар (канаттууларды жана алардын турмушун изилдеген адистер) короздун эмне үчүн түн ортосунда чакырышынын сырын таап чыгышты. Көрсө, үйдө баккан тоокторубуздун түпкү мекени Инд океанында жайгашкан Малакка жарым аралы экен. Ал арал экваторго жакын жайгашкан, ал эми экватордо жылдын бардык мезгилинде күн менен түн бирдей болуп, биздегидей узарып же кыскарып кетпейт. Мына ошол аралдан бүт дүйнөгө таралган тоокторду бабаларынын эс тутуму муундан муунга өтүп келет. Ошондуктан биздин короздор өздөрүнүн жапайы бабалары таө атканда уйкусунан ойгонуп, кыйкырган маалда – Малакка убактысы боюнча таөкы алтыда бир кыйкырып алышат [9, 22]. Башкача айтсак, Малаккада таө атып келаткан учурда бизде түн ортосу болот. Бирок ошого карабай короздор көнгөн адаты боюнча бир кыйкырып алып, анан кайра бизде таө атканда «катачылыгын» оөдоп, экинчи жолу чакырышат тура. «Көнгөн адат калабы» деп кыргыздар бекер айтпайт экен.

Жогоруда белгилегендей, жаратылыштын сырларын билүүгө болгон аракет кыргыздардын да, африкалыктардын да фольклорунда маани-мазмуну бирдей чыгармалардын жаралып калышын шарттаган. Мисалга алсак, Батыш Африканын фольклорундагы «Эмнеликтен жарганат түндөсү гана учат» аттуу жомокто илгерки

мезгилдерде канаттуулар менен айбандар согушуп, кимисине кошулууну билбеген жарганат куштар жеөип баратканда канатын көрсөтүп, өзүн куш катары көрсөткөнү, бирок жырткычтар үстөмдүк кыла баштаганда тиштерин көрсөтүп, айбанаттарга кошулганы айтылат. Ошентип жатып эки тараптан теө куугунтук жеген жарганат түнкүсүн учуп калат [11, 369-370]. Жарганаттын мындай өзгөчөлүгүн кыргыздар Сулаймандын буйругу менен байланыштырышат, аны бардык жан-жаныбардын тилин билген пайгамбар катары санашкан. Уламыш боюнча Сулайман пайгамбардын бүт денесин жара басып, төшөккө жата албай калат. Ошондо ал аялынын сөзү боюнча бардык канаттууларга бир тал саөоор жүнүнөн берүүнү буюруп, алардан жасалган олпок төшөккө жатат. Жарганат болсо пайгамбарды урматтаганынан канат-куйругун калтырбай жулуп берип коюп, жылаөач калат. Сулайман айыккандан кийин ыраазылыгын билдирүү үчүн бүт куштарды чакырса, жарганаттан башкасы баары келет. Пайгамбар себебин сураштырып билгенден кийин ыраазы болуп, куштардын көбү күндүзү, түнкү куштар караөгыда жашагандыктан, жарганатты ал экөөнүн ортосунун, башкача айтканда күүгүмдүн ээси кылып коөт.

Салыштырып караганда, бул этиологиялык эки жомок бири биринен жарганаттын эмне себептен кечинде учканын түшүндүргөнү менен, себеби боюнча айырмаланып турушат. Аларга алтай жомогу ортомчулук кылганда гана баары ордуна келет: «Жарганаттын буттары неге куурап калган» аттуу жомокто [12, 66-67] анын бүркүткө алман төлөбөө үчүн тишин көрсөтүп, жырткыч болуп көрүнгөнү, бирок аюуга салык төлөөдөн качып, учуп кеткени айтылат. Коркунучтан улам буттары куурап, айбандардан баш тартып, куштарга да жолой албай, күүгүмдө гана күн кечирип калат. Биздин оюбузча, алтайлыктардын жомогунда өзгөрүлбөй сакталып калган сюжет бир мезгилдерде кыргыздарга да тиешелүү болгон, негизи, аны байыркы түрк жомогу катары кароого мүмкүн. Бирок кыргыздар исламды кабыл алгандан кийин ал жаөыдан интерпретацияланып, ал эми бул дин Түштүк Сибирге жетпегендиктен, жомок бурмаланбай сакталып калган.

Кыскача жыйынтыктасак, кыргыздар менен африкалыктардын улуттук маданиятында, фольклорунда дал келүүчүлүктөр абдан арбын. Өнүгүүнүн окшош тарыхый жолун басып өтүү, жашоонун, чарба жүргүзүүнүн окшоштугу маданий жалпылыктардын жаралышын шарттаган. Биз колубузда болгон маалыматтарга таянуу менен гана ушундай жыйынтыкка келип жатабыз. Кыргызстанда африканистиканын системдүү изилдениши болочок муундарга тереө илимий изилдөөлөрдү жасоого мүмкүнчүлүк берет деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Ф.: Кыргызстан, 1990.
2. Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Б.: «Кыргызстан - Сорос» фонду, 1999.
3. Асоян Б. Все еүе удивительная Африка. – М.: Мысль, 1987.
4. Африка элдеринин жомоктору. – Фрунзе: Мектеп, 1982.
5. Балдар фольклору (Түзгөн Г. Орозова). – Б.: Шам, 1998. («Эл адабияты»).
6. Дридзо А. Д., Минц Л. М. Люди и обычаи. Этнографические очерки для школьников. – М.: Просвеүение, 1976.
7. Корочанцев В. А. Бой тамтамов будит мечту. – М.: Мысль, 1987.

8. Кыргыз эл жомоктору. - Ф.: Кыргызстан, 1985.
9. Малов В. И. Загадки и тайны. – М.: Дрофа, 1995.
10. Мурзакметов А. Кызга сеп берүүнүн мааниси / «Шоокум» журналы № 11, 2016.
11. Сказки Западной Африки: Живой огонь. Пер. с англ. и фр. / Сост. Н. Тимофеевой и Ф. Мендельсона. – М.: Худож. лит., 1985.
12. Танзаган – отец алтайцев. Алтайские сказки. Записали и пересказали по-русски Анна Гарф и Павел Кучияк. – М.: «Худож. лит.», 1978.
13. Энциклопедия для детей. Т. 13. Страны. Народы. Цивилизации / Глав. ред. М. Д. Аксёнова. – М.: Аванта+, 2000.

УДК: 94 (575.2)

Мұхитов К.С., т.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің доценті, Казакстан

Мухитов Кабибек Садирович, к.и.н., доцент Атырауского государственного университета им. Х. Досмухамедова, Казакстан

Mukhitov Kabibek Sadirovich, candidate of historical Sciences, associate Professor of Atyrau state University named after H. Dosmukhamedov.

ШЕТЕЛ ТАРИХШЫЛАРЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ ЖӨНІНДЕ

ЗАРУБЕЖНЫЕ ИСТОРИКИ ОБ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

FOREIGN HISTORIANS ABOUT INDUSTRIALIZATION IN KAZAKHSTAN

Бұл мақалада шетел тарихышларының 20 жылдары орын алған индустриализация үрдісі жөнінде жазған еңбектері талқыланады. Сонымен қоса осы үрдістің Қазақстанға тигізген пайдасы мен оның әлеуметтік зардабы сөз болады. Кеңес үкіметі кезінде бұл үрдіс бір жақты зерттелген болатын. Онда индустриализацияның тек пайдалы жағы ғана жазылды. Дегенмен, сол жылдары батыс елдерде бұл үрдіске сын көзбен қарап, оның зиянды жағы кеңінен жазылды.

Қазақстан егемен ел болған соң бұл үрдісті кеңінен зерттеуге мүмкіншілік алды. Осыған орай бұрын-соңды айтылмай келген шетел тарихшыларының пікірі талдана бастады. Бұл мақалада индустриализация жөнінде және оның тигізген әлеуметтік зияны туралы шетел тарихшыларының пікірі талқыланады.

Түйін сөдер: индустриализация, экономикалық реформа, шикізат көзі, зауыт пен фабрика, Түркістан-Сібір теміржол магистралы т.б.

В данной статье обсуждаются труды зарубежных историков по проблеме индустриализации, произошедшей в 20-е годы в нашей старне. Кроме того, речь идет о пользе этого процесса Казахстану и его социальных последствиях. В советском правительстве эта тенденция была изучена в одностороннем порядке. Там написано было только положительная сторона индустриализации. В тоже время, в западных странах историки критически относились на этот процесс, при этом широко зафиксировали его вредную сторону. Теперь в суверенном Казахстане появилась возможность широко изучить этот процесс. В связи с этим, широко проанализируются ранее не упоминавшиеся мнения зарубежных историков, В этой статье обсуждаются мнения зарубежных историков по поводу индустриализации в нашей стране и ее социальные последствия.

Ключевые слова: индустриализация, экономическая реформа, сырьевые источники, завод и фабрика, Туркестано-Сибирская железнодорожная магистраль и др.

This article discusses the works of foreign historians on the problem of industrialization that occurred in the 20s in our country. In addition, we are talking about the benefits of this process for Kazakhstan and its social consequences. In the Soviet government, this trend was studied unilaterally. Only the positive side of industrialization was written there. At the same time, in Western countries, historians were critical of this process and widely recorded its harmful side. Now sovereign Kazakhstan has an opportunity to study this process extensively. In this regard, the previously mentioned opinion of foreign historians has been widely analyzed. This article discusses what foreign historians wrote about industrialization and its consequences.

Keywords: industrialization, economic reform, raw materials sources, plant and factory, Turkestan-Siberian railway, etc.

Кеңес заманында орын алған саяси-әлеуметтік құбылыстарды жаңа заман талабына сай қайта жазу үшін шетелдік тарихшылардың еңбектеріне назар аудару қажет. Себебі, сол кездегі орын алған кеңестік идеологияның кесірінен еліміздің тарихы бір жақты зерттелген болатын.

Қайта зерттеуді кажет ететін тақырыптың бірі - индустриялизация тақырыбы болып табылады. Индустриализация тарихын қайта жазу үшін сол кезде жарық көрген шетелдік зерттеушілердің еңбегін сараптап көрейік. Бұл бізге индустриализация тақырыбын кеңінен зерттеуге мүмкіншілік береді.

20-30-шы Қазақстанның дамуын бағалаған шетелдік зерттеушілерды екі топқа бөлуге болады. Олардың біріншісі республикамызда орын алған экономикалық даму мен мұндағы әлеуметтік өзгерістерді оң бағалап, қол жеткен табыстарды атап отырды. Айта кететін бір жай, мұндай зерттеушілер өте аз еді. Келесі зерттеушілер кеңестік шаруашылыққа сыни көз-қараспен қарап, орталықтың экономикалық саясатын «...отаршылдық саясат» деп бағалады. Мұндай пікірдегі зерттеушілер көп болды.

XX ғасырдың 20-шы жылдары дүниежүзінде саяси-экономикалық дағдарыс етек алды. Осыған орай кейбір еуропа елдері бұл дағдарыстан шығу үшін КСРО-мен экономикалық қарым-қатынас орнату керек деп шешті. Мұны біз Веймар республикасы кезіндегі Германиямен қарым-қатынастан көруімізге болады. 20 жылдардың ортасында Германиямен сауда-экономикалық қарым-қатынас орнады. Ал бұл қатынас сол кездегі неміс идеологиясына оң әсерін тигізіп, КСРО-да орын алған экономикалық

жетістіктерді жағымды етіп жазуға себепші болды. Мұны Е.Глезер, Ф.Вейскопф, Е.Ким т.б. еңбектерінен көруге болады [1]. Әсіресе, Ю.Кучинский өзінің «Красная работа. Новый рабочий в Советском Союзе» деп аталатын еңбегінде кеңестік шаруашылықты даттайтын батыстық негізсіз зерттеулерге қарсы шығып, түсті металлургия мен көмір өнеркәсібінің дамуын және транспорт желісінің артуын, Түрксібтің салынуын кеңестік бесжылдықтың бірден-бір жетістігі деп атап көрсетті.

Кеңестік индустриялизацияны жақтап, оның заңды құбылыс екенін жазған ағылшын тарихшысы Э.Х.Карр болды. Ол патшалық Ресейдегі экономикалық реформа мен КСРО-да орын алған индустриаландырудың ортақ белгілерін келтірді. Сөйтіп, XIX ғ 90-шы жылдары орын Виттенің экономикалық реформасы мен КСРО-да жүзеге асырылған кеңестік индустриализация арасында сабақтастық бар деп дәлелдеді. Әрине, бір елдің ішінде жүзеге асқандықтан экономикалық шаралар бір-біріне ұқсас болып келеді. Бірақ, Ю.Виттенің экономикалық реформасы өзінің мазмұны мен мәні жағынан социалистік индустриализацияға мүлдем ұқсамайтын еді. Дегенмен Э.Х.Карр, кеңестік индустриялизацияны В.И.Лениннің «...бір елде социализм орнату идеясын жүзеге асырудағы бірден-бір қажетті шара» деп бағалап, «Маркстің өндірістік социализмін» іске асуырудағы оң қадам деп көрсетті [2].

Сонымен қоса, бірқатар ағылшын-американдық кеңестанушылар, индустриализацияның шет аймақтардың дамуына тигізген пайдасын жазды. Солардың бірі Майкл Ривкин. Ол кеңес өкіметінің Қазақстанда жүргізген экономикалық саясатын «молшылық отарлау» деп бағалады.

«Молшылық отарлау-дегеніміз, бұл шет аймақтағы республиканы қанамайды, қайта оның тәуелсіздігі үшін оны қаржыландырып отырады деген мағанаы білдіреді. Орта Азияның мұсылмандары қазір төңкеріс жылдарындағыдай емес. Олардың әлеуметтік-экономикалық деңгейі одақтық деңгейге жетіп қалды. Сөйтіп, қазір туысқан ұлттың біріне айналып отыр. Бұл Мәскеудің көмегімен және сол Мәскеудің басшылығымен жүзеге асып отыр»-деп жазды Майкл Ривкин. Бұл пікірге құлақ асуға болады. Дегенмен, кеңес үкіметі Қазақстанның тәуелсіздігі үшін күреседі деген пікірмен келісу қиын.

Осымен қоса, индустриялизация жылдарында Қазақстанның экономикалық дамуына оң баға берген келесі бір ағылшын ғалымы Зев Кац болды. Ол: «Республика мол көлемде мұнай, газ, темір рудасы мен көмір сияқты табиғи байлыққа толы. Өндіріс көлемі жағынан Қазақстан Ресей мен Украинадан кейінгі үшінші орынға ие болып отыр. Экономикалық даму қарқыны жағынан бүкіл елдің экономикасының дамуымен салыстырғанда алда келеді. Республикада электр қуатын өндіру ісі жан басына шаққанда Италиядан асып кетті. Ал сауда-саттық ісінде Орта Азия республикаларынан асып түсіп, Ресейден кейінгі екінші орынды алады»-деп жазды [3].

Келесі бір шетелдік зерттеушілер П.Хензе мен М.Холдсворд, шет аймақтағы республикалардың өнеркәсібін дамыту үшін одақтық бюджеттен көп каржы бөлінгенін айта келе, Орта Азия халықтарының тұрмыстық деңгейі КСРО-ның орталық аудандарында орналасқан халықтың тұрмыстық деңгейімен салыстырғанда әлі де төмен екенін жазды [4].

Неміс зерттеушісі Г.Кох, социалистік индустриялизацияның негізгі себебі сыртқы қауіпке байланысты болатын деп дәлелдеді. Қала пролетариаты аз болатын. Сол үшін бүкіл елді индустрияландыру қажет болды. Өнеркәсібі дамыған ел ешқандай сыртқы жаудан қорықпайды және жұмысшы табы көп болса, ол елде пролетариат диктатурасы

берік болады-деп түсіндірді. Дегенмен, Г.Кох, КСРО-ғы индустриялизацияның түп мақсаты социализмнің-материалдық-техникалық базасын орнату емес, орталықтанған мемлекеттік секторды күшейту болып табылады-деп атап көрсетті.

Көп жылдар бойы кеңес тарихшылары мен шетел зерттеушілері арасында индустриялизация ісіне қаржы жинау мәселесі пікірталастар туғызып келген болатын. Отандық тарихшылар индустриялизация ісіне қаржыны шаруашылықты үнемдеу арқылы және национализацияланған өнеркәсіп өнімі мен банк жүйесінің табыстары, ішкі және сыртқы сауда айналымындағы табыс арқылы жиналды деп атап көрсетті. Ал, Г.Штекль, Ф.Штернберг, Э Эйзендрат, В.Хофман, Г.Кох т.б. неміс зерттеушілері индустриялизация ісіне бастапқы қаржыны ауыл шаруашылығы мен социалистік емес элементтерді күйрету арқылы жинады деп дәлелдеді [5].

Рас, Кеңес үкіметі индустриялизация жылдарында өнеркәсіп орындарын көптеп ашу үшін шетелден көптеген жаңа техника сатып алуға мәжбүр болған болатын. Сол үшін экспортқа ең өтімді тауар-астық шығару қажет болды. Осыған орай Кеңес өкіметі астық дайындау ісіне ерекше мән беріп, елде ауылшаруашылық секторына төтенше шара енгізді. Бұл шараның негізінде әрбір астық өндіруші өзінің өндірген өнімінің артығын үкіметке төмен бағамен сатуға тиіс болды. Сонымен қоса, әр адамға тиесілі астық мөлшері мен үкіметке сату бағасын мемлекет орындары өздері белгілейтін еді. Ал, астық сатумен айналысқан орта шаруа өкілдері ендігі жерде өзінің артық астығын үкіметке несиеге тапсыруға міндетті болды. Бұл шара ауыл шаруашылық саласында еңбек етіп жүрген шаруалар үшін қолайсыз еді. Сондықтан жер-жерде шаруалардың бас көтерулері орын алып, еліміздің ауыл шаруашылығында әлеуметтік шиеленіс туды. Мұндай келеңсіз жағдайды кеңестік тарих жетпіс жыл бойы айтпай келді. Есесіне оны шетел зерттеушілері кеңінен жазды. Солардың бірі неміс тарихшысы Г.Мейер болатын. Ол өзінің «Дүние жүзінің тарихы» атты еңбегінде КСРО-да орын алған осы мәселеге арнап «Нан рыногының құлдырауы» деп аталатын бір тарауын жазды. Онда автор: «кеңес үкіметі индустриализация барысында әскери коммунизм жылдарында қолданған төтенше шара мен әкімшілік бассыздық арқылы заңсыз тінтулер жүргізді, сөйтіп, елде саяси шиеленіс тудырды, ... шаруалардың мүддесін шектей отырып, кеңес үкіметі астық дайындау жоспарын артығымен орындап, мол астық қорын жинап алды. Бірақ бұл шаруа шаруашылығын жаппай жоюға алып келді. Осы төтенше шараның кесірінен 1928-1934 жылдары нанға карточкалық жүйе енгізілді»,-деп жазды.

Көптеген батыс зерттеушілері индустриализацияны жеңіл өнеркәсіптен бастау керек еді деп түсіндіреді. Себебі жеңіл өнеркәсіп қаржы жинауға мүмкіндік туғызатын еді. Ал жеңіл өнеркәсіп дамымай жатып, ауыр өнеркәсіптің күрт дамуы халықтың тұрмыс деңгейін төмендетіп жібереді деді.

В.Хофман мен Е.Беттхер: «...индустриализацияны қарқынды дамыту ісі өзін-өзі реттеп отыратын шаруашылықтың табиғи тепе-теңдігін бұзды»-деп жазды.

Сонымен қатар В.Хофман индустриализация үшін бастапқы қаржыны жинау мәселесіне тоқтай отырып, КСРО-да еңбек құқының сақталмағанын айтады. Мекеме ұжымы мен ұжымшардың арасындағы келісім-шарты XVIII ғасырдағы Петр патшаның жарлығына ұқсағанын жазады. Бірінші Петр патша еңбек адамдарын зауытқа тіркеп қояған болатын.

Ал Мейер болса шаруаларды өнеркәсіп ісіне кеңінен жұмылдыру ісі ауыл шаруашылығына көп зиянын тигізді-деп жазды. Ықтиярсыз еңбектің көрінісі ретінде әйелдердің еңбегін ауыр жұмыстарға пайдаланылғанын мысалға алды. Жалпы

өнеркәсіпте еңбек ететін әйелдердің саны жыл сайын артып отырғанын айта келе, 1939 жылы олардың саны барлық жұмысшылардың 43,3 % құрағанын атап көрсетті.

Э.Беттхер кеңес үкіметінің экономикалық саясатын сынай келе, онда экономикалық дамуды анықтайтын заңдылық жоқ деген пікір айтты. Сөйтіп, «кеңестік экономикалық даму жүйесін субъективті заңдылық анықтайды» деген тұжырымды алға тартты. Сонымен қатар, Г.Раупах («Советская экономика как исторический феномен»), К.Тольгейм («Основные черты совететской экономической системы») сияқты кейбір неміс зерттеушілері де осындай пікірде болған екен. [3, 58].

Кеңес үкіметінің индустриализация саясатының көлеңке жақтарын жазған тарихшылардың бірі Б Мейснер, А.Каргер, И.Тисмер болатын. Олар бұл индустриализацияны «вольюнтаристік жаншу» деп бағалады.

Индустриализация жылдарында Қазақстанда тек қана шикізат өндіретін өнеркәсіп орындары дамығаны белгілі. Мұны сол жылдары көптеген шетел зерттеушілері ашық жазып келген болатын. Солардың бірі К.Менерт «Азия, Мәскеу және біз» деген еңбегінде Қазақстанды Ресейдің шикізат көзі болды» деп бағалады. Сонымен қатар «өнеркәсіп орындарын шикізат көзіне мейлінше жақын орналастыру жөніндегі Лениндік принцип бұрмаланды»-деп атап көрсетті.

В.Монтейль, В.Бачковский, А.Парк сияқты шетел зерттеушілері «Орта Азия мен Қазақстанда орналасқан өнеркәсіп орындары, ол сол жерде өндірілген шикізатты алғашқы өңдеу үшін салынды»-деп жазды [4, 271]. Ал Д.Уиллер болса өзінің «Среднеазиатское обозрение» деген еңбегінде КСРО-ның шетаймақтарындағы өндіріс орындары орталықты шикізатпен қамтамасыз ету үшін ғана салынды деп атап көрсетті.

Ағылшын тарихшысы У.Коларц өзінің «Ресей және оның отарлары» деп аталатын еңбегінде: «Кеңес Одағының орыстан басқа халықтардың жерінде іске қосылған әрбір жаңа фабрикасы, әрбір көмір шахтасы, әрбір жаңа мұнай бұрғысы негізінен жергілікті халықтың мүддесіне емес, великоростарға қызмет жасайды»-деп жазды [6].

А.Парк Орталық Азияда қызмет еткен орыс коммунистері өнеркәсіп орындарына жергілікті жердің өкілдерін тартуға қарсы болды. Себебі әлі де болса жұмыссыздық бар еді. Сондықтан конкуренциядан қорықты деп жазды. П.Хензе деген зерттеуші шет аймақтарда тұратын өзге ұлттың жұмысшылары көпшілік жағдайда жалақысы аз әрі ауыр жұмыстарда ғана еңбек етті. Ал жалақысы көп қызмет орындарында орыстар жұмыс істеді деп жазды [3, 234].

Орта Азия мен Қазақстанға байланысты көп еңбек жазған Баймырза Хаит болатын. Оның «20 ғасырдағы Түркістан», «Ресей мен Қытайдың арасындағы Түркістан», «Кеңестік-орыстық отарлау мен Түркістандағы империализм» деген еңбектері Германия, Ұлыбритания, Нидерландия, Түркияда жарық көрді. Өз еңбектерінде Б.Хаит, кеңес өкіметінің ұлттық саясаты патшалық Ресейдің отарлау саясатының жалғасы болып табылады деген пікір айтты. Ал, 1917 жыл мен жиырмасыншы жылдардың басында орын алған саяси құбылыс, бұл тек Түркістанды қайтып жаулап алу ғана. 1917-1924 жылдар арасында Қазақстанда әлі де болса ұлттық мемлекет болса, ал жиырмасыншы жылдардың ортасынан бастап екінші дүние жүзілік соғыстың қарсаңына дейін «жалған қуыршақ мемлекет» болды, сөйтіп, Қазақстанда «кеңестену процесі жүрді» деді. «Кеңестік-орыстық отарлау мен Түркістандағы империализм» деген еңбегінде Баймырза Хаит: «Кеңес өкіметінің Орта Азия мен Қазақстанда жүргізіп отырған саясаты осы аймақтың шикізат көзін игеру үшін ғана қажет еді» деп жазды [1, 154].

Келесі бір ағылшын зерттеушісі Ги Имарт: «Кеңестік экономика өне-бойы жойылып кету қарсаңында тұрғандықтан оның мазмұны отарлау үлгісіне сай келеді. Ал Қазақстан негізінен шикізат өндіретін ел. Сондықтан ол, орталықты шикізатпен қамтамасыз етіп отыр. «Отарлаушы империя» деген атау КСРО-ға жарасады. Ол славяндар мен славян еместер арасындағы теңсіздікті білдіреді» деп атап көрсетті. Осы сияқты көптеген мысалдарды келтіруге болады. Бір сөзбен айтқанда бірқатар шетел зерттеушілері сол кездің өзінде кеңестік тарихшылар айта алмаған шындықты жазып кеткен екен [3, 59].

Қазақстан 20-30 жж экономикалық жағынан күрт дамыған республикаға айналды. Бұрын-соңды болмаған зауыт-фабрикалар салынып, көмір, түрлі-түсті металл және мұнай өндіретін кен орындар ашылды. Одақтық маңызы бар темір жол желісі Түркістан-Сібір темір жол магистралы пайдалануға берілді. Сөйтіп, жиырмасыншы-отызыншы жылдарда Қазақстан өндіріс кәсіпорындары бар республикаға айналды. Тарихи обьективтіліктікпен қарағанда мұны жетістік деп мойындауымыз керек. Дегенмен. елімізде жүзеге асқан индустриялизацияны айтқанда орын алған қателіктер мен оның тигізген әлеуметтік зардаптарын айтпай кетуге болмайды. Ең бастысы бұл процесс қазақ халқының өзіндік ерекшелігін ескермей жүзеге асты. Нәтижесінде дәстүрлі шаруашылық құлдырап, халық ашаршылыққа душар болды. Одақтық мүддеге ыңғайлы болу үшін республикамыз негізінен шикізат көзіне айналды. Жергілікті халықтан көпшілік жағдайда қол еңбегімен айналысатын қара жұмысшы ғана қалыптасты. «Кеңестену», «орыстану», «интернационализм» саясаты салдарынан республикамызға басқа ұлт өкілдері көбейді. Нәтижесінде олардың саны Қазақстан халықтарының тең жартысын құрады. Социализм идеясына жат пиғылда болды деген айыппен ұлттық зиялы қауымды құртты, қазақ ұлтының рухани дамуына көп кедергі жасады [3, 60]. Бұл да тарихи шындық. Мұны көп жылдар бойы жабық болып келген жаңа құжаттардан көріп отырмыз. Оны шетелде жарық көрген еңбектерден де көре аламыз.Отандық тарихты жан-жақты қайтадан зерттеу үшін осындай керағар пікірлердің бәрін ескерген дұрыс. Сол үшін де біз шетел зерттеушілерінің еңбегін кеңінен білуіміз керек. Мұны бізден тарих ғылымы талап етіп отыр.

Әдебиеттер/Адабияттар/Литературы:

1] Таштемханова Р.М.- Немецкая школа Среднеазияведения и Казахстаники. Учебное пособие. Павлодар, 2005, 352 с., с. 148.
2] Величко О.И., Олегина И.Н. «Индустриализация СССР и ее трактовка в современной буржуазной советологии» //Критика буржуазной историографии Советского общества. Сборник статей. М., 1972, 412 с. с.151.
3] Қ. С. Мұхитов, «Шетел тарихшылары Қазақстандағы индустриализация процесі жөнінде», //«Отан тарихының келелі мәселелері» атты республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдар жинағы. Атырау, 2008, 57-60 бб, б 57.
4] Новоселов К, «Против буржуазных фальсификаторов истории Средней Азии». Ашхабад, 1962, с. 319, с. 234.
5] Таштемханова Р.М.- «Изучение некоторых проблем экономики Казахстана 1920-1930-х гг. в немецкой историографии». 96-97 бб.
6] Есмағамбетов К. «Қазақтар шетел әдебиетінде» А., 1994 ж. 240 б. б. 161.

УДК:94 (575.2)

Носиров Ш.И., ОшМУнун окутуучусу, Кыргызстан
Мырзаканова С.Т., ОГПИнин окутуучусу, Кыргызстан
Имадинова Д.З., ОшМУнун окутуучусу, Кыргызстан

Носиров Ш.И., преподаватель ОшГУ, Кыргызстан
Мырзаканова С.Т., преподаватель ОГПИ, Кыргызстан
Имадинова Д.З., преподаватель ОшГУ, Кыргызстан

1990-2010-жылдардагы Кыргызстандагы этносаясий конфликтер
Этнополитические конфликты в Кыргызстане в 1990-2010-годы
Ethno-political conflicts in Kyrgyzstan in 1990-2010

Бул илимий макалада 1990 жана 2010-жылдардагы Кыргызстандагы этносаясий конфликтердин келип чыгышы жана кесепеттерине салыштырмалуу кыскача анализ берилет.

Ачкыч сөздөр: *1990-жыл, 2010-жыл, Кыргызстан, этносаясат, конфликт, салыштырмалуу талдоо.*

В статье дается краткий сравнительный анализ причин и последствий этнополитических конфликтов в Кыргызстане за период с 1990 по 2010 годы.

Ключевые слова: *1990 год, 2010 год, Кыргызстан, этнополитика, конфликт, сравнительный анализ.*

This article comparatively analyzes the reasons and results of the ethnic political conflicts in Kyrgyzstan in 1990 and 2010.

Key words: *1990 year, 2010 year, Kyrgyz Republic, ethnopolitics, conflict, comparative analysis.*

XX кылымдын 80-жылдарынын орто ченинен баштап дүйнөдө биполярдык системанын кыйроо мезгили башталып, ал 90-жылга келгенде өзүнүн аскердик-саясий жашоосунун токтошу менен тарыхтын жаңы барактары ачылды.

XX кылымдын 20-жылдары «СССР» - деген ат менен белгилүү болгон «Улуу державанын» эл аралык саясий аренага келип, бирок, 90-жылдардын башында өзүнүн саясий жашоосун токтотушунун дагы бир негизги себеби бул СССРдин курамында жашаган улуттардын ортосундагы түрдүү конфликтердин чыгышы болгон.

Өзгөчө, СССРдин Прибалтика, Кавказ жана Борбордук Азия аймактарындагы этностор аралык конфликтерди атоого болот.

Мына ушул жогоруда аталган конфликтүү аймактардын бири болгон Борбордук Азиянын, анын ичинде өзгөчө Фергана өрөөнүндө жайгашкан Кыргызстандын түштүк аймагындагы этносаясий конфликтердин келип чыгышы, жүрүшү жана жыйынтыктары боюнча сөз кыла турган болсок, бул теманын айланасында буга чейин дагы бир топ илимий эмгектер жарык көргөн.

1990 жана 2010-жылдардын июнь айларындагы Кыргызстандын түштүгүндөгү, тагыраак айтканда Ош, Өзгөн жана Жалал-Абад шаарларындагы улуттар аралык конфликтердин келип чыгышынын, жүрүшүнүн жана жыйынтыктарынын окшоштуктары боюнча айрым окумуштуулар ар түрдүү теорияларга, изилдөө методдоруна таянышып илимий изилдөөлөрдү жүргүзүп келишет.

Бул маселенин айланасында илимий изилдөө иштерин жүргүзгөн окумуштууларды негизинен төмөнкүдөй эки группага болуп кароого болот:

- Ата-Мекендик изилдөөчүлөр (Кыргызстандык);
- Чет элдик изилдөөчүлөр (Россиялык, европалык ж.б.).

Ата-Мекендик изилдөөчүлөрдүн өзүн дагы төмөнкүдөй эки группага бөлүп кароого болот:

- Июнь окуяларынын келип чыгыштарын мыйзам ченемдүү көрүнүш катары караган изилдөөчүлөр;
- Июнь окуяларынын келип чыгыштарын атайлап ойлоп табылган көрүнүш катары караган изилдөөчүлөр.

1990-2010-жылдардагы Кыргызстандын түштүгүндөгү этносаясий конфликтердин келип чыгышы боюнча түрдүү гипотезалардын болушун мыйзам ченемдүү көрүнүш катары бааласа болот.

Биздин изилдөөлөр боюнча Кыргызстандын түштүгүндөгү этносаясий конфликтердин генезиси бул XX кылымдын 60-жылдарына туура келет.

Бул этносаясий конфликтерди негизинен 3 чоң этапка бөлүп кароого болот.

- XX кылымдын 60-жылдары;
- 1990-жылдын 4-июнундагы;
- 2010-жылдын 10-июнундагы.

Чындыгында, 2010-жылдын 10-июнундагы Кыргызстандын түштүгүндөгү этносаясий конфликтердин кайталанышы бул 60 жана 90-жылдардагы конфликтер өз убагында чечилбегендиктен, советтик партиялык өкмөттүн кайдыгер мамилесинен жана Кыргызстан эгемендүүлүгүнө ээ болгондон кийинки мезгилден, тагыраак айтканда 1991-жылдан ушул күнгө чейин көп улуттуу өлкөбүздө (100дөн ашуун улут) бирдиктүү бир идеологиянын жоктугу, сепаратисттик күчтөрдүн баш көтөрүшүнө алып келүү менен 2010-жылдын 10-июнундагы этносаясий конфликтин кайрадан чыгышына мүмкүнчүлүк берди.

Баарыбызга маалым болгондой, 2010-жылдын апрель айында Бакиевдик саясий режим кулатылышы менен өлкөдө хаос башталды.

Бийликке келген убактылуу өкмөттүн ишмердүүлүгүнүн чабалдыгынан өлкөдө кайрадан улуттар аралык конфликтерге жол берилип, ал кан төгүүлөр менен аяктады.

Кылымдардан бери канаатташ жашап келген кыргыз жана өзбек элинин ортосундагы пикир келишпестик 2010-жылдын 10-июнунда кайрадан жүз берди. Окуя 2010-жылдын 10-июнунду түнкү саат 23төн 20 минута өткөндө “Алай” мейманканасынын жанындагы “24 саат” оюн жайында эки элдин жаштарынын ортосундагы кезектеги жаңжалдан башталды [1, 359-бет].

Ал жерге өзбек улутундагы 500дөн – 2000ге чейин караламан адамдар топтоло башташкан. Күбөлөрдүн айтымында кагылышууга катышуучулардын арасында кара жип машинасын минген чоочун адамдар да болуп, ок атышкан.

Алар ээ-жаа бербей, “Алай” мейманканасын өрттөп, ОшМУнун жатаканасынын имаратына, жакын турган көп кабаттуу үйлөрдүн, соода түйүндөрүнүн терезелерине, ары-бери өткөн машиналарга таш ыргытып, андагы кыргыз улутундагы жүргүнчүлөрдү ур-тепкиге алышкан.

Ушул эле убакта шаардын ар кайсы тарабында өзбек улутундагы адамдар чогула башташкан. 11-июнга караган түнү саат 00:30да салюттар атылып, 4 мечиттин мунараларынан үн кошмо менен азан айтылган. Бул чакырыктардан кийин шаардын ар кайсы бөлүктөрүндө жана жакын жерлердеги айыл-кыштактарда массалык башаламандыктар башталып кеткен[1, 360-бет].

Бул боюнча окуянын кантип өнүгүп кеткенин өз көзү менен көргөн Ош шаардык милициясынын башчысы Болот Нышанов мындай деген: “10-июнь күнү кечки саат 22:45те мага күзөт бөлүмүнөн телефон чалышып, “Алай” мейманканасынын алдына келишимди сурашты. Мен орун басарларымды алып барсам, ал жерде өзбек улутундагы бир жарым миңдей адамдар топтолуп турушуптур. Абдан агрессивдүү болуп алышыптыр. Мен сүйлөшкөнү барсам, менин кыргыз экенимди билип калып, өзбек жигиттер кол салышты. Бирөө бычагын көтөрүп жүгүрдү. Ошондо орун басарларым “сиз алыс эле туруңуз, өзүбүз сүйлөшөбүз” дешти. Эки-үч саат сүйлөшүүлөр болду. Бирок, өзбектер кепке келбей, кыйкырып-өкүрүп, чабуул жасай беришти. Колдорунда арматура, союл, бычактар бар эле. Биз барганга чейин эле “Алай” мейманканасынын тегерегиндеги имараттарды өрттөп жиберишкен. Биз студенттердин баарын чыгарып кеттик. Ошол түнү болгон окуяга кыргыз жигиттеринин эч кандай тиешеси жок. Алар эртеси күнү угуп алып чыгышты” [2, 71-бет].

Бул жерде, менин жеке пикирим боюнча Ош шаардык милициясы кыргыз жигиттери “Алай” мейманканасынын алдындагы болгон окуя жөнүндө гана көргөнүн айтып, бирок, Ош шаарынын башка аймактарындагы кагылышуулар жөнүндө негедир үн катпайт жана алдын ала мындай окуянын чыгып кетишин билбегендей болгондугу таң калыштуу.

Окуянын чыгышы тууралуу UzNews.net көз карандысыз маалымат кызматына өзбек укук коргоочусу Сурат Икрамов “Кыргызстандын түштүгүндө болуп өткөн окуяга он күн калганда кыргын болоору тууралуу ар кандай сөздөр чыга баштаганын качкындардан уктум. Жалал-Абад тургундарынын айтуусу боюнча чагымчылыкты жергиликтүү кыргыздар башташкан эмес. 25-30 жаш курактагы куралданган адамдар бир нече автобустар атайын келишкен” [2, 71-бет] деп билдирген. Ошондой эле ал К. Бакиевдер жана анын тарапташтары уюштуруп, каржылаган акция катары баа берет.

Мына сиздер жогоруда белгилеп өткөндөй кыргыз милициясы жана өзбек укук коргоочусу дагы 2010-жылдагы июнь окуясынын чыгуусунда бири өзбек элин ачык эле баштады, биз мындай болгонун түнкү саат 22:45те уктум десе, экинчиси 25-30 жаш курагындагы белгисиз адамдар автобустарда куралчан келип (Б.Ж. кыргыздарды айткысы келген) башташкан деген ойду айтышып, экөө тең конфликтин келип чыгуу себептерин билип турушса дагы ага токтолуудан качышат.

Мисалы, 1990-жылдын 4-июнундагы Ош жана Өзгөн окуяларынын башталышы дагы бир топ талаш-тартыштарды жаратып келет.

Ош шаарынын мурдагы мэри М.Ж. Мырзакматов 1990-жылдагы окуянын чыгышын мындайча эскерет: “1990-жылы 4-июнда Ош окуясынын оту тутанганда мен Ош университетинин студенти элем. Анда болгону 21 жаштагы боз улан кезим.

Эсимде, 1990-жылы 2-мартта Жалал-Абад шаарында жашаган согуштун жана эмгектин өзбек улутундагы ардагерлеринин СССР Советинин алдындагы Улуттар Советинин төрагасы Рафик Нышановго (улуту өзбек, Өзбекстан компартиясынын мурдагы биринчи секретары) жана Кыргызстан компартиясынын биринчи секретары Апсамат Масалиевге автономия куруу тууралуу кайрылуусу Оштогу студент жаштардын арасында кескин терс пикирди жараткан. Биз, жаштар, бул кайрылууну: “Кыргыз жерин бөлүп-жарууга багытталган сепаратизм” – деп баалаганбыз” [1, 7-бет].

Ош шаарынын мурдагы мэри М.Ж. Мырзакматов дагы 1990-жылдагы улуттар аралык конфликтин чыгышына бир жактуу гана пикирин билдиргени даана көрүнүп турат.

Ал эми, 1990-жылдагы июнь окуясынын чыгышынын негизги себеби катары СССР Жогору Советинин алдындагы Улуттар Советинин 1990-жылдын 26-сентябрында кабылдаган “Кыргыз ССРинин Ош облусундагы окуялар жөнүндө” деген №1683-1 токтомунда “Ош облусундагы массалык баш аламандык, зөөкүрдүк жана вандализм менен коштолгон, оор кесепеттерге алып келген кайгылуу окуялардын келип чыгышына улуттук кадр саясатындагы кетирилген чоң каталар, калк арасындагы түшүндүрүү, тарбия иштери жүргүзүлбөгөндүгү, ошондой эле экономикалык жана социалдык маселелердин узак убакыт бою чечилбей келиши, социалдык калыстык принциптеринен чегинүүлөр себеп болгон. Ош областынын жана Кыргыз ССРинин жетекчилери мурда болуп өткөн улут аралык тирешүүлөргө маани беришпей, жагдайга баа берүүдө кенебестикке, тоготпостукка жол коюшуп, улутчулдуктун күчөп баратканын далилдеген маалыматтарга кайдыгерлик менен карашып, улут аралык жаңжалды болтурбай коюу максатында чечкиндүү чара көрүшкөн эмес” деген баа берилген эле.

Ал эми, 2010-жылдагы июнь окуясынын чыгуу себебине окуянын келип чыгуусу боюнча түзүлгөн 20дан ашуун комиссия түрдүүчө баа беришкен.

Мисалы, алардын бири Кыргызстандын парламенттик комиссиясы мындайча баа берет: “2010-жылдагы июнь окуясынын келип чыгуусунун негизги себеби, бул, 1990-жылдагы улуттар аралык араздашууга үстүртөн баа берилип калгандыктан, жыйырма жылдан кийин бул окуя кайрадан кайталанды” [1, 8-бет].

Улуттук, Эл аралык жана башка комиссиялардын берген бааларынын айрымдары гана бул пикирге үндөш келсе, эл аралык комиссиянын баасы тап-такыр башка десек болот.

Чындыгында бул окуянын чыгышына обьективдүү баа берүүлөр абдан эле аз. Улуттук, Парламенттик жана кээ бир комиссиялар окуянын чыгышы бул жогоруда белгилеген 1990-жылдагы июнь окуясы менен жана куралдуу жол менен кулатылган Бакиевдик бийлик жана анын тарапташтары, өзбек сепаратистери күнөөлүү дешсе, куралдуу жол менен Бакиевдик бийликти кулатып, бийликке келген ошол кездеги Убактылуу өкмөттүн айрым мүчөлөрүнүн өзбек сепаратистери менен саясий соодаларды кылышынан келип чыккан, Бакиевдердин тиешеси жок [3, 4-бет]. деген ойду айтышат.

Менин жеке пикиримде, 1991-жылы Эгемендүүлүгүбүзгө ээ болгондон ушул күнгө чейин бирдиктүү бир улуттук идеологиянын жоктугу ушундай улуттук конфликтердин кайталанышына жол берип келет десек болот.

Мисалы, мен жөнөкөй эле күнүмдүк турмушка тиешелүү нерселерден айтайын.

Кыргызстанда, кыргыз улутунан кийин эле саны боюнча өзбек улуту турат. Бирок, эгер, мен жаңылбасам кыргыз менен өзбек аралашып тартылган кинолор, клиптер жок. Эки элдин ортосунда формалдуу гана карым-катнашты байкабасаң (базарда, мечитте), үй-бүлөө куруп, аралашып жашашпагандыгынын (өзүнчө өзбек кварталдарынын болушу) өзү эле эки элдин тереңдеп, чын жүрөктөн карым-катнашта болуп, жуурулушуп кетпегендигинен кабар берет.

Чындыгында, мына ушунун баарына Кыргызстандын бийлик төбөлдөрүнүн жана кыргыз элинин этникалык идентүүлүгүнүн айрым бир жаман жактарын (башка элди эч качан кыргыздаштырбай, тескерисинче бөлүп, кошпой тургандыгы) күнөөлөсөк болчудай.

Бийлик төбөлдөрү демекчи, 2010-жылдагы июнь окуясында жабыркагандар үчүн курулган көп кабаттуу үйлөргө кыргыз менен өзбекти аралаштырып киргизип, жайгаштыра албагандыгы дагы кыргыз бийлигинин чабалдыгынан, жеткиликтүү, ынанымдуу кылып түшүндүрүү иштерин жүргүзө албагандыгынан кабар берет.

Эки эл, дагы деле болсо эки бөлөк жашап келет. Жогоруда белгилеп өткөндөй, кыргыз менен өзбек базарда жана намазда гана аралашпаса, аралашып жашоолору али күнгө чейин көңүл сыртында калып келет.

Өлкөдөгү мындай кайдыгер саясаттын аягы, кайрадан эки элдин ортосунда кайсы бир күнү төртүнчү ирет кайталбай койбойт деп эч ким кепилдик бере албайт.

Мына ошондуктан, өлкөдөгү улуттук саясатты, этностор аралык мамилелерди өз убагында чечпесек, эртең кеч болуп калышын буга чейинки 1960, 1990 жана 2010-жылдардагы окуялардан сабак алууга болот.

Колдонулган адабияттар:

[1]. Мырзакматов М.Ж. Мен издеген чындык. Ош коогасы тууралуу маектер, кайрылуулар, билдируулор, документтер, фактылар. – Бишкек, «Турар», 2011.
[2]. Максутова С. От тутанган онунчу жыл же Убактылуу Өкмөттүн ишмердүүлүгү. – Бишкек, 2013.
[3]. Мырзаканова С. "Особенности мобилизации и проявления насилия в Ошских событиях 2010 года". http://conflict-development.com/forum/oschsuu

УДК.940.5:958:327.7

Омурова, Ж. О., т.и.к., Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук Университетинин доценти, Кыргызстан

Омурова Ж.О., к.и.н., доцент КНУ им. Ж. Баласагына, Кыргызстан

Кытайдын Борбордук Азияга багытталган «гармониялуу дүйнө теориясы» жана “бир алкактын бир жолу” саясаты
Политика КНР ≪теории гармоничного мира≫ и “один пояс один путь”, направленная в Центральную Азию.
The China's policy of " theory of harmonious world " and "one-way one way", directed to the Central Asia.

Макалада азыркы мезгилдеги Борбордук Азия өлкөлөрүндө Кытайдын «гармониялуу дүйнө теориясы» жана “бир алкактын бир жолу” саясатты жана анын иш аракети тууралуу каралган. Ошону менен катар акыркы он жылдыктарда Кытай Элдик республикасынын тышкы саясатындагы олуттуу өзгөрүүлөр, КЭРдин тынчтыкты жана достукту сүйгөн мамлекет катары дүйнөлүк коомчулукта таанылууга багыт алгандыгы, ар кандай форматтагы эл аралык кызматташтык үчүн ар тараптан ачык жана айкын экендиги маалымдалган. Ушундай байланышта ШКУдагы КЭРдин катышуусу толук деөгээлде өлкөнүн тышкы саясый приоритетине туура келет.

Түйүндүү сөздөр: *Борбордук Азия, Кытай, ШКУ, гармониялуу дүйнө теориясы, бир алкактын бир жол.*

В статье рассматривается политика Китая «теории гармоничного мира» и «один пояс один путь» в странах Центральной Азии, и ее трансформации в современных условиях. В основе внешней политики КНР, претерпевшей суущественные изменения за последние десятилетия, обозначился курс на повышение международного престижа КНР как страны дружественной и миролюбивой, а также на открытость КНР для различных форматов международного сотрудничества. В этом контексте участие КНР в ШОС в полной мере соответствует внешнеполитическим приоритетам страны.

Ключевые слова: *Центральная Азия, Китай, ШОС, теория гармоничного мира, один пояс один путь.*

The article considers the China's policy of " theory of harmonious world " and "one-way one way" in the countries of Central Asia, and its transformation in modern conditions. At the heart of China's foreign policy, which has undergone significant changes in recent decades, the course has been set to enhance the international prestige of China as a friendly and a peace-loving country, as well as the openness of the PRC for various formats of international cooperation. In this context, the participation of the CPR in the SCO fully

corresponds to the foreign policy priorities of the country.

Keywords: *Central Asia, China, SCO, the theory of harmonious of peace, one way one way.*

Акыркы он жылдыктарда Кытай Элдик республикасынын тышкы саясий негизи олуттуу өзгөрүүгө туш болууда. КЭР өзүн тынчтыкты жана достукту сүйгөн мамлекет катары дүйнөлүк коомчулукта абройун көтөрүүгө багыт алгандыгы байкалууда. Ар кандай форматтагы эл аралык кызматташтык үчүн ар тараптан ачык жана айкын экендиги айтылууда. Демек, Борбордук Азиядагы Кытайдын тышкы саястыны багыттуу ишке ашырууда Шанкай кызматташтык уюмун (ШКУ) кызмат кылып келет. Кытай ШКУну негиздегендердин бири, уюм алкагындагы ишмердүүлүктө кытай жетекчилиги Борбордук Азия мамлекеттерин жана Россия Федерациясын эө маанилүү стратегиялык өнөктөшү катары карап келет. КЭРдин тышкы саясий байланышын ШКУ аркылуу ишке ашырууга толук деөгээлде катышуусу өлкөнүн саясый приоритетине туура келет.

Келечектеги 50 жыл ичинде өзүнүн модернизациялык кайра курулушун камсыздоо үчүн Кытай төмөнкүлөрдү пландаштырууда:

- Кытай өзүнүн узак мөөнөттүү диалогдун жана уланмалуу күч-аракеттердин жардамы менен тынч бириктирүү жараяндын майнаптуулугун артырууну каалайт (Тайван территориясын Кытай менен бириктирүү жөнүндө айтылууда);
- КЭРдин эгемендүүлүгүн жана аймактык бүтүндүгүн камсыздоо;
- Бүткүл дүйнөдө тынчтыкка, кызматташтыкка өнүгүүгө көмөктөшүү;
- «Гармониялуу» азияны жана «гармониялуу» дүйнөнү түзүүнүн үстүнөн ырааттуу иштөө[1].

«Гармониялуу дүйнө теориясы» кытайлык идеологияда КЭРдин жетекчилеринин XXI кылымдын башындагы көрүнүктүү теориялык жетишкендиктеринин бири катары мүнөздөлөт. Ал биринчи жолу 2005-жылдын сентябрында КЭРдин Генералдык катчысы Ху Цзианьтаонун БУУнун түзүлүүсүнүн 60 жылдыгына карата жыйналышта чыгып сүйлөөсүнүн жүрүшүндө угузулган[2]. Гармониялуу дүйнө жөнүндө анын баяндамасы эки бөлүктөн турган. Биринчисинде, теориянын манызы менен мазмуну жана аны ишке ашыруу боюнча чаралар түшүндүрүлгөн, ал эми экинчисинде, Кытай ошол жараянда ойной турган роль жөнүндө айтылган.

Кытайлык салттын «гармониялуу» баалуулуктарын, КЭРнын азыркы максаттарын жана өлкөнүн тышкы саясатын бирдикте байланыштыруу аракети Ху Цзиньтаонун 2006-жылдын апрелиндеги Йель университетинде сүйлөгөн сөзүндө угулган. Ал кытайлык цивилизация дайыма социалдык гармонияга, биримдикке жана өз ара жардамга чоө маани берген, эми болсо Кытай гармониялуу коомду курууга киришүүдө деп жарыялаган. Мында баса белгиленгендей КЭРнын жетекчиси, “кытайлык цивилизация дайыма коөшулары менен жакшы мамилелерге көөүл бөлгөн, бардык өлкөлөр бири бири менен гармонияда жашоосуна умтулган. Биздин күндөрдө Кытай тынчтык, өнөктөштүктү өнүктүрүү үчүн чыгат, өз ара пайданын кызыкчылыгындагы ачыктык стратегиясын карманат, «башка цивилизациялардын жетишкендиктерин кызматташтык аркылуу тынчтыкка жана өнүгүүгө жетүү үчүн колдонууга умтулат, гармониялуу дүйнөнү, узак бейкапар мамилелерди жана

жалпынын бардарчылык жашоосунун гүлдөөсүн курууда өз ролун ойноого умтулат»[2].

Ошентип, Ху Цзиньтаонун башкы идеясына ылайык, гармониялуу дүйнө теориясы, эл аралык мамилелердин бардык катышуучуларынын баарынын бардарчылыгына, гүлдөөсүнө жетишүү үчүн «жалпы баарынын коопсуздугун» камсыздоо боюнча биргелешкен иш-аракеттерин болжойт. «Жалпы баарынын коопсуздугу»[3] деп өз ара ишенимге жана диалог аркалуу өнөктөштүккө негизделген бардык катышуучулар үчүн бирдей коопсуздук даражасын камсыздоо тутуму болжонорун түшүндүрүү талап кылынат. Мындай тутум БУУнун майнаптуу көзөмөлүнүн астында түзүлө алмак. Пекинде «жалпы баарынын гүлдөөсүнө» жетишүү үчүн туруктуу өнүгүүгө өтүүнү жүзөгө ашыруу, дүйнөлүк каржылык тутумду, сооданы жана энергоресурстар базарын планетанын тагдыры үчүн жоопкерчилик глобалдык сезиминин негизинде ыраатташтыруу, дүйнөнүн маданий жана цивилизациялык көп түрдүүлүгүн колдоо, эл аралык мамилелердин таза атаандаштыгын, демократизациясын колдоо зарыл деп болжошот.

Гармониялуу дүйнө жөнүндө теориянын рухунда өнүгүп, Кытай «өзүнүн жеке мисалы менен, БУУнун принциптерин катаал сактап, эл аралык иштерге активдүү катышууга, эл аралык милдеттенмелерди аткарууга, жаңы, адилеттүү, акыл-эстүү дүйнөлүк тартипти орнотууга көмөктөшүүгө аракеттене турган болот»[4].

Ху Цзиньтаонун «гармониялуу дүйнө теориясы» өз убагында КЭРдин ички жана тышкы өнүгүүсүндө эң позитивдүү идеялардын жыйындысы гана болбостон, коңшу мамлекеттер менен кызматташуусунда майнаптуу ийгиликтерге жетишкендиги менен айгенеленген.

Ал эми Ху Цзиньтаонун концепциясын улай Кытайдын кийинки жетекчиси Си Цзиньпин «Бир алактын бир жолу» концепциясы 2013 жылы сентябрь – октябрь айларында Казахстан жана Индонезияга жасаган расмий жолдомосунда биринчи жолу жарыяланган[5]. Ушуга чейин 2012 жылы Си Цзиньпин демилгеси менен «кытайдын арзусу же ой чабыты » («китайской мечты») идеологиялык концепциясы иштелип чыккан. Ушул идеологиянын негизи Кытайдын тышкы дүйнөгө кытайлардын ой мүдөөсүн жайылтууга белсенген «бир алактын бир жолу» концепциясын ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү зор экендиги белгиленген. «Бир алактын бир жолу» - эки долбоордун негизин ичине камтыган: биринчиси, «Жибек жолунун экономикалык алкагы» экинчиси, «XXI кылымдагы Мухиттик Жибек жол». Бул эки долбоор Евразиялык мамлекеттердин интеграциялык өнүгүүсүнө багытталган. «Жибек жолунун экономикалык алкагы» үч трансевразиялык экономикалык коридорлордун түзүлүшүн камсыздайт:

1) Түндүк тарабы КЭРдин Борбордук Азия, Россия жана Европа өлкөлөрү менен байланышын камсыздоого иш аракеттери.

2) Борбордук тарабы КЭРдин Борбордук, Батыш Азия, Персия булуңу жана Жер Ортолук деңизинин аймактары менен жакындашуусу.

3) Түштүк жагы, Кытайдын Түштүк-Чыгыш, Түштүк Азия жана Инд мухити аймактары менен байланышын камсыздоосу каралган.

Ал эми «XXI кылымдагы Мухиттик Жибек жол» долбоору эки мухиттик жолдордун түзүлүшүн өзүнө камтыйт:

1) Кытайдан Түштүк Кытай деңизи аркылуу Түштүк – Тынчокеан регионуна чыгуусу.

2) Кытайдан Түштүк Кытай деңизи аркылуу Инд мухити менен Европага чыгуусу каралган[6].

Жогорудагы концепцияны ишке ашыруу максаттында 2013-жылы КЭРдин төрагасы Си Цзиньпин жана премьер-министри Ли Кэцян Түштүк Азия жана Борбордук Азия республикаларына барган расмий жолугушууларында жарыя салгандыгы белгилүү[7]. Кытайдын ой чабытындагы эки долбоордун бири-бири менен байланышынын кытайлык изилдөөчү Сунь Цюандын "Жибек жолу жана Кытайдын ой чабыты" аттуу эмгегинде толук анализ берген[8].

Сунь Цюан «Жибек жолунун калыбына келтирүү кытай элинин кайра жаралуусу менен байланыштуу анткени, ал "кытайдын арзуусу" концепциясынын негизги ядросун түзгөн. 2000 жыл мурун Жибек жолу 7 миө. км. узундук аралыкта (анын ичинен 4 миө. км. Кытайдын территориясында) Борбордук жана Түштүк Азия, Африка, Европа өлкөлөрүнүн ортосунда экономикалык жана маданий карым катнаштын болушуна салымын кошкон. Ошентип Жибек жолу – бул Кытайдын күчтүү, туруктуу өнүгүп жаткандыгы менен дүйнөлүк аренада маанилүү ролду ойногондугунун белгиси. Ошондуктан Жибек жолун калыбына келтирүү – бул кытай улутунун кайра жаралуусунун бир бөлүгү, мындан кытай ой мүдөөсүнү негизи"[9] деп жазган.

Арийне, КЭРдин Борбордук Азиядагы максаттары менен кызыкчылыктарын жана ШКУ алкагындагы кызматташтыктан күтүүлөрүн сыпаттоо үчүн Кытай бул өлкөлөрдүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө максималдуу көмөктөшө турган тышкы саясатты жүргүзө тургандыгын так түшүнүүсү керек. Мындан Кытай коөшуларынын арасында социалдык-экономикалык өнүгүүнүн ар түрдүү деөгээли жана түрдүү саясий режимдери бар мамлекеттер болгондугун билүүсү зарыл. Ушундан улам кээ бир кытайлык окумуштуулары керек десе «КЭРнын континенттик жана деөиз чек араларынын дээрлик ар бир багытында же күчтүү өлкө, же туруксуз өлкө, же Кытайга дараметтүү душман өлкө бар» деп ырасташат[10].

Туруксуз чек аралык региондор Кытайдын өзүнө терс таасир кыларын, ал эми тынч жана достук маанайдагы коөшулар Кытайдын чек аралык аймактары жана жалпысынан өлкөнүн саясий климаты үчүн пайдалуу экенин тарых көрсөтөт. Кытай азыркы тапта өлкөдө модернизацияны жүзөгө ашыруу үчүн узак мөөнөттүү тынч чөйрө түзүүгө аракеттенет. КЭРнын коөшулук саясаты үч негизги принципти ырастайт – «дос коөшу, бай коөшу жана тынч коөшу». Ошондуктан КЭРнын борборазиялык багыттагы тышкы саясатынын эө маанилүү артыкчылыктарынын бири Кытайдын түндүк-батыш чек арасында жагымдуу чөйрө түзүүгө багытталган чаралар комплексин ишке ашыруу болуп саналат.

Кийинки бир нече кылым ичинде чек аранын бул тилкеси, дайыма чек аралык чатактар менен кагылышуулардын очогу болуп келген. ШКУнун башаты болгон «Шанхай бешилтигинин» күн тартибине коюлган биринчи маселеде Борбордук Азия мамлекеттери менен чектешкен аймактарды чечүү фактысы, Кытай үчүн зарыл болгон оө тажрыйбага ээ болуусу, Кытай менен Индия ортосундагы чек ара көйгөйүн чечүүгө жол берүүдө. Жогорудагыдай жагдайдын өзү ШКУну Борбордук Азиядагы туруктуулук менен коопсуздуктун таянычына айлантып жаткандыгын жана анын актуалдуулугун сактоого жол берет. ШКУнун негизделиши менен кытайлык СУАРда чет өлкөлүк таасирди, чет элдик мамлекеттик эмес уюмдардын, экстремисттик уюмдар тарабынан кысымды азыраак баштан кечирип калды десек болот.

Экинчиден, Кытай ШКУну өзүнүн өндүрүштүк фабрикасынын күүлдөгөн механизмдери даярдаган продукцияны сатып өткөрүүнүн жаңы базарларына муктаж, ошондуктан ШКУда соода-экономикалык кызматташтыкты өнүктүрүү үчүн жарамдуу рычаг катары колдоно алат.

Үчүнчүдөн, Кытайга коөшу мамлекеттердин достук маанайда болуусу өтө зарыл. Мында маданий-тилдик тоскоолдорду жоюуда, бардык мүнөздөмөлөрү боюнча ушунчалык бөтөн конфуцийчилик цивилизациянын жатыркоосун жеөүүдө, «сары коркунуч» жөнүндө кооптонууларды таркатууда мүмкүн болуп калат. Шанхай уюму бул маселе боюнча КЭРдин коөшу мамлекеттер менен гуманитардык бирге аракеттешүүсүнүн бекем негизи катары турат.

Кытайдын Батышы Евразиялык континенттин ички райондорунда жайгашып, көптөгөн маданияттардын жуурулушуу жана өз ара өтүшүү орду болуп саналат. Борбордук Азияда тутанып турган улуттук, диний чатактар Кытайга да тике таасир этет. Бул райондорго кошумча чакырык америкалык жана европалык гуманитардык кийлигишүүдөн улам келип чыгууда. Демек, ШКУнун алкагындагы гуманитардык кызматташтык уюмдун өнүгүүсүнүн жалпы стратегиясынын ажырагыс элементи болуп калууга тийиш. Кийинки мезгилде биз гуманитардык бирге аракеттешүү улам так контурларга ээ болуп баратканын байкап жатабыз. Гуманитардык мүнөздөгү программалар улам барган сайын деталдашкан, адистешкен, практикалык иштерге мелженген болуп баратат. Антсе да, азыркы тапта, Борбордук Азияда жана Кытайдын батыш регионду билим берүү, илим жана маданият аймагында негизинен АКШга жана Батыш Европага багыт алганын көрсө болот. Коөшу Россия жана Борбордук Азия менен мамилелер бул сектордо өтө алсыз да, бул аймактарда араб дүйнөсүнүн өлкөлөрү, Түркия, Корея, Сингапур менен алакаларга маанилүү экендигин баса белгилешүүдө. Ошондуктан бул багыт «жаңы жибек жолунун» негизинде маданий-цивилизациялык жалпылыкты түзүү үчүн биргелешкен күч-аракеттерди, кыйла тыгыз байланыштарды талап кылат[11].

Жыйынтыктап айтканда, белгилүү бир ийгиликтерге карабай, Шанхай кызматташтык уюму – бул алиге чейин абдан жаш уюм экенин аөдоо зарыл. Бул демек, ал туруктуу өркүндөөгө жана бышып жетилүүгө муктаж экенин туюнтат. Уюмдун өзүн аныктоо маселеси жетишерлик курч турат.

Кытайдын лидерлеринин астыга койгон «гармониялуу дүйнө теориясы» жана “бир алкактагы бир жол”, Кытайга коөшулаш өлкөлөрдө өзүнүн түрдүү пландагы катышуусун таөуулабай жана жетишерлик майнаптуу кеөейтүүгө жол берет. Кытай «ШКУдагы кытайлык түзүү үчүн» план ченемдүү чыөдоодо, мында, өзүнүн Борбордук Азиядагы кыйла алсыз коөшуларында өз максаттарына карата кездешкен шектенүүлөрдү таркатууга аракеттенип, «агрессиялуу максаттарсыз жаңы супердержава» имиджин алдыга түртүүдө. Кытайлык тарап, Борбордук Евразия мейкиндигиндеги көйгөйлөр менен карама-каршылыктарды чечүү үчүн улуттуктан жогору турган механизмди түзүүнүн демилгечилеринин бири болгондуктан, Шанхай уюмунун өнүгүүсүнө жана өркүндөөсүнө кызыкдар.

Адабияттар:

1. Серебрякова Н. В. Шанхайская организация сотрудничества: проблемы политической интеграции в Центральной Азии. М., 2010. С. 87
2. Ху Цзиньтаонун чыгып сүйлөөсүн караңыз, 15.09.2005, Нью-Йорк, hrrp://politics.people. com/cn/GB/1024/3699888.html

3. Li Minlun. Zhongguo «xinanquanguan» yu shanhai hezuo zuzhi yanjiu (Китайская «новая концепция безопасности» и исследования ШОС), Renmin chubanshe (Народное издательство), Пекин, 2007, с.40
4. Сун Сейфен. Теория о гармоничном мире и исследования международных отношений// Jiaoyu kexue yanjiu (Научное ……), 2007, №11
5. Си Цзиньпин: «Один пояс и один путь» откроет новые горизонты мечты) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://politics.people.com.cn/n/2014/0811/c1001-25439028.html
6. Кто и как сформирует Большую Евразию? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eurasianews.info/ru/node/11101
7. Новый Шелковый путь: старатегические интересы Росиии и Китая . // http://www.russiancouncil.ru/inner (20 декбаря 2013г.)
8. Скрипкарь М.В., Шамшурин Д.А. Инициатива «один пояс и один путь» и концепция «китайская мечта»: точки соприкосновения.
9. Шелковый путь и Китайская мечта. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://book.douban.com/review/7627011/
10. Wang Gengwu. China and Southeast Asia/Edit/by David Shambaugh «Power shift-China and Asia s dynamism». Californial University of California Press Berkerey/ 2006.P.198
11. Pan Guang. Ershiyi shiji de diyige xinxing quyu hezuo zuzhi: dui shanhai hezuo zuzhi de zonghe yanjiu (Первая региональная организация сотрудничества «нового типа» в 21 веке. Комплексный подход к анализу Шанхайской организации сотрудничества), Пекин: Изд-во Партийной школы ЦК КПК, 2006. С.153-163

УДК:94(575,2):94(574)

Сапаралиев Д.Б., т.и.к., К. Карасаев атындагы БГУнун профессору, Кыргызстан

Сапаралиев Д.Б., к.и.н., профессор БГУ им. К. Карасаева, Кыргызстан

ОБ ОТРАЖЕНИИ КЫРГЫЗСКО-КАЗАХСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ XVII-XVIII ВВ. В НАУЧНЫХ ТРУДАХ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА

XVII-XVIII – КЫЛЫМДАРДАГЫ КЫРГЫЗ – КАЗАК МАМИЛЕЛЕРДИН ЧОКАН ВАЛИХАНОВДУН ЭМГЕКТЕРИНДЕ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ ЖӨНҮНДӨ

THE REFLECTION OF THE KYRGYZ-KAZAKH RELATIONS IN XVII-XVIII CENTURIES IN THE SCIENTIFIC WORKS OF CHOKAN VALIKHANOV

Значение богатого творческого наследия казахского ученого Чокана Валиханова в изучении истории народов Центральной Азии как в качестве источника, так и исторического исследования не проходяүе. В данной статье мы произвели подборку и анализ сведений Чокана Валиханова о кыргызско-казахских взаимоотношениях XVII-XVIII веков на основе выявленных новых документальных источников и устных народных преданий этих народов, а также новейших исторических исследований ученых специалистов. В результате этого уточнены и дополнены некоторые, казалось бы, бесспорные хронологические даты и даются новые обөяснения по дискуссионным моментам не только из истории кыргызско-казахских взаимоотношений рассматриваемого периода, но и народов Центральной Азии в целом.

Ключевые слова: *Иссик-Куль, кыргызы, казахи, джунгары, калмыки, эпос "Манас", Россия, Цинская империя.*

Борбордук Азиянын элдеринин тарыхын изилдөөдө казак окумуштуусу Чокан Валихановдун бай чыгармачылык мурасынын тарыхый булак жана илимий эмгек катары мааниси ар дайым өтө зор экендиги талашсыз. Бул макалада Чокон Валихановдун ошол мурасындагы XVII-XVIII – кылымдагы кыргыз – казак алакалар жөнүндөгү маалыматтарды иргеп алып, аларды жаөы табылган архивдик даректер жана элдик оозеки уламыштар менен салыштырылып анализге алынды, ошондой эле алар акыркы учурдагы изилдөөчү окумуштуулардын эмгектеринин алкагында да каралды. Мунун негизинде жеке эле кыргыз казак алакаларындагы белгилүү болгон окуялар такталып, толукталуусу менен гана чектелбестен жаөы жагдайда талаш тартыш болгон Борбордук Азия элдеринин ошол учурдагы тарыхы да аныкталууда.

Ачкыч сөздөр: *кыргыздар, казактар, джунгары, калмактар, "Манас эпосу", Исык – Куль, Россия, Цинская империя.*

The value of the rich creative heritage of Kazakh scholar Chokan Valikhanov in learning the history of the Central Asia people as a source and historical research is currently important. In this article we collected and analyzed Chokan Valihanov's data on Kyrgyz – Kazakh relations in XVII-XVIII centuries based on newly found documental sources, oral folk tales of these peoples and on the current researches of scholars. As a result of this, some indisputable chronological dates have been clarified and new explanations for controversial moments of the history of the Kyrgyz-Kazakh relations in particular and the Central Asian peoples in general have been provided.

Keywords: *Issyk-Kul, Kyrgyz, Kazakhs, Dzhungars, Kalmyks, "Epical telling Manas", Russia, Tsin empire.*

Кыргызы и казахи, словно близнецы–братья, как свидетельствуют страницы истории, живут рядом сотни лет. У нас единые корни языка, традиций и обычаев, ярко проявившиеся в обүности многовековой исторической судьбы. Они как соседние народы в одном строю заүиүали свои земли от иноземных завоевателей. Издавна у них сложились добрососедские и дружественные отношения. Они вместе проводили народные праздники, с большим желанием становились сватами, отдавая

своих дочерей в невесты друг другу. Тем самым укрепляли узы давних родственных связей. И для того чтобы кыргызско-казахские взаимоотношения развивались динамично в традиционном дружественном направлении, необходимо стремиться к их прозрачности из глубины истории этих народов. Поэтому изучение истории кыргызско-казахских взаимоотношений является извечно актуальной проблемой для обүествоведов, дипломатов и государственных деятелей этих стран.

В творческом наследии выдаюүегося сына казахского народа, талантливого ученого-востоковеда, народного просветителя, а также блестяүего дипломата Чокана Чингисовича Валиханова также имеются интересные для нас сведения и суждения по истории взаимоотношений кыргызов и казахов XVII-XVIII вв. Известно, что Ч. Валиханов не ставил перед собой цель – специальное исследование кыргызско-казахских взаимоотношений в XVII-XVIII вв., тем не менее они, хотя и отрывочно, все же нашли в его научных трудах определенное отражение, позволяюүее произвести фактологический анализ этих сведений и дополнить наши знания по этому вопросу. В данном научном сообүении мы на основе достижений исторической науки и новых архивных изысканий попытаемся, по выражению самого Ч. Валиханова, «согласовать сказания одного со сказаниями другого, чтоб иметь связь и последовательность» [18, с. 50], и тем самым показать обөективную картину тех дней.

По справедливому заключению Ч. Валиханова, для народов Средней Азии и Казахстана «XVII столетие было временем ужасов и внутренних войн» [19, с. 165]. Большую опасность для казахов и кыргызов представляли вторжения войск Джунгарского ханства – государства западных монголов–ойратов или иначе калмаков. Наступления их вновь усилились в начале XVIII в., «1723 год особенно памятен киргизам (казахам – Д. С.), – писал он, – своим роковым характером и сохранился в народной памяти» [20, с. 111]. Далее Ч. Валиханов приводит достаточно достоверную картину этого года, когда пострадавшие от джута казахи и кыргызы были подвергнуты вероломному нападению джунгарских войск, предводительствуемых Гаддан Цереном. Теснимые джунгарами, оставляя скот, имуүество, бегут к Самарканду, Хиве, Бухаре, окрестностям Гиссара, к неприступным уүельям Болора, «не находя в среднеазиатских песчаных степях сытных пастбиү и вступив во вражду с новыми соседями, киргизы (казахи – Д.С.) обраүаются к границам могуүественной России, чтобы искать ее помоүи и покровительства» [20, с. 112].

В данном случае Ч. Валиханов, в целом верно расуждая о давней обүности исторических судеб народов Средней Азии, Казахстана и России, вместе с тем допускает некоторые хронологические неточности. Прежде всего, надо заметить, что этот поход джунгарских войск на казахов и кыргызов был совершен не джунгарским ханом Галдан Цереном (правившим в 1727-1745 гг.), а его братом Шуно Даба и вероятнее **всего в 1722 г.,** а не в 1723 году. На это указывают сведения из записи в дневнике русского посла И. Унковского от 26 июня 1723 г., где утверждается, что к ним приезжал джунгарский чиновник Кашка, который «...сказал, в прошлом де лете (т. е. 1722 г. – Д. С.) послан Контайши сын Шуно Даба против Казачьей орды; а ныне де ведомость есть, что он казаков повоевал и три городка ему поддались... Ташкент, Сайрам, Харамурут (вероятно, это монгольское название города Туркестана – Д.С.)» [51, с. 102].

Эти сведения подтверждаются и донесениями Петру I от 10 марта 1722 г. русского посла Флорио Беневини, находившегся в то время в Бухаре, который, извеүая императора о политическом положении в Средней Азии, сообүал, что «тамошние князья между собою в жестокой войне, а что ташкенцы и киргисы (т.е. кыргызы – Д.С.), каракалпаки и казаки (т.е. казахи – Д.С.) и те никакое помешательство учинить не могут, а тем паче ныне, ибо черные калмыки (т.е. ойраты – Д.С.) оных казаков в пень разорили и што наилутчий городок у них взяли, и тут засели» [5, л. 48-51; 52, с. 143-144; 50, с. 75]. Также они подтверждаются и данными восточных источников, из которых видно деятельное участие казахов с 1722 г. в межфеодальной борьбе за престол в Бухарском ханстве [38, с. 24-25; 10, с. 271; 35, с. 561].

Следовательно, сохранившийся в памяти казахов как печальный год «Актабан шубырынды, Алкакөл сулама - Брели, пока не забелели подошвы, упав (без сил), лежали вокруг озера Алкакөл» и у кыргызов – «Казак кайын саап, кыргыз Иссар, Кулябка кирди – Казахи доили (питались соком) березы, а кыргызы вошли в Гиссар и Куляб» является не 1723 годом, который утвердился в исторической литературе Казахстана и Кыргызстана [26, с. 10; 29, с. 17; 59, с. 21-22, 25; 45, с. 72; 30, с. 178; 32, с. 129-130; 27, с. 46; 21, с. 109-120], а эти события определөнно относятся к 1722 году.

Как известно, Ч. Валиханов одним из первых осуүествил письменную запись значительного фрагмента замечательного памятника устного творчества кыргызского народа эпоса “Манас” [60, с. 121]. Изучая предания центральноазиатских народов, и в частности кыргызский героический эпос «Манас», еүе в середине XIX века он справедливо указывал «... в Манасе» кайсаки и киргизы представляются в виде отдельных народов, в обүих интересах связанных ногойцами. Отношения между ними чрезвычайно дружественны, даже родственны. У киргиз тоже о временах единства нагайцев и кайсаков говорится как о золотом веке. «В счастливые нагайцев и казахов времена», – говорят их эпосы в начале каждого сказания» [18, с. 65].

Эти выводы Ч. Валиханова позднее наглядно подтвердились специальными исследованиями кыргызского историка, манасоведа, профессора Имеля Бакиевича Молдобаева, который, изучая материалы эпоса “Манас”, насчитал более десяти этнонимов, совпадаюүих по названию, как у кыргызов, так и у казахов. Это название племен: кыпчак, конгурат, жедигер, катаган, дулат. Родовые названия: ногой, алчын, (алакчын), сары, сары уйшун, абак, таздар (таз), ит эмген, агынтай, балыкчы, кызыл курт и др., и на основе обүности этнонимов он сделал в полне закономерное и ожидаемое заключение, “что эти два народа имели родственные связи” [46, с. 134-145; 47, с. 75-85].

Далее Ч. Валиханов, относительно кыргызско-казахских взаимоотношений XVII – первой половины XVIII в., говорит о суүествовании между ними дружественных и миролюбивых [18, с. 72, 77] отношений и приводит ряд примечательных фактов (правда, без указаний на их источник) из истории этих народов. Так, он утверждает, что казахский Ишим хан (в казахской орфогрофии – Ер Есим, правивший в 1558-1628 гг. [31, с. 594]) «имел в своем распоряжении киргизского родоначальника (чон багыш – Ч.В.) бия Кукема, при помоүи которого ему удалось низвергнуть Турсуна катаганского и чанчклинского. В память **союза киргизов и казахов** Ишим построил в Ташкенте башню, которая суүествует до сих пор (т.е. в середине XIX века – Д.С.) и называется Көкемнин көк күмбези – Синий

купол Кукема» [18, с. 77]. И действительно в кыргызских преданиях есть сведения о том, что «Энчер бойлуу Эр Эшим хан, катагандын хан Турсунду өлтүрдү» (Высокорослый Эр Эшим убил Турсун хана катаганского) [58, с.106]. В них также утверждается, что Кокум был сыном Жанкороза из племени багыш [8, с. 60; 58, с. 108], тогда как по сведениям М.Х Абусеитовой его отцом был Карачоро [4, с. 329]. По достоверным сведениям, в 1626-1627 гг. состоялся совместный поход кыргызов и казахов под главенством Есима хана на кочевья калмаков, в результате которого последние были оттеснены в Сибирь [34, с. 458]. Приблизительно в это время в целях упрочения создания кыргызсо-казахской и узбекской антиджунгарской коалиции, кыргызский бий Тилеке Кутлук Саид уулу и казахский хан Джахангир Есим уулу выдали своих дочерей (первый дочь по именни Алтынбиби, а второй - Казак ханум) в жены бухарскому хану Абдал Азис султану из династии Шейбани [3, с. 59-60].

Далее, по утверждению Ч. Валиханова, внук Есима – Тауке-хан (правивший в 1680-1715 гг. [32, с. 732]) «управлял киргизами при помоүи бия их Тиеса. Тауке–Тиеса признают **вместе как воплоүение единства**» [18, с. 77]. В преданиях кыргыз Тиеса наделяют титулом хана, в кыргызской орфографии передается как Кантейиш (точнее хан Тейиш) Түлкү (возможно это и есть вышеприведенный Тилеке) уулу. Он был племянником Көкүм бия и женат на дочери казахского Эшим хана [58, с.109].

Из выше приведенного первоначально можно заключить, что Ч. Валиханов утверждает идею об управлении кыргызов казахскими правителями, т. е. подчиненности первых вторым. Межде тем критический взгляд даже этих выдержек и анализ взаимосвязей достоверных исторических фактов того периода подтверждают то, что здесь всө же речь скорее всего идеть о равных и союзнических отношениях между кыгызскими и казахскими правителями. И темне менее эти сведения Ч. Валиханова без критического анализа продолжают цитироватся даже в солидных обобүаюүих научных трудах специалистов-историков [4, с. 329].

Интересно отметить, что по собранным Ч. Валихановым кыргызким преданиям, время переселения кыргызов с Андижана и Чу на озеро Иссык-Куль определяется временем разрушения Джунгарского ханства, периодом смут джунгаров, наступившим после смерти Галдан Церена (правившего в 1727-1745 гг.). «Тогда они (кыргызы) с юга, киргиз-кайсаки (казахи) с севера, начали вторгаться на Илю и изгнали калмыков за реки Чилик и Чырын. Приход их, по исчислению стариков, участников эмиграции, начался в 1747 г. (в тексте допүүена описка - 1774 г. – Д.С.)» [18, с.77]. Из приведенного положения Ч. Валиханова, сведения, касаюүиеся возврата кыргызами и казахами своих исконных кочевий, временно занятых джунгарцами, требуют специального рассмотрения. Дело в том, что несмотря на это раннее высказывание Ч. Валиханова – еүө в середине XIX века, позднее и в советской исторической литературе сүүествовало мнение, что кыргызы и казахи на свои исконные земли возвратились только после разгрома Джунгарского ханства Цинской империей [41, с. 129; 11, с. 66-67; 12, с. 235; 2, с. 80; 14, с.127; 33, с. 184; 40, с. 937], в результате искусственно преувеличивалась роль последних, и принижалась освободительная борьба первых. Между тем, новые архивные документы, обнаруженные нами в последнее время, подтверждают выводы Ч.Ч. Валиханова [55, с. 39-55].

С начала 50-х годов XVIII в. кыргызы, казахи и другие среднеазиатские народы активизировали борьбу за освобождение своих земель от Джунгарского ханства. Так,

по обөявлению “зенгорского калмыка” Намыка, приведенном в рапорте от 19 апреля 1753 г. из Сибирской губернской канцелярии в правительствуюүий Сенат, указывается, что приходили “с абдыкарымской стороны (т.е. Ферганы – Д.С.) з двух сторон на озеро на коем они калмыки железо берут, для всеконечного раззорения их землицы с коими сего лета (т.е. 1752 г. – Д.С.) и баталия была, причем силы с их стороны на половину побито. От чего де уже зенгорская землица в самое крайнее разорение пришла” [62, л. 605]. Сведения такого же характера (о сражении у озера) сообүал 29 декабря 1752 г. в Сибирской губернской канцелярии “двоеданец” Ченгачак [6, л. 3 об.]. Не вызывает сомнения, что в приведенных документах речь идет именно о военных столкновениях кыргызов с джунгарами около оз. Иссык-Куль, где добывалась железная руда, почему и калмаки называли его “Темир нор” (железное озеро) [48, с. 3].

Преувеличений в сообүениях Намыка и Ченгачака не было. Действительно, по данным “зенгорского бухаретина” С. Аширбекова, относяүимися к концу 1752 г., “всего в зенгорском владении войска состоит не более тридцати тысяч” [7, л. 57 об.]. Оно-то и противостояло все возрастаюүей угрозе со всех сторон, не говоря о внутренних “смутах” в Джунгарии, тогда как только у некоторой части кыргызов численность военных сил была в пределах 20-30 тыс. человек [54, л. 9а], а обөединенное войско казахов достигало до 60 тысяч [37, с. 108; 42, с. 92-93]. Надо полагать, что именно об этих событиях говорится в одном из преданий кыргызов, о том, как многочисленное кыргызское ополчение, во главе которого стояли баатыры: Ныша (из родоплеменной группы далее сокраүенно приводим: РПГ солто), Качыке (из РПГ саяк), Тынай (из РПГ сарыбагыш), напало и разгромило калмаков, обосновавшихся в Иссык-Кульской долине, возглавляемое джунгарским феодалом Ак-Куйруком [58, с. 139-141].

О действенности и эффективности ударов кыргызов и казахов по иноземцам – джунгарам можно судить и по показаниям джунгарских перебежчиков на Сибирской линии. Так, вышедший в Семипалатинскую крепость 18 мая 1756 г. ноен Демчи Гиндин, рассказывая о причинах бегства ойратов в Россию, указывал, что Джунгарское ханство пришло “от мунгальцев (т.е. восточных монголов и их союзников цинов – Д.С.), от киргисцов (казахов – Д.С.), от бурутов (кыргызов – Д.С.) в крайнее разорение” [64, л. 79]. Более конкретно говорит об этом бежавший из казахского плена в Россию 2 октября 1758 г. калмык Бепе Кушки: “В Россию бежал от того, – утверждал он, – что кыргысцы и хасаки весьма де нападать всячески стали” [23, л. 442-443]. В ноябре 1758 г. бывшие подданные джунгарского хана мингаты со старшиной Гого Ердоловым показали: “Мингаты жительство имели при реке Талас (на территории Кыргызстана – Д.С.), в ведении зайсана Еркету, у которого было 2700 кибиток, назад тому два года (в 1755 г. – Д.С.), по разорению зенгорской землицы, напали на них китайское войско, киргиз-кайсаки (т. е. казахи – Д.С.) и буруты (кыргызы – Д.С.); многие разбежались и были побиты; мы, собравшиеся обүе телеутами и киргизами (енисейскими – Д.С.), пошли на прежние свои жилиүа в Алтай. В прошлом году опять напало китайское войско, и несколько телеутов и киргиз ушло в Россию, а мингатов мунгалы взяли в плен…” [53, с. 10], откуда и бежали, чтобы принять российское подданство.

Примечательные сведения имеются в рапорте от 17 сентября 1756 г. Сибирского губернатора Мятлева В.А. в правительствуюүий Сенат, где утверждается, что “из-за

дворцовых интриг в Урге Джунгарии их правитель…. Дебача ушел к киргизам, кои, поймав его с сыном, скованных отослали в Пекин к Богдыхану” [17, с. 267]. Эти сведения подтверждаются и данными китайских источников, где утверждается, что кыргызские послы пибывшие в Пекин 1758 году на пием к Цинскому императору Гауцзун Чуньхуанди Цзяньлун (или иначе Богдыхан - 1736-1796 гг. правления) встетились с бывшим калмакским ханом Даваци и он был представлен им как “старый их знакомый” [57, с. 64] – по видемому здесь подразумевалась факт их контакта 1756 г.

Усиление освободительной борьбы кыргызов и казахов на севере и северо-западе Джунгарии обөективно совпало в 1755 г. с завоевательными действиями маньчжуро-китайской армии с юго-востока и карательными походами цинов в 1756-1757 гг. против восставшего джунгарского населения, теперь уже справедливо отстаивавшего свою жизнь и свободу. Правда, джунгары эти события рассматривали как коалиционную антиджунгарскую кампанию китайцев и кыргызов. Но это не соответствовало действительности. Если Цинская империя стремилась к новым территориальным захватам, то кыргызы и казахи боролись за возврат своих исконных кочевий, занятых джунгарскими феодалами. И хотя в это время Джунгарское ханство для кыргызов и Цинской империи являлось обүим врагом, “однако цели и задачи их были совершенно различные” [28, с. 113].

Таким образом, эти вышеприведенные данные позволяют нам с полным основанием утверждать, что районы Иссык-Куля были освобождены от чужеземцев кыргызами еүе до разгрома Джунгарского ханства войсками Цинской империи. Они подтверждаются и всем ходом последуюүих событий в Центральной Азии. Следовательно, сведения китайского источника “Цинь дин Хуан юй си юй тучжи” (1782 г., Гл.45, Л.1-а), повествуюүего о том, что “когда Джунгария была полностью покорена, они (буруты – Д.С.) смогли получить обратно свою древнюю территорию (в районе Кегена, Каркыра и Иссык-Куля – Д.С.)” [14, с. 127], являются предвзятыми. На этот источник вероятно и опирались вышеприведенные исследоавния советского периода. Они были вызваны стремлением китайских авторов преувеличить роль циньской армии в разгроме Джунгарского ханства и принизить значение освободительной борьбы кыргызов и казахов против джунгаров.

Поэтому следует признать вполне обоснованным следуюүий вывод Чокана Валиханова о том, что «Большая орда, кочевавшая по Таласу и далее к Ташкенту, под начальством Аблай-хана двинулась на восток и после удачной и продолжительной борьбы вытеснила их из Малого Алатау и заняла свои давние места. Итак, эти места, по сказаниям кайсаков, вновь заняты Большою ордою у калмыков, и следовательно, притязания китайцев на эту страну несправедливы, так как с появлением исконных жителей она стала независимой" [15, с. 181]. Правда, по архивным документам, освободительными силами Старшего жуза казахов командовал в это время их правитель – Туля бий [22, с. 112; 65, л. 48], и надо полагать всө же обүее руководство ими осуүествлял султан Аблай [63, л. 93].

Во второй половине XVIII в. в киргизско-казахских взаимоотношениях отмечаются осложнения, возникавшие на почве "барымты" – угона скота, организаторами которых выступали их предводители, стремившиеся установить свой контроль на путях следования торговых караванов. Заметный след в этих событиях оставил правитель Среднего жуза казахов – султан Аблай, избранный в 1771 г.

всеказахским ханом. Как известно, Аблай стремился подчинить своей власти не только все казахские жузы, но и соседние кыргызские племена. Так, Чокан Валиханов сообүает интересный факт из биографии своего знаменитого прадеда. "Он (т.е. Аблай – Д.С.) был, – констатировал Валиханов, – два раза в плену, раз у дикокаменных киргизов (бурутов), в другой у Галдан Церена (правителя джунгаров 1727-1745 гг., казахский султан находился в не воле вместе с одним сыном и 20 казахами с весны 1741 г. - по март 1743 года [45, с. 119-127] – Д.С.) " [20, с. 113; 67, с. 10]. Как видим, Чокан Чингисович не приводит время и обстоятельства пленения своего прадеда кыргызами. В устных преданиях кыргызов, также без указания дат и конкретных обстоятельств дела, говорится, что Аблай султан попал в плен с 17 султанами и через три месяца был отпуүен на волю по повелению кыргызского правителя Жайыл баатыра [39, с.133; 9, с. 103].

В казахских преданиях говорится о том, что в 1764 году казахский султан Абулфеис совершил ответный поход на кыргызов, которые ранее этого в походе на кочевья казахов захватили в плен около 80 человек. И кыргызский бий Орманбет, в целях примирения и возврата плененных казахами более 100 кыргызов, выдал замуж Абулфейис султану свою дочь Тумар ханум [36, с. 190]. Они в какой-то мере согласуются с данными русских архивных документов. Так, русский офицер Иван Шпрингер в рапорте к своим руководителям 6 апреля 1765 г. сообүал, «что де прошедшей (т.е. в конце 1764 г. - начале 1765 г. – Д.С.) зимы находился Абулфеис султан в походе, где и Худайменде батыр был, и воевали они с дикими киргизцами в ведении старшины Карабута бия (из РПГ кытай – Д.С.), которые кочуют по сю сторону Туркестана и, не допуская как во все киргизские (казахские – Д.С.) улусы ташкенцев с товарами, обижали и грабили, и прыбыли в свои улусы благополучно и завоеванного с собой привезли на двадцать тысячь (вероятно рублей – Д.С.) в том числе и пленных исчисляют» [25, л. 119]. А в другом архивном докумете в показаниях российского подданного башкирского старшины Шукура от 24 октября 1764 года, побывавшего у Аблай султана, указывается, «что в нынешнем году (1764 г. – Д.С.) киргис-кайсаки Большой и Средней орды разных родов кочевья свои имели близ китайской границы, подле разоренной калмыцкой земли, по речке Или и от троекратного киргизцами нападения ... разбиты были, отчего пришли в крайнее разорение. И в то время их разбития у них киргис-кайсак теми киргизцами увезено пленников многое число»[37, с. 668].

Из приведенных сведений, вероятнее всего предположить, что вышеуказанные события происходили быстротечно и имели место в октябре 1764 г. – январе 1765 года. Освобождение же Аблая с его сподвижниками из не воли проходило в рамках обмена пленөнных. Возможно именно из-за коротковременного нахождения в неволе Аблай султана у близкородственных кыргызов, осталось не замеченным и для их противников в данном случае – россиян. И, тем не менее, выше приведенные и как видно здесь, документально подтвержденные события никак не убеждают казахстанского историка, профессора Абылсейита Муктара который склонен считать эти факты возможной выдумкой кыргызских исследователей [1, с. 84]. По этому мы его мнение остовляем на ваш праведный суд.

Ч. Валиханов достаточное внимание уделил походам Аблай-хана на Кыргызстан, о некоторых фактических несоответствиях, имеюүихся у автора, по этому поводу, мы в свое время уже говорили [56, с. 152-162]. Здесь в дополнение

сведениям к опубликованной статье следует сказать, что и в других собранных Ч. Валихановым материалах также имеются некоторые неточности, в частности: 1) В записанной Ч. Валихановым «Песне об Аблае» содержатся сведения о смерти кыргызского батыра Атаке Жырык (имеется в виду Атаке баатыр Тынай бий уулу, родившийся в 1738 г., из кыргызского племени сарыбагыш), который якобы был убит лично Аблай ханом [16, с. 271]; 2) В другом сочинении казахского ученого «Дневник поездки на Иссык-Куль, 1856 г.» автор пишет, что по дороге между Талды-Булаком и Первый Чаты сопровождавшие его кыргызы показали «могилу Карабека, сына Атаке», якобы убитого при походе Аблай хана на аул сарбагышей в верьях реки Челик [17, с. 329]. А между тем, по архивным документальным материалам, кыргызский бий Атаке батыр и его сын Карабек в 1785–1793 гг. были живы [24, л. 155-156; 66, л. 103-104; 61, л. 109; 49, с. 67-73], тогда как Аблай-хан умер, как известно, в 1781 году.

Из вышеизложенного следует вывод: несмотря на младенческое состояние кыргызоведения в России в середине XIX в., его яркий представитель Чокан Чингисович Валиханов, своими научными изысканиями в целом верно определил основной характер кыргызско-казахских взаимоотношений в XVII-XVIII веках как родственные, дружественные, миролюбивые и союзнические. Труды знаменитого казахского ученого, обогаүая наши знания по политической истории народов Центральной Азии и Казахстана, все же требуют к себе критического отношения исследователей.

Литература и источники:

1. Абылсейит Муктар. Казак ханы Абылай тууралуу тарыхтын актай барактары//Кыргызстан тарыхынын маселелери. 2006. № 4.
2.Абрамзон С. М. Очерк культуры кыргызского народа. Фрунзе: Кыргызстан, 1946.
3.Абусеитова М.Х. Казахско-киргизские отношения XVI-XVIIIвв.// Изв. НАН Респ. Казахстан. Серия Обүественные науки. 1993. №.6.
4.Абусеитова М.Х. Абылхожин Ж.Б., Кляшторный С.Г. и др. История Казахстана и Центральной Азии. Алматы, 2001.
5.Архив внешней политики России (далее сокраүенно: АВПР). Ф. Сношения России с Бухарией. 1722 г. Оп. 109/1. Д. 1.
6.АВПР. Ф. Зюнгарские дела. 1753. Оп. 113/1.Д.1.
7.АВПР. Ф. Зюнгарские дела. 1753. Оп. 113/1. Д.2.
8.Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. Бишкек: Кыргызстан, 1995.
9.Аттокуров С. Кыргыздар XVIII кылымда: Окуу куралы. Бишкек: Кыргызско-Американский университет, 2002.
10. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана//Соч. Москва, 1963. Т. 2. Ч. 1.
11. Бартольд В.В. Киргизы (Исторический очерк). Фрунзе: Кыргызстан, 1943.
12. Бартольд В.В. Киргизы (Исторический очерк) //Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Бишкек, 1996.
13. Бантыш-Каменский Н.Н. Дипломатическое собрание дел между Российским и Китайским государством с 1619 по 1792 год. – Казань, 1882.
14. Бернштам А. Н. Источники по истории киргизов XVIII в. // Вопросы истории. 1946. №11-12.

15. Валиханов Ч. Ч. О киргиз-кайсацкой Большой орде // Собр. соч. Втор. изд. Т. 1. Алма-Ата, 1985.
16. Валиханов Ч. Ч. Песня об Аблае // Собр. соч. Втор. изд. Т. 1. Алма-Ата, 1985.
17. Валиханов Ч. Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль, 1856 г.// Собр. соч. Втор. изд. Т. 1. Алма-Ата, 1985.
18. Валиханов Ч. Ч. Записки о киргизах // Собр. соч. Втор. изд. Т. 2. Алма-Ата, 1985.
19. Валиханов Ч. Ч. Киргизское родословие//Собр. соч. Втор. изд. Т. 2. Алма-Ата, 1985.
20. Валиханов Ч. Ч. Аблай // Собр. соч. Втор. изд. Т. 4. Алма-Ата, 1985.
21. Галиев В.З Борьба казахского народа против Джунгарского насшествия (1635-1758). Учебное пособие для старших классов обүеобразовательной школы. Астана: Арман, 2013.
22. Государственный архив Омской области России (далее сокр. – ГАОм. Обл. Р). Ф. 1. Оп. 1. Д. 4.
23. ГАОм. Обл. Р. Ф. 1. Оп. 1. Д. 68.
24. ГАОм. Обл. Р. Ф. 1. Оп.1. Д. 237.
25. ГАОм. Обл. Р. Ф. 366. Оп. 1. Д. 60.
26. Джамгерчинов Б. Д. Очерки политической истории Киргизии (перв. половина XIX в.). Фрунзе: Илим, 1966.
27. Ерофеева И. В., Аубекиров Б. Ж., Рогожинский А. Е., и др. Аныракайский треугольник: историко-географический ареал и хроника великого сражения. Алматы:Дайк-Пресс, 2008.
28. Иманалиев М.С. Притяньшанские киргизы во второй половине XVIII в. и первой четверти XIX в. Рукоп. дис. канд. ист. наук. Ленинград, 1984.
29. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Т. 2. Алма-Ата: Наука, 1979.
30. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Алматы, 1993.
31. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Т. 2 Алматы, 1997.
32. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Т.3. Алматы, 2000.
33. История Киргизии/ Под ред. Вяткина М.П. Т. 1. Фрунзе, 1956.
34. История Киргизской ССР с древнейших времен до наших дней. Т. 1. Фрунзе: Кыргызстан, 1984.
35. История Узбекской ССР. В 4-х томах. Т.1. Ташкент, 1967.
36. Кабышулы И. Казак кауымы: Казак улысынын 2200 жылдык тарихи. Алматы: Жазушы, 1997.
37. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв./Сб. док. и материалов. Алма-Ата, 1961.
38. Каримова М. «Мазар ал-ахвал» Мухаммад Амина как источник по истории Бухары середины XVIII в. Рукпись. Дис. канд. ист. наук. – Ташкент, 1979.
39. Кыргыз Республикасынын тарыхы. Жогорку окуу жайлары учун окуу китеп. Бишкек: Кыргызстан, 2000.
40. Кондратьев А.А. Исторические сведения о киргизах в китайских источниках// Материалы первой всесоюзной конференции востоковедов. Ташкент, 1958.
41. Курц Б.Г. Русско-китайские сношения XVI, XVII, XVIII столетий. Москва, 1929.

42. Кушкинбаев А. К. Военное дело казахов в XVII – XVIII вв. Алматы, 2001.
43. Махаева А. Казак-кыргыз саяси байланыстарынын тарихи (XVIII гасырдын екинши жартысы - XX гасырдын бас кези). Алматы, 2007.
44. Моисеев В. А. Из истории Казахстана XVIII века. Алма-Ата: Наука, 1988.
45. Моисеев В. А. Джунгарское ханство и казахи в XVII-XVIII вв. Алма-Ата: Гылым, 1991.
46. Молдобаев И. Б. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов. Бишкек, 1995.
47. Молдобаев И. Б. Этно-культурные связи кыргызов в средневековье. Бишкек, 2003.
48. Плоских В. М. Иссык–Куль: путешествие в историю. Фрунзе,1981.
49. Плоских В. М. Сапаралиев Д. Б. Новые данные о первом киргизском посольстве в Россию // Изв. АН Кирг. ССР. 1982. №2. С. 67-73.
50. Посланник Петра I на Востоке. Москва, 1986.
51. Посольство к зюнгарскому хун-тайчжи Цэван Рабтану капитана Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722-1724 годы/ Документы, изданные с предисловием и примечаниями Н.И.Веселовского. СПб., 1887.
52. Попов А. Сношения России с Хивой и Бухарою при Петре Великом. Санкт-Петербург, 1853.
53. Потанин Г.Н. Материалы для истории Сибири. М., 1867. Отд. оттиск.
54. Рычков П.И. Краткое известие о татарах и о нынешнем состоянии тех народов, которые в Европе под именем татар разумеются// Архив Академии Наук России. СПБ. Р.11. Оп.1. Д. 126.
55. Сапаралиев Д.Б. Взаимоотношения народов Средней Азии с Джунгарским ханством (с XVII - до середины XVIII вв.)//Nomadic Studies International Institute for the Study of Nomadic Civilizations. Bulleten № 14.Ulaanbaator, Mongolia, 2008. P. 39-55.
56. Сапаралиев Д.Б. Из истории киргизско-казахских взаимоотношений (вторая пол. XVIII в.). // Советский Киргизстан: страницы истории и современность. Фрунзе: Илим, 1984.
57. Сапаралиев Д. Б. Кыргыз элчилери Бейжинде. Кыргыз элчилеринин Бейжинге барышынын 225 жылдыгына карата//Кыргызстан – Китай: вчера, сегодня, завтра/Сост. К.М. Осмоналиев. – Бишкек, 2014.
58. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. Т.I. Бишкек, 1993.
59. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века. Алма-Ата, 1988.
60. Турдалиева Ч. История и культура киргизов в трудах Ч.Ч. Валиханова. Бишкек, 2000,
61. Центральный государственный архив древних актов России (далее сокр. ЦГАДАР). Ф.248. Оп.113. Оп. 80. Д. 6611. Ч. 3.
62. ЦГАДАР. Ф. 248. Д. 1607.
63. Центральный государственный военно-исторический архив России (далее сокр. – ЦГВИАР). Ф. 20. Оп. 1/47. Д. 500.
64. ЦГВИАР. Ф. 20. Оп.1/47. Д. 549. Ч. 3.
65. ЦГВИАР. Ф. 20. Оп. 1/47. Д. 594. Ч. 4.
66. Центральный государственный исторический архив России. Ф. 516. Оп.1. Д.68.

67. Чокан Валиханов Избранные произвндения / Сост.: Мажитов С. Ф., Анес Г. К., Валиханов Э. Ж. – Алматы: Изд-во"Арыс", 2009.

УДК:81`373.43

Сапарбаева А.А., ОшМУнун окутуучусу, аспирант

Сапарбаева А.А., преподаватель ОшГУ, аспирант

Иран-семит концепттеринин кыргыз тилиндеги орду
Место ирано-семитских концептов в кыргызском языке
The role of iran-semit concepts in Kyrgyz language

Бул макалада тил, тилдин өнүгүүсү, чыгыш тилдеринен кыргыз тилине ар тараптуу тийгизген таасири каралат. Иран –семит сөздөрүнүн кыргыз тилинин өнүгүшүнө тийгизген таасирине өзгөчө көөүл бурулат.

***Түйүндү сөздөр**: тил, неологизм, диалект, лингвистика, транслитерация*

В статье рассматриваются факторы разностороннего влияния восточных языков на кыргызский язык. Особое внимание уделяется анализу значения ирано-семитских слов на развитие кыргызского языка.

***Ключевые слова:** язык, неологизм, диалект, лингвистика, транслитерация.*

This article deals with language, language development, multisided influences factors of eastern languages to development of Kyrgyz language.

***Key words:** language, borrowed words (neologisms), dialect, linguistics, transliteration.*

Тил – бул феномендүү көрүнүш. Адамзат учугун улап келаткан ар бир муун тилди жөн гана пайдаланбастан, аны байытып, өнүктүрүп, ошонун антыйжасында коомдук өнүгүүгө, деги эле цивилизацияга таасир этип келген. Тилди иликтөөгө өзүн арнаган адам анын сыр экендигин жакшы түшүнөт. Бул сыр канчалык тереө болсо, ал жөнүндө ошончолук кеөири сөз кылууга болот. Сыр өзү тууралуу өзү айтат. Адам баласынын учкул кыялы тилдин ушул сырын ачууга эбак эле далалаттанып, анын натыйжасында Байыркы Грецияда эки негизги багытты көздөгөн эки мектеп – Платон менен Демокриттин мектептери пайда болгондугу маалым.

Байыркы философтор менен филологдордун баалуу лингвистикалык идеялары болгондугуна карабастан, тил илими илим катары XIXкылымда гана калыптанды. Ошондон бери жүргүзүлүп келаткан илимий изилдөөлөр тил табиятын ар тараптуу изилдеп, тилдерди ар тараптуу классификациялоого жетишти. Бүгүн дүйнөдө 7 миөден ашуун тил бар деп эсептелет да, алардын тектештиги, жакындык даражасы белгилүү бир деөгээлде аныкталса да, талаштуу жагдайлар аз эмес, анткени тилдердин бири бири менен болгон карым-катышы түрдүү доорлордо түрдүүчө жүрүп, бири бирин байытуучу, өнүктүрүү же болбосо үстөмдүк кылуу аркылуу

жоготуу менен да шартталган. Ошондой карым-катыштын натыйжасында тилдердин бири бирине болгон таасирин изилдөө – бүгүнкү лингвистиканын бир топ кызыктуу, ары татаал милдети.

Тилдик карым-катыштын кыл учунда, албетте, адам турат. Тигил же бул тил эне тили болгон адамзат өкүлдөрү башка тилди өздөштүрүү аркылуу өз тилин байытышы, бир жагынан табигый көрүнүш болсо да, экинчи жагынан, канчалык деөгээлде жана даражада таасир эте алышы уникалдуу көрүнүш. Кыргыз тили түрк тилдеринин өкүлү катары тектеш түрк тилдери менен гана эмес, алар аркылуу же түздөн түз башка тилдер менен да карым-катышта тураарын азыркы кыргыз тилинин лексикалык кору көрсөтүп турат. Анын ушундай кырым-катышын же тилдик байланыштарын изилдөөдө иран-семит тилдеринин ордун, бул тилдердин кыргыз тилине тийгизген таасирин, кыргыздардын менталдык дүйнөсүн байытуудагы ролун иликтөө бүгүнкү кыргыз тили илими үчүн абдан маанилүү.

Буга чейин иран, араб, семит, санскрит, фарсы (перс), түрк тилдеринен кирген сөздөр неологизм катары изилденген жана бул тилдерден кирген паремиялар, сөздөр, сөз айкаштары жөнүндө бир катар эмгектер жарык көрүп, диссертациялар корголгон, монографиялар, илимий макалалар басылып чыккан. Иран-семит тилдерин кыргыз тили менен салыштыруу же сыпаттоо жаатындагы эмгектер дээрлик жокко эсе. Бирок, бул тилдерди изилдөө же орус тили менен салыштыруу боюнча Г.Ш.Шарбатовдун «Семитские языки» (М., 1963), В.П. Старининдин «Структура семитского слова» (М., 1963), А.М. Газов-Гинзбергдин «Символизм прасемитской флексии» (М., 1974), А.Ю. Милитарөовдун «Развитие взглядов на семитский корень» (В кн.: Восточное языкознание. М., 1976), С.С. Майзелдин «Пути развития корневого фонда семитских языков» (отв. ред., составитель, автор вступительной статьи и дополнений А.Ю.Милитарев. М., 1983), Б.М. Гранденин «Введение в сравнительное изучение семитских языков» (М., 1972; 2-е изд. М., 1998), Н.В. Юшмановдун «Избранные труды. Работы по обүей фонетике, семитологии и арабской классической морфологии» (М., 1998) сыяктуу эмгектерин атоого болот. Аталган эмгектер иран-семит концепттеринин азыркы кыргыз тилиндеги ордун аныктоодо зор өбөлгө боло алат. Д.И. Эдельмандын “Сравнительная грамматика восточноиранских языков” (М. 1977) аттуу эмгеги иран-семит тилдеринин тарыхына, грамматикасын, фонетикасын, лексикасын жана аталган тилдин колдонулушун, өнүгүшүн изилдөөгө арналган. Ал эми В.С.Расторгуев менен Д.И.Эдельмандын «Опыт историко-типологического исследования иранских языков» (том 1.-М.,1975) аттуу эмгегинде иран тилдер тобуна кирген тилдердин тарыхын изилдөөчү булактар, бул тилдердин көп кылымдык тарыхы, ар түрдүү тилдик байланыштары бир топ кеөири изилдөөгө алынган, мындан иран тилдеринин байланышы *индоарий, түрк, семит, иберий-кавказ, дравидий,* ал эми азыркы мезгилде орус, батыш европа тилдери менен байланышта экендигин көрүүгө болот.

Ошондой эле Р.Сопоев менен Ш.Авезметовдун “Узбек тилидаги арабча ва фарсча сузлар лугати» (Ташкент, 1996) аттуу өзбек тилинде жарык көргөн сөздүгү араб жана перс тилидеринен өзбек тилине кирген сөздөрдүн, сөз айкаштарынын маанисин чечмелөөдө, колдонулуу өзгөчөлүктөрүн түшүнүүдө чоо жардам берет. Иран-семит тилдеринин орус тили, өзбек тили менен болгон байланышы аркылуу бул тилдерден жалпы эле түркий тилдер тарабынан өздөштүрүлгөн сөздөрдү иликтөөдө Б.Орузбаева менен Б.Сагынбаеванын “Лингвистикалык терминдердин кыргызча-

түркчө, түркчө -кыргызча сөздүгү” (Б., 2004) да тема боюнча изилдөө жүргүзүүдө абдан пайдалуу болду. Бул сөздүктө негизинен терминдерге басым жасалган, эки тилдеги терминдердин бир тилден экинчи тилге берилиши же котормосу адекваттуу берилген.

Тарыхый жактан изилдөөдө “тил” жана “диалект” түшүнүктөрү бири-бири менен диалектикалык жактан байланышта каралат. Тарыхый көз караш боюнча иран тилдери тобуна кирген тилдердин баарысы иран тилинин диалектиси катары эсептелет. Ошол эле мезгилде дээрлик бардык иран тилдери байыркысы да, жаңысы да, ар түрдүү диалектилерге бөлүнөт, белгилүү тарыхый-маданий шарттарда булардын ар бири өзүнчө тил болуп жашаса да, түпкү теги диалектилерге барып такалат.

Жогоруда аталган авторлордун эмгектерин иликтөө көрсөткөндөй, чыгыш тилдеринин кыргыз менталдык дүйнөсүнө кошкон салымы толук жана ар тараптуу изилдене электигине ынанууга болот. Бул төмөнкүдөй факторлор менен шартталган:

- *биринчиден,* чыгыш тилдеринин Орто Азиядагы түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилине транслитерация жолу менен бөтөн сөз катары же неологизм катары кирип, өзүнчө бир мааниге ээ болуп, тилдик каражат катарында казак, кыргыз, өзбек тилдеринде айрым учурларда синоним, антоним катары же болбосо интонациясы, айтылышы боюнча бири-биринен айырмаланып колдонулуп келе жаткандыгы жана ушул сөздөрдүн түпкү теги кайсы тилге, элге таандык экендигин так, айкын эместиги;
- э*кинчиден,* улуттук менталитет, тилдик дүйнө сүрөтү, этностук менталитеттин калыптануусу, өнүгүү жана байуу булактары сыяктуу маселелер изилденүүгө муктаждыгы;
- *үчүнчүдөн,* иран-семит концепттеринин кыргыз менталдык дүйнөсүн байытуудагы ролун жана ордун аныктоо, этностук жана маданий баалуулуктарды талдоо зарылдыгы;
- *төртүнчүдөн,* кыргыз тилинин семасиологиялык базасын нукура түрк сөздөрү гана түзбөстөн, орус, кытай, араб, перс, моөгол, компоненттери да кеөири болгон.

Мисалы, Октябрь революциясына чейинки мезгилде кыргыз тилинде араб-перс, түрк, моөгол, кытай компоненттери колдонулуп келсе, Октябрь революциясынан кийин кыргыз тили өтө чоө өзгөрүүлөгө душар болгон, б.а. орус тили аркылуу түрдүү багыттагы терминдер, топонимдер ж.б. кирген.

Ушул сыяктуу тарыхый тилдик процесстерден улам иран семит тилдеринен кирген сөздөр айрым бир адамдар үчүн эскирген сөздөр катары кабыл алышкан. Ал эми тескерисинче Кубатбек Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” чыгармасын окугандан кийин иран семит концепттеринин кыргыз тилиндеги орду чоө экендигине ынанасыз.

Адабияттар:

1. Газов-Гинзберг А.М. «Символизм прасемитской флексии» (М., 1974),
2. Гранде Б.М. «Введение в сравнительное изучение семитских языков» (М., 1972; 2-е изд. М., 1998)
3. Майзел С.С. «Пути развития корневого фонда семитских языков» (отв. ред., составитель, автор вступительной статьи и дополнений А.Ю.Милитарев. М., 1983)
4. Милитарев А.Ю. «Развитие взглядов на семитский корень» (В кн.: Восточное языкознание. М., 1976),

5. Орузбаева Б., Б.Сагынбаева “Лингвистикалык терминдердин кыргызча-түркчө, түркчө -кыргызча сөздүгү” (Б., 2004)
6. Расторгуев В.С., Д.И.Эдельман «Опыт историко-типологического исследования
7. Сопоев Р., Ш.Авезметов “Узбек тилидаги арабча ва фарсча сузлар лугати» (Ташкент, 1996)
8. Старинин В.П. «Структура семитского слова» (М., 1963)
9. Шарбатов Г.Ш. «Семитские языки» (М., 1963)
10. Эдельман Д.И. “Сравнительная грамматика восточноиранских языков” (М. 1977)
11. Н.В. Юшмановдун «Избранные труды. Работы по обүей фонетике, семитологии и арабской классической морфологии» (М., 1998)

УДК: 94/(520) (338)

Сатыбалдыева Ч.Т., т.и.к., ОшМУнун доценти, Кыргызстан
Арзыкул кызы Н., ОшМУнун окутуучусу, Кыргызстан
Таир кызы Г., ОшМУнун окутуучусу,Кыргызстан
Имадинова Д.З., ОшМУнун окутуучусу, Кыргызстан

Сатыбалдыева Ч.Т., к.и.н., доцент ОшГУ, Кыргызстан
Арзыкул кызы Н., преподаватель ОшГУ, Кыргызстан
Таир кызы Г., преподаватель ОшГУ, Кыргызстан
Имадинова Д.З., преподаватель ОшГУ, Кыргызстан

XX кылымдын 80 – жылдарындагы Япониядагы экономикалык кайра куруулар
Экономические преобразования в Японии 80-е годы XX века.
Economic transformations in Japan 80th of the XX century.

Бул илимий макалада XX кылымдын 80 – жылдарындагы Япониядагы экономикалык кайра түзүүлөр жана анын негизги багыттары талдоого алынган.
Ачкыч сөздөр: *XX кылым, 80 – жылдар, Япония, экономика, кайра куруулар.*

В этой статье рассматривается экономические преобразования Японии в 80-х годов XX века и ее основные направления.
Ключевые слова: *XX век, 80-е годы, Япония, экономика, преобразования.*

This article is considered the economic transformation of Japan in the 80th of the XX century and its main directions.
Keywords: *XX century, 80th years, Japan, economy, transformations.*

Япония өзүнүн экономикалык системасын түп тамырынан бери өзгөртүүгө аргасыз болду. Негизинен бул дүйнөнүн өнүккөн цивилизациясын экономикалык өзөгүн түзгөн – постиндустриалдык экономикалык үлгү иштелип чыккан. Ал деген, барыдан мурда, экономиканын тутумунда өзгөрүүлөр болгондугун айгинелеген.

Жаңы экономикалык түзүмдө негизги орунду үчүнчү сектор ээлеген. Ал секторго – соода чөйрөсү, калкты тейлөө кызматы, каржы, социалдык чөйрө, илим, информатика, инфоструктура кирет. Так мына ушул тармактарда улуттук продуктунун көпчүлүгү өндүрүлүп, калктын көпчүлүгү иш менен камсыз боло баштаган. Жаңы фирмалар дагы ошол сектордо түзүлүп жатты. Бул убакытка чейин экономикада өнөр жай тармагы негизги болуп келсе, эми ал үчүнчү секторго тийди.
Өнөр жайда илимге негизделген өндүрүшкө басым жасалган. Бул тармакта продукциянын наркы илимий жактан негизделип, кызматкерлердин техникалык квалификациясына, дизайнга, ноу-хау жана башкалар дагы эске алынган. 1980 ж. баштап Японияда 26 технополистер түзүлө баштаган. Технополис – деген бул өзүнүн инфструктурасы, транспорттук жана маалымат системасы бар үлгүлүү шаар. Аларда өзүнүн өнөр жай парктары, илим жана технология борборлору, маданий мекемелери, мектептери жана университеттери бар. Мындай технополистер өкмөттүн жана жергиликтүү бийликтердин катышшуусунда түзүлгөн. Алар өлкөнүн бардык аймактарына бирдей, тең салмакта бөлүнгөндүктөн, жаңы экономикалык системаны жайылтуунун борборлору болуп калышкан. Бардык капиталдык салымдардын 50% мамлекеттин эсебинен бөлүнүп, андан башка дагы ар түрдүү жеңилдиктерди берүү шарты менен өлкөдөгү өндүрүш каражаттарын толук бойдон техникалык реконструкциялоо ишке ашырылган.[1]

Чийки затты, энергоресурстарды көп сарптаган жана эң жөнөкөй операцияларды аткарууда жумушчу күчүн көп талап кылган, айлана чөйрөнү булгаган өнөр жай ишканалары, кээ бир тармактар толук бойдон аесуз жок кылынган. Булардын катарына эң алды менен болот, алюминий өндүрүү, химия, электротехникалык өнөр жайларды, кеме курууну кошсо болот. Ушул убакытка чейин аталган тармактар Япониянын өнөр жай өндүрүшүнүн сыймыгы болуп, аларда эбегейсиз көп адам эмгектенген. Ошого карабастан, энергоресурстарга жаңы баа коюлган, өтө катаал экологиялык мыйзамдар иштелип чыгып, жумушчу күнүнүн наркы өскөн мындай шартта чечкиндүү кадамдарды жасабай коюуга мүмкүн болбой калган.

Кайра түзүүлөрдөн дагы мүнөздүү белгиси таптакыр жаңы, мурда болуп көрбөгөн технологиялардын өндүрүшкө киргизилиши болгон. Бул технологиялар эмгек предметине малекулярдык деңгээлде таасир этип, анын ички түзүлүшүн өзгөртөт. Буга чейинки технологиялар боюнча баардык индустриалдык коомдо жөнөкөй гана механикалык жол менен жасалып келген. Жаңы технологиянын мисалына темирди лазер нуру менен кесүүнү айта кетсе болот. Жаңы технологияда материал коромжуга учурабайт, экологиялык жактан таза, калдыктары аз чыгат.

Дүйнөлүк рыноктогу кырдаалдын тез өзгөрүп турган шартында өндүрүштү уюштуруунун формасын дагы өзгөртүү талап кылган. Тактап айткандаэми рыноктун талабына тыкыс көз салып, ар бир өзгөрүүнү байкап, ошого жараша өндүрүш процессинде өзгөртүүлөрдү киргизип туруу зарыл эле. Мындай шартка ылайыкташтыруунун жолу өндүрүштө продукцияны аз-аздан рыноктун талабына жараша өлчөмдө чыгарып туруу деп табылган. Өндүрүштүн мындай багытта иштешип өз кезегинде фирмаларды башкарууну децентаризациялоо б.а. ири корпорациялар өздөрүнүн башкаруу укугунун көп бөлүгүн жер-жерлердеги филиалдарына өткөрүп берет. Алар эми, эмне чыгарууну кандай баа менен кайда сатууну жана өндүрүш тутумун кандайча өзгөртүүнү өздөрү чечишет. Ушундай

кайрадан уюшулган жаңы ишканалардын дээрлик көпчүлүгү ийкемдүү келишип, рыноктук талабына жараша өндүрүштү тез-тез өзгөртүп турууга жөндөмдүү болуп чыкты.

Энергоресурстарды үнөмдөө жаатында, көрүлгөн чаралар акырындык менен өз үзүрүн бере баштаган. Алсак, 1975-1980жж.өнөр жайдын энергияны сарптоосу 20% га азайышынын негизинде 1980 ж. өлкөгө мунай ташып келүү 9% га кыскарган. Аны менен катар эле энергиянын башка булактарын издөө уланып, күндүн, океандын, деңиздердин толкундарын пайдаланып энергия чыгаруучу станциялардын долбоорлору иштелип жатты. Таш көмүрдөн газ алуу боюнча атайын программа кабыл алынып, аны пайдалануунун эсебинен 1980 ж. Япония өзүнүн энергияга болгон муктаждыгын 63% гана мунайды керектөөдөн алып турган. Чет элдик өнөктөштөрүнүн талабы боюнча импорттук товарларга болгон квоталардын көпчүлүгү жоюлуп жана тарифтерди төмөндөтүү менен Япония өзүнүн ички рыногун тарифке байланышпаган тосмолор аркылуу коргоп алган. Аларга: бажы деклорациясын толтуруунун татаал эрежелери, катаал санитардык нормалар, товардын сапатына коюлуучу талаптар. Андан башка Японияндан товар сатуунун көп баскычтуу системасы орун алган, ошонун кесепетинен өлкөгө киргизилген товарлардын наркы кымбаттап кетип, алардын жергиликтүү товарлар менен атаандаштыгы төмөндөйт. Ал эми өзүндө чыгарылган жергиликтүү товарларды ишкерлер Японияда, чет өлкөлөрдө саткандан дагы кымбатыраак сатышат, ошонун аркасында бардык чыгымдарын жаап турушат. Мындай көрүнүш чет элдик атаандаштардын нааразычылыгын жаратат. Бирок, япондуктарды түздөн түз күнөөлөгөнгө негиз жок, анткени бажылык төлөмдөрдүн денгээли бул жерде АКШ Батыш Европа өлкөлөрүнө салыштырмалуу төмөн, ал эми квота болсо негизинен айыл чарба продуктыларына гана тийешелүү (импортко тыюу салынат).[2]

1980-1987 жыдар ичинде ички рынокто суроо-талап төмөндөө жолунда болду. Ал өз кезегинде УДПнун өсүү ыргагынын жайлашына алып келген. Ошог8о карабастан жалаң гана экспорттун өсүшүнүн себебинен ИДП 1982 ж. 3%, 1983 ж. – 3,7%, 1984 ж. – 5,5% га көтөрүлгөн.

1981 жылы Япония тышкы рынокко продукциялардын жаңы түрлөрүн-микропроцессорлор, өнөр жай роботтору, ийкемдүү өндүрүш системаларын чыгара баштаган. Бирок көлөмү жагынан өсүп бара жаткан экспорттук товарлардын негизгилери – үй турмушка керектелүүчү электроника, турмушта көп колдонулуучу товарлар: телевизорлор, видеомагнитофондор, миксерлер, СВЧ-печкеси жана башка калк кеңири керектөөчү турмуш тиричиликте көп колдонулуучу техникалардын жаңы түрлөрү болуп кала берген. Мисалга 1981 ж. Япония видеомагнитофондор сатылган Батыш Европанын рыногунун 90% ээлеп алган. Экспорттун өсүшүнө япондуктардын товарды сатуу шартын жакшыртуусу, тейлөө, сатылгандан кийинки ремонттоп берүү сыяктуу кызматтары дагы түрткү берген. 1980ж. 1-декабрынан баштап тышкы сооданын үстүнөн болгон мамлекеттик тескөө салыштырмалуу экспорттун көлөмү 1982-ж. 9млрд.долл., 1983ж. 24млрддан ашык, 1984ж. бул көрүнүш уланып, АКШ менен болгон соода балансы Японияның пайдасына 35млрд долларды түзгөн.[3]

1980ж. баштап Япон өкмөтү акырындык менен мурунку экономикалык саясаттан баш тартып, аны либералдаштыруу багытын алат. Ошонун алкагында мамлекеттин менчигинде турган ишкана, мекемелердин бир бөлүгүн менчиктештирүү мүмкүнчүлүгүн караштырып, мамлекеттик жөнгө салуу механизмин

бошоңдотот. Мындай кадам дүйнөлүк экономиканын мүнөзүнүн жалпы өзгөрүүлөрү менен байланышкан. Анткени түзүлгөн жаңы шартта, мамлекеттин экономикага кийлигишүүсү, образдуу айтканда пилдин идиш-аяк саткан күркөсүнүн ичине кирип алышын элестелет. Ошондуктан, башынан бери өзгөчөлөнүп келген Японияда дагы рынок мамилелерине басым жасала баштаган.

Бул өлкөдө мындай кадамга баруу оңойго турган жок, себеби, 1980жылга Япония көптөгөн товарлардын түрүн өндүрүп чыгарууда өнүккөн өлкөлөрдөн алдыга озуп кеткен болучу. Ал эми мындай ийгиликтер так ошол мамлекеттин борбордоштурулган мерчемдөөсүнөн, каржылоосунан, кадрларды даярдоо жана билим берүү чөйрөсүндөгү мамлекеттин жүргүзгөн саясатына жаралган эле. Р.Рейган башкарган мезгилдеги АКШга же тетчер бийликте тургандагы Англияга салыштырмалуу Японияда рынок механизминин сокур күчүнө көп деле ишене беришкен эмес. Ошого карабастан мамлекеттин үстөмдүк кылуусунан акырындык менен баш тартуу бул өлкөдө дагы башталган.

1980ж. Японияда мурдагы, экономикага чет элдик капиталды тартууга каршы болгон стратегияны кайрадан карап чыгуу башталып, ошол эле жылы чет элдик 12,6млрд доллар өлчөмүндөгү каражат тартылган. Ошол жылдан баштап бул процесс жылдан жылга өсө берген. Аны менен катар япондуктардын чет өлкөлөргө капитал салышы 1989-жылга 186млрд доллар жеткен.

Сөз болуп жаткан мезгилгн таандык дагы бир жагдай сөз кылууга татыйт. Япония өзүнүн окумуштуу, инженерлерине конструктордук иштеп чыгууларга жана илимий изилдөөлөргө болгон каражаттын көлөмүн көбөйтүп жаткан. Ушул багытка жумшалган каражаттын көлөмү 1980 ж. 14,5% чейин көтөрүлгөн. Япониянын илими дүйнөдөгү алдыңкы катарга көтөрүлө баштаган.

1980 жылдардын орто ченинде мунайдын дүйнөлүк баасы баррелине-16-17 долл. чейин түшкөнүнө байланышуу экономикада жогорулоо баштаган. Японияда өнүгүү негизинин ички рыноктогу суроо-талаптын өсүшүнүн эсебинен жүргөн. Бул өлкө кайрадан дүйнөлүк экономикада өз ордун бекемдеп алды.

Япониядагы технологиялык кайра куруулардын ийгилиги башка себептер менен катар, анын өнөр жайынын өзгөчө тутумуна дагы байланышкан. Биринчиден, ал жерде көп пррофилдүү өндүрүш болгондуктан рыноктун талабына ылайык тез арада ошого ылайыкташууга мүмкүнчүлүгү бар. Экинчиден ири корпорациялардын тутумунда өнөр жай иш каналары менен катар эле өзүнүн каржылык мекемелери да болгон. Бул өзгөчөлүктүн тарыхы узак белгилүү болгондой XIX кылымдын аяк ченинде так ошол банктар мамлекеттен көптөгөн иш каналарды сатып алып аларга дагы кожоюн болуп калышкан. Өзүнүн каржылык мекемеси, андагы каражаты бар ишкана, дүйнөдө түзүлгөн каржылык кырдалга карабастан, качан гана болбосун өзүндө техникалык кайра жабдуу жана технологиялык жаңылоо иштерине зарыл болгон каражат таба алат.

Чет элдик компаниялар тарабынан Японияда курулуш иштерин жүргүзүүгө чектөөлөрдүн жана бажылык тосмолордун алынып салынганына карабастан экспорт менен импорттун айырмачылыгы өсүп отурган 1980 жылдардын ортосунда АКШ менен Япониянын ортосундагы соода балансы 50млрд долларды түзүп 1988 ж. АКШнын конгресси соода жана атаандаштык жөнүндө мыйзам кабыл алганга чейин барган. Ага ылайык, АКШ президентине Японияны “абиийирсих соодагер” өлкө катары күнөөлөөгө жана Японияндан андай адилетсиздик кадамдарга барбоо талабын

коюу укугу берилген.[4]

Ушунун өзү АКШнын япондуктарга такай нааразы болгондугунан кабар берет. Бирок, ушул өңүттөгү сүйлөшүүлөр эч кандай жыйынтыксыз аяктап, АКШнын коркутуп-үркүтүүсү Японияга жетишээрлик таасир эте алган эмес.

Колдонулган адабияттар:

1. Адилбаев Ж.А. Японияның соңку тарыхы1918-2010: Окуу куралы. – Ош, 2014.
2. Новейшая история стран Азии и Африки. XX век: Учеб. Для студентов вузов: В 3 ч./ Под ред. А.М. Родригеса. – М., 2005.
3. Малинова В.С. История Японии. – М., 2009.
4. Булгакова С.Т. Новейшая история Японии. – М., 2012.

УДК: 94 (575.2)

Смадияров С.А., т.и.к., ОшМУнун профессору, Кыргызстан

Смадияров С.А., к.и.н., профессор ОшГУ, Кыргызстан

Профессор Өмүркул Караев - кыргыздын тунгуч чыгыш таануучу илимпозу.
Профессор Омуркул Караев - первый кыргызский ученый востоковед.
Professor Omurkul Karaev – the first Kyrgyz scientist – orientalist.

Макалада кыргыз элинин тунгуч чыгыш таануучу илимпозу профессор Ө. Караевдин илимий ишмердиги талдоого алынды.

***Ачкыч сөздөр**: арабист, чыгыш таануучу, орто кылымдар, кыргыз элинин этногенези, араб-перс булактары.*

В статье проанализирована научная деятельность профессора О. Караева – первого ученого востоковеда кыргызского народа

***Ключевые слова:** арабист, востоковед, средние века, этногенез кыргызского народа, арабо-персидские источники.*

The article analyzes the scientific activity of Professor O. Karaev - the first scientist – orientalist of the Kyrgyz people

***Key words:** Arabist, Orientalist, Middle Ages, ethnogenesis of the Kyrgyz people, Arab-Persian sources.*

Кыргыз таануу илиминин карапайым жана мээнеткеч дыйкандарынан болгон, кыргыздын туөгуч арабист – чыгышпозу Өмүркул Караев өзүнүн бүткүл өмүрүн кыргыздын байыркы жана орто кылымдардагы тарыхын, кыргыз этногенезинин проблемаларын изилдөөгө арнаган. Чаалыкпаган изилдөөчү кыргыздын булак таануу илимине да нар көтөргүс салым кошту. Илимпоздун түрк доорунун, Караханийлер

жана Хайду мамлекетинин, Могулистандын тарыхына арналган эмгектери аталган доорду изилдөөчүлөр үчүн баа жеткис булактык жана тарыхнаамалык таяныч болуп кала берери шексиз.

Кыргыз тарых илими өз алдынча илим катары кеөеш доорунда калыптангандыгы белгилүү. Арийне, ал мезгилдеги тарыхый изилдөөлөрдүн басымдуу көпчүлүгү кеөеш доорунун, өзгөчө ошол доордогу саясий системада, идеологияда үстөмдүк кылып турган КПССтин тарыхына арналган. Ал эми, кыргыздын Октябрь революциясына чейинки тарыхын изилдеген кыргыз илимпоздорун колдун манжалары менен гана саноого болоор эле. Алардын арасынанда байыркы жана орто кылымдардын тарыхын изилдөөгө бел байлаган илимпоздор бирин-экин гана чыккан. Мына ошол экинин бири – Өмүркул Караев.

Араб жана перс тилдүү авторлордун эмгектери Орто Азия элдеринин, анын ичинде кыргыздардын орто кылымдардагы тарыхы боюнча эө баалуу тарыхый булак экендиги айкын. Аларда Борбордук Теөир-Тоонун жана Жети–Суунун, ошондой эле кыргыздар мекендеген Миө-Суу өрөөнүнүн физикалык-географиялык шарттары, калкы, чарбасы, турмуш-тиричилиги, тили, маданияты, диний ишенимдери, шаарлары, соода байланыштары, саясий окуялары, мамлекеттик түзүлүшү ж.б. жөнүндө бай тарыхый маалыматтар камтылган. Өмүркул агай өзүнүн илимий жолун тарых илиминин татаал тармагы болгон мына ушул булактарды изилдөө ишинен баштаган. Майтарылгыс эркинин, чаалыкпаган эмгегинин натыйжасында ал, 1963-ж. Москва шаарында “IX – XII кылымдардагы араб жана перс булактары кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндө” деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргогон. Кийин, диссертациялык изилдөөлөрүнүн негизинде кыргыз тарыхнаамасында булакнаамалык багыттагы эө алгачкы эмгектерден болгон “IX-XII кк. араб жана перс булактары кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндө” деген эмгегин басмадан чыгарган[1].

Талыкпаган мээнеткечтиги, зор эрудициясы илимпозго 1984-ж. Караханийлер каганатынын тарыхы боюнча доктордук диссертациясын коргоого, ошондой эле ага чейинки жана кийинки мезгилдерде бир топ баалуу илимий эмгектерди жаратууга мүмкүнчүлүк берди. Алсак, анын 1983-ж. жарык көргөн “Караханийлер каганатынын тарыхы: (X-XIII башы)”[2] аттуу фундаменталдык эмгеги Караханийлер каганатынын тарыхын ар тараптуу изилдеген эө алгачкы ири эмгек гана болбостон, илимийлүүлүгү, бай булактык маалымдуулугу боюнча азыркы күнгө чейин алдына ат салдырбай келе жаткан эмгектерден. Кыргыз тарыхчылары тарабынан бүгүнкү күндө да каралган маселе боюнча аталган монографиянын деөгээлине жете жазылган эмгек дээрлик жокко эсе. Учурда Ө. Караевдин бул монографиясы библиографиялык сейрек табылуучу эмгектердин катарында.

Ушул эле эмгекке теөдеш Кыргызстандын жана азыркы Түштүк Казакстандын, Жунгариянын, Чыгыш Түркстандын чектеринде өкүм сүргөн Чагатай улусунун (XIIIк.), Хайду мамлекетинин (XIII-XIVкк.), Могулистандын (XIV-XVIIкк.) тарыхына арналган илимпоздун: “ Чагатай улусу. Хайду мамлекети. Могулистан. Кыргыз элинин түзүлүшү”[3] аттуу китеби 1995-ж. жарык көрдү. Бул монография аталган проблеманы чыгыш жазма булактарынын жана илимий эмгектердин негизинде хронологиялык ирээттүүлүктө, системалаштырып, комплекстүү караган алгачкы эмгек. Эмгекте аталган мамлекеттердин аймагында жашаган этностордун, урууларды аталыштары аныкталган, кыргыз элинин этникалык тарыхынын

маселелери ж.б. тыкыр изилденген. Ошондой эле, автор тарабынан тажик-перс тилиндеги булактарга, этнонимдерге, мамлекеттик кызмат орундарга түшүндүрмөлөр берилген. Ө. Караевдин бул монографиясы Борбордук Азия элдеринин, анын ичинде кыргыздардын жана Кыргызстандын саясий, социалдык-экономикалык, этникалык тарыхын, кыргыз элинин калыптануу жараянын окуп үйрөнүүгө олуттуу салым кошту.

Ошол эле учурда, Ө. Караев кыргыз тарыхнаамасындагы ары татаал, ары жоопкерчиликтүү проблемаболгон кыргыз этногенезинин маселелерине арналган бир топ баалуу илимий макалаларын жазды. Мына ошол макалаларында,автор, республиканын саясий жетекчилигинин өткөн кылымдын 70-80-жылдарындагы тарых чындыгын көз көрүнө одоно бурмалаган: “Энесай кыргыздары менен Теөир-Тоо кыргыздары эч кандай байланышы жок эки башка эл (этнос). Энесай кыргыздарынын негизинде азыркы хакас эли калыптанган”[4] деген көрсөтмөсүнө каршы туруп, тарых чындыгын бурмалоого жол берген эмес, тарых илимине чыккынчылык кылбаган, б.а. энесай кыргыздары менен теөиртоолук кыргыздардын этникалык тамыры бир деген өз илимий пикиринен кайткан эмес[5]. Бул албетте, илимпоздун майтарылгыс эркинин, атуулдук эрдигинин көрсөткүчү.

Арийне, Өмүркул Караев академиялык илим чөйрөсүнүн нукура өкүлү болгон. Өкүнүчтүүсү, ушундай зор эрудицияга ээ таланттуу окумуштуунун көп мезгилге чейин студенттер аудиториясында дарс окуу ишине тартылбай келгендиги болду. Бул иш эгемендүүлүк жылдарында кеч болсо да КЖТЖ, анын төрагасы Т. Чоротегин тарабынан колго алынгандыгын белгилей кетүү абзел. Натыйжада, илимпоздун студенттер үчүн жазылган “Көөнө түрктөр тарыхы” [6]деген аталыштагы лекциялар жыйнагы жана “Чыгыш авторлору кыргыздар жөнүндө”[7] деген булактык жыйнагы жарык көрдү.

Ырас, мен агайдын дарстарына катыша албай калдым. Бирок, аспирантураны бүтүп, кандидаттык диссертациямды коргоо учурунда (1994-ж. 28-январь) окумуштуу агай менен кыска баарлашуу, атүгүл ал кишинин батасын алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болдум. Анда, Ө. Караев тарых илиминен диссертацияларды коргоо боюнча Атайын кеөештин мүчөсү болчу. Агай, “ Баатырдын атын алыстан ук, жанына келсеө бир киши” дегендей, жөнөкөй, жупуну, шашпай жай сүйлөгөн, “сакадай” бою сары алтын киши эле. Бирок, мына ошол жөнөкөйлүктүн, жупунулуктун артында зор эрудиция, тереө билим, бийик интеллект байкалып турчу. Ушул жерден окурмандын көөүлүн бурчу жагдай, окумуштуунун чыгарган китептеринин жасалгалары (мукабасы, кагазы) да жупуну болгон. Бирок, акыркы мезгилдерде өздөрүн “тарых изилдөөчү” деп атап алган авторлордун (алардын арасында адистиги боюнча тарыхчылары, тарыхчы эместери да бар - С.С.) байма-бай көп санда (экземплярда) чыгарып жаткан кооз жасалгаланган (мукабасы калыө, түстүү, кагазы сапаттуу, көлөмдүү) китептери илимий баалуулугу жагынан Ө. Караевдин чакан макаласына да арзыбаары кашкайган чындык. Өкүнүчтүүсү, ошол авторлордун, чыгарып жаткан сабатсыз жана сапатсыз (ички маөызы боюнча) китептери аркылуу кыргыз тарыхын изилдөө ишине зор салым кошуп жатабыз деген жаөылыш ойдо турушкандыгы. Чындыгында, көптөгөн тарыхый фактыларды көз көрүнөө одоно бурмалаган, мифтештирген мындай китептердин кыргыз тарыхын изилдөө ишине тийгизген пайдасынан зыяны арбын. Анткени, Кыргыз тарых илиминин өнүгүшү чыккан китептердин саны, жасалгасы менен эмес, сапаты, илимий баалуулугу менен

аныкталат эмеспи.

Азыр Өмүркул Караевдин жогоруда белгилеген жупуну, бирок илимий баалуулугу теңдешсиз китептери менин үстөл китепчелерим. Анткени, мен, учурда ОшМУнун тарыхчы студенттерине "Кыргызстандын булак таануусу" предметинен дарс окуйм. Өмүркул агайдын эмгектери менен тааныш болбой, аларды колдонбой туруп, Булак таануу предметинен дарс окуу дегеле мүмкүн эмес. Ырас, Ө. Караевдин эмгектери азыркы учурда сейрек табылуучу китептердин катарын толуктап калды. Ошондуктан, илимпоздун эмгектеринин толук жыйнагы басылып чыкса деген тилегимди билдиргим келет. Мындан, Кыргыз таануу илими, тарых изилдөөчүлөрүбүз, студенттерибиз, дегеле кыргыздын байыркы жана орто кылымдардагы тарыхына кызыккан жалпы окурмандарыбыз чоо утукка ээ болоор эле.

Жыйынтыктап айтканда, профессор Өмүркул Караев кыргыз тарых илимине олуттуу салым кошкон илимпоз. Ал Кыргызстандын учурдагы тарых илиминин XX кылымдагы пайдубалын түптөгөн окумуштуулардын бири. Ө. Караев орто кылымдардагы араб-перс кол жазмаларын кыргыз таануу жана түркология өөрүнүндө иликтеген кыргыздардан чыккан алгачкы арабист чыгыш таануучу окумуштуу болуп кала берет.

Илимдин чаалыкпаган дыйканы, кыргыз таануу илимине зор салым кошкон профессор Өмүркул Караев илимпоздук этиканы туу туткан, кандай гана шартта болбосун тарых чындыгын бурмалабаган, андайга жол да бербеген, элине калп айтпаган чыныгы окумуштуу болгон. Айтаарыбыз, азыркы жана келечек муундагы тарых изилдөөчүлөр мына ушул жолду жолдоп, окумуштуунун жашоо жана иштөө принциптеринен үлгү алууга милдеттүү!

Колдонулган адабияттар:

1. Караев О. Арабские и персидские источники IX-XII вв. О киргизах и Киргизии. – Фрунзе, 1968.
2. Караев О. История Караханидского каганата (IX-нач. XIIIвв.). – М., 1983;
3. Караев О. Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа. – Б., 1995;
4. История Киргизской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Т.1. – Фрунзе, 1984. – 50-б.
5. Эсеналиева Г. Өмүркул Караев – кыргыз элинин жана түрктөрдүн тарыхынын чыгаан изилдөөчүсү. – Б., 2015. – 49-72-бб.
6. Өмүркул Кара уулу Көөнө түрктөр тарыхы (Студенттер үчүн дарстар). – Б., 1994;
7. Восточные авторы о кыргызах: Сост., введ. и комм. О. Караева. – Б., 1994;

УДК: 337 (575.2) (581)

Султанова А.Т., т.и.к., ОшМУнун доценти, Кыргызстан

Султанова А.Т., к.и.н., доцент ОшГУ, Кыргызстан

Кыргыз-кытай мамилелеринин алкагындагы Ош облусунун Кытай Эл Республикасы менен эл аралык байланышы
Международные связи Ошской области с Китайской Народной Республикой в рамках кыргызско-китайских отношений
International relations of the Osh oblast with the People's Republic of China in the framework of the Kyrgyz-Chinese relations

Макалада Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тышкы саясаттын алкагында Ош облусунун жана Ош шаарынын эл аралык байланыштарга катышуу укугунун берилиши жана анын натыйжасында Кытай Эл Республикасы менен байланышы, о.э. чет элдик инвестицияны тартуу менен социалдык-экономикалык маселелерди чечүүгө багытталган иш аракеттер баяндалат.

***Түйүндүү сөздөр**: эл аралык мамиле, келишим, экономикалык кызматташтык, эл аралык рынок, соода, жумушчу орундары, инвестиция.*

В статье рассматривается право участия Ошской области и города Ош в международных отношениях с Китайской народной республикой в рамках государственной внешней политики Кыргызской Республики, также мероприятия направленные в решении социально-экономических проблем путем привлечения иностранной инвестиции.

***Ключевые слова**: международные отношения, договор, экономическое сотрудничество, международный рынок, торговля, рабочие места, инвестиция.*

The article examines the right of participation of Osh oblast and Osh city in international relations with the People's Republic of China within the framework of the state foreign policy of the Kyrgyz Republic, as well as measures aimed at solving social and economic problems by attracting foreign investment.

***Keywords**: international relations, contract, economic cooperation, international market, trade, jobs, investment.*

Эл аралык мамилелер дайыма мамлекеттердин, коомчулуктун, жеке инсандардын турмушунда орчундуу орунду ээлеп келген. Улуттардын пайда болушу, мамлекеттер аралык чек аралардын түзүлүшү, саясий түзүлүштөрдүн калыптанышы, өзгөрүшү, түрдүү социалдык институттардын болушу, маданияттын, искусствонун, техниканын жана экономиканын өнүгүшү, дипломатиялык байланыштардын, согуштук каршылашуулардын баары эл аралык мамилелердин түзүлүшү менен тыгыз байланышта болгон. Бүгүнкү күндө да, эл аралык мамилелер көп түрдүү тармактарды

бириктирип, адамдардын пир туткан максаттарына жана баалуулуктарына таасир берүүчү маниге ээ. Эл аралык мамилелердин болушу кайсы гана өлкө болбосун, анын социалдык-экономикалык, маданий, саясий өнүгүшүнө таасирин тийгизет. Ошондуктан, Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон баштап эл аралык байланыштар системасына кошулуп, өзүнүн тышкы саясатын активдештирген. Анын натыйжасында ыңгайлуу деп эсептелген мамлекеттер менен өз ара пайдалуу экономикалык, саясий жана маданий кызматташуу мамилелерин түзүп келет.

Кыргызстандын дүйнөлүк майданда өз алдынча эгемендүү мамлекет катары таанылышы бир канча маанилүү маселелерди чечүү аркылуу ишке ашкан. XXк. аягындагы экономиканын кайра курулушу Кыргызстанда, о.э. бүтүндөй СССРдин курамына кирген республикаларда каржылык чөйрөнүн кыйрап, өндүрүштүн төмөндөп кетишине алып келген. Социалдык-экономикалык маселелер, жумушсуздук, жакырдануу сыяктуу көптөгөн кыйынчылыктар менен коштолгон [7.94]. Мамлекеттин менчигиндеги мурунку чарбалар кыскарып, менчиктин жаңы түрлөрү пайда болгон. 1992-1999-жж. өнөр жай өндүрүшү Кыргызстанда 51% кыскарган [6.26]. Ошондуктан чакан жана орто ишканаларды курууга чоң көңүл бурулган. Чет өлкөлүк инвестициянын жардамы менен биргелешкен ишканалар түзүү, калкты жумуш менен камсыз кылуу аракеттери жасалган. Өткөөл мезгилде тез аранын ичинде ушул маселелерди чечүүнүн бир багыты жана натыйжалуу жолу катары эркин экономикалык аймактарын уюштуруу чоң маниге ээ болгон. Республиканын экономикалык саясаты ар бир аймактын мүмкүнчүлүгүн толук ачууга багытталып, Кыргызстанда жети эркин экономикалык аймактары түзүлгөн (Нарын, Каракол, Бишкек, Маймак Алай, Чоң-Алай, Кара-Кулжа) [7.125]. Экономиканы алдыга сүрөп кете турган тармактарга айрыкча көңүл бурулган [1.74]. Мындай аракеттер мамлекеттин экономикага кийлигишүүсүнөн баш тартуусу, менчиктештирүү, бааларды эркин коё берүү сыяктуу реформалар менен тыгыз айкалыштыкта жүргүзүлүшү шарт эле [2.27]. Себеби, дүйнө жүзүндө эркин экономикалык аймактарды түзүү жогоруда белгиленген көйгөйлөрдү чечүүнүн эффективдүү жолу катары каралат. АКШнын өзүндө эле 130га жакын эркин экономикалык аймактары түзүлгөн, ал эми Кытайда 288 аймак жана шаарлар ушундай макамга ээ. Эркин экономикалык аймактар Жапонияда, Улуу Британияда, Францияда, Германияда, Италияда да бар. Алардын түзүлүшүнүн негизги максаты чет элдик капиталды тартуу менен катар алдыңкы технологияны үйрөнүү, өлкөнүн экономикасына салым кошуу болуп саналат [1.116]. Ушул таризден алганда, Ош облусуна Кыргызстандын өз алдынча эгемендүү мамлекет катары калыптанышында, эл аралык байланыштардын артыкчылыктуу багыттарынын өнүгүшүндө өзгөчө орду белгиленип, эл аралык байланыштарга катышуу укугу берилген. Ош облустук мамлекеттик администрациясынын өнөр жай жана тышкы экономикалык байланыштар бөлүмүнүн укуктук абалы кеңейтилип, 1991-ж. 15-февралда Тышкы экономикалык байланыштар боюнча комитети болуп кайра түзүлгөн (*мындан ары ТЭБК*) (комитеттин коду ОКПО 20231888, менчик формасы – мамлекеттик) [3.31.1]. ТЭБКнын милдеттери аныкталып, тез арада келечектүү иш-пландары облустун экономикалык, табигый, өндүрүштүк, энергетикалык, илимий-техникалык кудуретин натыйжалуу пайдалануу, ишкер чөйрөлөрдүн арасындагы кызматташууну көздөгөн иш чаралары белгиленген. Чет элдик инвестицияларды тартуу менен ишкерлер чөйрөсүндө кызматташууну жандандырып, биргелешкен ишканаларды түзүү,

атаандаштыкка туруштук берүүчү продукция өндүрүү, мамлекеттер аралык каржы-өнөр жай топторун түзүүгө катышуу, ошондой эле билим берүү, саякат иши, маданият тармактарында өз ара пайдалуу кызматташуу жана башка көптөгөн маселелери аныкталган.

Ал эми 2003-ж. 15-апрелде Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны тарабынан Кыргызстандагы өзгөчө тарыхый, маданий, илимий жана саясий борбор катары Ош шаарынын укуктук негиздерин, ошондой эле жергиликтүү өз алдынча башкаруунун негизинде анын андан аркы каржылык, экономикалык жана социалдык өнүгүшүнүн кепилдиктерин белгилеген мыйзам кабыл алынган. Ушул эле мыйзамдын 18-беренеси шаардын өкүлчүлүктүү жана аткаруу уюмдары өз укугунун чегинде эл аралык байланыштарды жүзөгө ашыруусуна укуктуу жол ачкан [4]. Мына ушундай мыйзамдык актылардын негизинде Ош облусу жана Ош шаары КРнын тышкы саясатынын алкагында эл аралык байланыштарга активдүү катыша баштаган.

Ош облусу эл аралык байланыштарды түзүүнүн алгачкы этабында коңшу жайгашкан мамлекеттерден Азиядагы улуу держава эсептелген Кытай Эл Республикасы, анын аймактары менен ар тараптуу байланыштарды түзгөн. Мындай кадамдын негизи бар. Кытай Эл Республикасы Кыргыз Республикасынын тышкы саясатындагы өзүнүн орду бар өнөктөшү болуп саналат. Алыскы чет өлкөлөрдүн ичинен чек арасы жанаша жайгашкан жападан-жалгыз өлкө. Кыргыз-кытай мамилелери байыркы доордон башталат (б.з.ч. IIIк.). Жаңы жана соңку мезгилдеги мамилелери эки чоң мезгилге бөлүнөт. Ар бири орточо жүз жылды ичине камтыйт. Бул XVIIIк. экинчи жарымынан - XIXк. биринчи жарымына чейин жана экинчи мезгили XIXк. экинчи жарымынан 1991-ж. чейин. Тарыхчылар белгилегендей биринчи мезгилинде кыргыздардын тышкы саясатта салыштырмалуу өз алдынчалыгы мүнөздөлсө, экинчи мезгилинде Россиянын, Советтер Союзунун тышкы саясатынын алкагында өнүгүп келгендиги белгиленет. Кыргызстан менен Кытайдын тең аталык кызматташтыгы 1991-ж. башталат. КЭР 1991-жылы 27-декабрда КРнын эгемендүүлүгүн тааныган [7.242]. 1992-жылы 5-январда эки өлкөнүн ортосунда дипломатиялык мамилелер орнотулган [8.85].

Кытайдын Кыргызстандын тышкы саясатында маанилүү орду бар. Өкмөттөрүбүздүн, министрликтерибиздин ортосунда кол коюлган көптөгөн документтер мунун ачык далили боло алат. Ушулардын ичинен чек ара аймактарындагы ишенимди арттыруу жөнүндөгү Россиянын, Казакстандын, Кыргызстандын, Тажикстандын жана Кытайдын ортосундагы макулдашууга кол коюу коңшу мамлекеттердин саясий мамилесиндеги эң маанилүү этабын баштаган. Мамлекеттер ортосундагы кызматташтыктын негизги багыты аймактык коопсуздук болуп саналат. Мунун негизи катары 1996-жылы түзүлгөн «Шанхай бешилтигин», (кийин “ШКУ”) саноо керек. Ал эми «Нарын-Торугарт-Кашкар» жана «Ош-Эркечтам-Кашкар» автомобиль жолдорун Кытайдан баштап куруу – кызматташтыктын эң сонун үлгүсү боло алат. Өлкөлөрдүн ортосунда аба катнашынын ачылышы туризмди, соода-сатыкты өнүктүрүүгө жол ачкан. Маданий-гуманитардык чөйрөдөгү кызматташтык өзгөчө кубандырат. Жаштардын эки өлкөдөн билим алуусуна, тажрыйбаларын арттырууга шарттар түзүлгөн. Окумуштуулардын кызматташуусу жанданып, кыргыз элинин байыркы тарыхы жөнүндөгү маалыматтарды изилдөө мүмкүнчүлүгү пайда болду. Географиялык жактан кошуна

жайгашып, бирок маалыматтарды угуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган эки эл, эми атайын телеберүү, радио аркылуу эки элдин турмушун чагылдырган маалыматтардан кабардар боло башташты. Мунун негизинде бири-бирине болгон акыл-ой мүдөөлөрүнүн жакындыгы көрүнүп, жакшы коөшулук мамилелердин болушуна шарттар түзүлдү. Бул айтылгандарга төмөнкүлөр далил боло алат. Кытайдын бир катар провинциялары менен Ош облусунун экономикалык кызматташтык мамилелери 1990-жж. ортосунан башталып, Ош шаарында кыргыз-кытай биргелешкен ишканаларын түзүү аракеттерине көөүл бурулган. Борбордук Кытайдын Шан-Үи провинциясынын Сан-Ян соода компаниясы (директору Лю Зун Зюн) Ош шаарында Алай мейманканасынын жанында «Ал-Дян» ресторанын ачкан. Кийинки убактарда чакан, орто ишканаларын, соода-сатык иштеринде эки тарапка пайдалуу келишимдерди түзүүгө өткөн. Соода-өнөр жай палатасынын өкүлчүлүгүн ачуу [5.59], маданий багытта кызматташуу жөнүндө сүйлөшүүлөр жүргүзүлгөн. 1997-ж. август-октябрь айларында өз ара сапар алмашуулардын аягында Ош облусу менен Кызыл-Суу-Кыргыз автономиялуу облусу ортосунда экономикалык кызматташтык жөнүндөгү Келишимге кол коюлган [5.165]. Бир ай аралыганда эки тарапта теө өкүлчүлүктөрдү ачылып, өз ара пайдалуу кызматташуунун багыттары аныкталган. Натыйжада облустун аймагында 19 биргелешкен кыргыз-кытай ишканалары катталган [5.272].

Мындан сырткары көргөзмө-жарманкелерди уюштуруу боюнча сүйлөшүүлөр 1992-ж. эле башталган [5.273]. КРнын Өкмөтүнүн 1994-ж. 7-сентябрындагы №674 Токтомунун 15-беренесинде Ош шаарында туруктуу иштеп туруучу эл аралык көргөзмө-жарманкени уюштуруу каралган. Бирок, бул Токтомдун ишке ашырылышына 1998-ж. КРнын Президентинин Кытайга болгон иш сапарынан кийин гана мүмкүнчүлүк жаралаган. Бул өз кезегинде маданий, илимий-техникалык, соода-экономикалык байланыштарын түзүүгө жана түз инвестицияларды тартууга жол ачкан. Географиялык жактан ыңгайлуу келип, Улуу Жибек жолундагы мурдатан ээ болгон макамына ылайык туруктуу иштеп туруучу көргөзмө-жарманке Ошто уюштурулушун Өзбекстан, Казакстан, Тажикстан, Түркмөнстан, Россия, Кытай, Иран, Пакистан жана Индия мамлекеттери да колдошкон.

1998-ж. 24-28 сентябрь күндөрү Ошто кытай товарларынын көргөзмө-жарманкеси ачылган [3.227]. Кытайдын Шандунь, Шанхай жана Тяньцзинь провинцияларынын, Синьцзян Уйгур автономиялуу республикасынын ишкерлери сунушталган товарлар 100дөн ашуун ассортиментти түзгөн: автомобиль, кичитегирмен, радиотехника, турмуш-тиричилик техникасы, өнөр жай товарлары, курулуш материалдары, бут кийим, килемдер, сантехника, тамак-аш азыктары ж.б. Көргөзмө-жарманке 5 күнгө созулган, соода-экономикалык кызматташуу боюнча багыттоочу кеөешме өткөрүлүп, натыйжада 2,92 млн. АКШ долл. өлчөмүндө келишимдер түзүлгөн. Кытай тараптан-«Хай-Вань», «Хам И», Кашгар пластмасса жана Синьцзян жарнак компаниялары, кыргыз тараптан-«Келечек» дыйкан чарбасы, «Азия» фирмасы ж.б. болгон [3.378].

КЭРдин Кашгар, Үрүмчү шаарлары жана Кызыл-Суу-Кыргыз автономиялуу облусунун ишкерлери менен соода-сатык иштерин жандандыруу максатында чакан заводдорду, цехтерди куруу үчүн тиешелүү административдик мекемелердин жетекчилери менен дипломатиялык сүйлөшүүлөр учурда улантылууда. Жыл сайын Ош шаарынын ишкерлери расмий өкүлдөрдүн курамында Кашгар шаарынын «Шин-Йифа» компаниясы тарабынан уюштурулган жарманкеге облуста өндүрүлгөн

подукцияларын алып барып катышып турушат. Жарманкелерди уюштуруп өткөрүү ага катышкан өлкөлөр, ишкерлер үчүн жаңы байланыштарды, жаңы мүмкүнчүлүктөрдү жаратып, соода-экономикалык байланыштардын эле эмес, илимий-техникалык, маданий байланыштардын өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт. Бирок, кыргыз-кытай мамилелери ийгиликтүү жүргөндүгү менен, талаптагыдай деңгээлге көтөрүлбөй келет. Узак убакытка чейин пайдалуу соода сальдосу Кытай тарапта болуп жатат [9]. Кыргызстандын экспорту дагы эле чийки зат багытында. Соодалык товар тизмеси өтө тар бойдон калууда. Кыргызстандык адистердин ою боюнча Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы соода-экономикалык кызматташтыктын төмөн болушуна министрликтердин, мекеме-ишканалардын, ишкерлердин солгун мамиледе болуусу, ошондой эле укуктук базанын начардыгы болуп саналат.

Кыргыз-кытай мамилелерин чыңдоо максатында 2001-2003-жж., 2004-2014-жж. көп багытты ичине камтыган Комплекстүү иш-чаралардын планы, кызматташтык программасы [5.242] жана андан кийинки жылдардагы бир катар документтер түзүлгөн. Кытай инвесторлору Жалалабад, Баткен облустары менен да иштеше баштаган.

Кытай тараптан “Хуадали” фирмасы Ош шаарында жүргүнчүлөрдү ташуу үчүн автобустар менен камсыздаса, ОсОО “Шан Чен” заводу чыгарган газ эсептегичтер, о.э. коммуналдык кызматтарга акы төлөө үчүн электрондук карточкалар алып келинген. ОсОО “Лин-Ю” Оштогу “ЖБИ-4” ишканасын ижарага алып, жоондугу 6-28 миллиметрге чейинки арматураларды чыгарган. Аны менен курулуш материалдарына болгон суроо-талапты кантааттандырууга салым кошкон. “АСКЕД” корпорациясы өзүнүн экономикалык ишмердүүлүгүн жүргүзүп, 6 ай ичинде 2 млн.265 миң доллар өлөчөмүндө инвестиция тарткан. Ош насос заводунун административдик имаратын жаңылоо менен төрт жылдыздуу мейманканаы пайдаланууга берген. О.э. Кара-Суу районунун аймагында эки кыш жасоочу заводдорун курган. “Алдаяр” көмүр кениндеги изилдөө-чалгындоо иштерин жүргүзгөн [16]. Пластик материалынан эшик-терезе, жумшак эмеректерди жасап, кардарларга сунуштап жатат. Ал эми “Хуасин” компаниясы жүк ташуу кызматын сунуштайт, о.э. курулуш материалдарын өндүрүү багытында да мол тажрыйбасы бар. Кыргызстанда “Таатан” соода комплекстерин Бишкек жана Ош шаарларында түзүүгө жетишкен. Муну менен бул компаниялар жергиликтүү калк үчүн жумушчу орундарын да пайда кылган.

Учурда Ош облусунун КЭРдин Кашгар, Үрүмчү, Пекин, Кыргыз-Кызыл-Суу автономиялуу облусу менен жана ири корпорациялары менен тыгыз экономикалык байланыштары бара-бара оң натыйжаларды берүүдө. Булардын катарына Кытайдын Цзилинь провинциясын да кошууга болот. Цзилинь провинциясы Кытайдын борборуна жакын түндүк-чыгыш тарабында жайгашып, 27 млн. калкы бар [5]. Провинция дан жана буурчак өсүмдүктөрүн өстүрүүдө биринчи орунду ээлеп, өнүккөн аймактардын катарына кирет. Машина куруу, мунайхимия, вагонкуруу, айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү, энергетика, металлургия, курулуш материалдары, электроника, оптика, текстиль өнөр жайы, медицина, тамак-аш өнөр жайы ж.б. тармактар боюнча кубаттуу өнөр жай негизине ээ. О.э. илим-билимдин жана маданияттын борбору да болуп саналат. 45 жогорку окуу жайлары жана көптөгөн илимий изилдөө институттары бар. Учурда провинция 150 өлкө менен соода-экономикалык байланыштарын түзгөн, алардын катарында Ош облусу да бар.

Демек, эгемендүүлүктүн шарапаты менен облуска чет өлкөлөрдүн ишкер чөйрөсүнүн кызыгуусу күчөгөндүгүн байкоого болот. Өз товарларын сатууда жаңы рынок катары пайдалануу көздөгөн сунуштары менен көп кайрылышкан. О.э. облустун аймагындагы кен байлыктарды изилдөө менен табигый чийки заттарды иштетүүчү өндүрүш түзүү жөнүндө да сүйлөшүүлөр болгон. Ал эми жергиликтүү бийлик өкүлдөрү тарабынан өздөрүнүн укуктук абалынан пайдаланып, өз ара пайдалуу кызматташтык мамилелерин түзүүдө активдүү иш-аракеттер жүргүзүлгөн. Бирок, бардык эле кызматташтык байланыштарын ойдогудай иш жүзүнө ашыруу мүмкүнчүлүгү түрдүү себептер менен дайым эле боло берген эмес. Ошого карабастан учурда, түзүлгөн келишимдерди өз ара ыңгайлуу шарттарда жүзөгө ашыруу жолдору изделүүдө.

Адабияттар:

1. Бондарь, Е.А. Зоны свободного предпринимательства как проблема современных отношений (в сопоставлении Кыргызстана и России) [Текст] / Е.А. Бондарь. - Бишкек, КРСУ, 2001. -140с.
2. Койчуев, Т.К. Избранные сочинения в 3 томах.: Политика, экономика, миросвязи Кыргызстана [Текст] / Т.К. Койчуев. – Бишкек, 2007. - 221с.
3. КРнын Ош облустук администрациясынын фонду 1999-ж. [текст]: Ф. 1. иш 4195. 136-б. Постановление облгосдаминитсрации Ошской области №123 от 24.04.1999г. «Об утверждении мероприятий госадминистрации Ошской области по развитию культурных и экономических связей с приграничными районами и областями соседних республик».
4. Ош шаарынын статусу жөнүндө Кыргыз Республикасынын Мыйзамы [Текст]: КРнын Жогорку Кеңешинин мыйзам чыгаруу жыйыны.-2003. 15-апр.
5. ОшОМА ТЭБК учурдагы архивдик фонду 2011-ж. [Текст]: ф.43. иш 432. Кыргыз Республикасынын Ош облусунун тышкы экономикалык байланыштар комитетинин 2011-жылдагы аткарылган жумуштар боюнча маалымат.; Информация о Соглашениях и Меморандумах подписанных между Ошской областью со странами дальнего и ближнего зарубежья.; Информация о Соглашениях, Меморандумах и протокол-намерениях
подписанных между Ошской области КР с регионами КНР;
6. Токтомушев, К. Внешняя политика независимого Кыргызстана [Текст] / К. Токтомушев. – Бишкек, 2001. – 190 с.
7. Чотонов, У. Кыргызстан по пути суверенитета [Текст] / У. Чотонов. – Бишкек, 2007. – 384 с.
8. Эшалиев, М.С. Дипломатический протокол Кыргызской Республики [Текст] / М.С. Эшалиев. – Бишкек: Салам, 2004. – 112 с.
9. Экономические проблемы пути развития агропромышленного комплекса и продовольственного рынка в Кыргызстане [Текст] / Центр экономического и социального реформирования при Министерстве финансов Кыргызской Республики. – Бишкек: Илим, 2002. – 13 с.
10. Экономическая ситуация и перспективы развития Ошской области [Текст] / Ош: Издательский Центр ОшГУ, 1998. – 22 с.

УДК: 37.013

Тажибаева С.К., т.и.к., ОшМУнун доценти, Кыргызстан
Шайимкулов А.Ж., ОшМУнун окутуучусу, Кыргызстан
Таирова А.Ш., ОшМУнун окутуучусу, Кыргызстан

Тажибаева С.К., к.и.н., доцент ОшГУ, Кыргызстан
Шайымкулов А.Ж., преподаватель ОшГУ, Кыргызстан
Таирова А.Ш., преподаватель ОшГУ, Кыргызстан

Чыгыш ойчулу Махмуд Кашгари-Барсканинин педагогикалык идеялары
Педагогические идеи восточного мыслителя Махмуда Кашгари-Барскани
Pedagogical ideas of the Eastern thinker Mahmoud Kashgari-Barskani

Бул илимий макалада орто кылымдардагы белгилүү чыгыш ойчулу Махмуд Кашгари-Барсканинин педагогикалык идеялары анализделет.

Ачкыч сөздөр: *Чыгыш ойчулу, Махмуд Кашгари-Барскани, педагогикалык идеялар.*

В данной научной статье даётся анализ педагогических идеях известного востоковеда в средневековья Махмуда Кашкари Барскани.

Ключевые слова: *Востоковед, Махмуд Кашгари Барскани, педагогические идеи.*

Pedagogicall ideas eastern scientist Mahmud Kashgari and Akhmet Isevi lu this scientific article analyzed pedagogical ideas of famous eastern scientists Mahmud Kashgari and Akhmet Isevi.

Key words: *Pedagogical ideas, orientalist, Mahmud Kashgari Barskani.*

Махмуд Кашгари XI кылымдагы Теңир Тоолук түрк калктардан чыккан энциклопедист,аалым,тилчи, тарыхчы-этнограф,географ, картограф,диалектолог, этнолог, агартуучу болгон.Анын туулган жана дүйнөдөн кайткан жылы тууралуу так маалыматтарга караганда кайчы пикирлер арбын.Тарыхчы Омелян Прицактын божомолу боюнча Махмуд 1029-жана 1038-жылдардын аралыгында Кара-Кагандар сулалесине таандык Барсган (Барскоон) шаарында туулган.Анын атасы ошол мезгилде Ысык-Көл дубанын бийлеп турган Хусейин ибн Мухаммеддин дал өзү болушу ыктымал [17]. Кыргыз тарыхчысы Өмүркул Каревдин божомолу боюнча Махмуддун атасы Хусейин Мухаммед уулу Караханийлер мамлекетинин түзүлүшүнө байланыштуу ал Кашкар шаарына көчүп баргандан кийин төрөлүшү мүмкүн [12].

Анын бир катар мурастарынын ичинен бизге жеткени бир гана “Түркий сөздөр жыйнагы”. В.В.Бартолддун божомолу боюнча “Диван” Багдад шаарында жазылган [9]. Ал эми П.К.Жузе жана башка окумуштуулардын пикиринде Махмуд Кашгари эмгегин өзү жашаган Кашкар шаарында жазган [17].”Дивандын” эч бир жеринде Багдад шаары эскерилбегендиктен көпчүлүк окумуштуулар акыркы пикирди акыйкатка жакын кабылдап келишет.

Сөздүк биринчи жолу эски кол жазмаларды топтоо жана жарыялоо боюнча көрүнүктүү ишмер Али Эмири (1857-1923) тарабынан Стамбул шаарында табылган. Мурасты иретке салып, китеп кылып жарыялап, ага экинчи өмүр тартуулоодо өз

мезгилинин беделдүү аалымы К. Рифат көп күчүн жумшаган [23,5]. Анын арыбас ак ниет эмгегинин натыйжасында мурас 1917-1919-жылдарда 3 томдук китеп болуп жарыкка чыккан. Мурас түрк тилине Бесим аталай тарабынан которулуп,1941-жылы Анкарадагы Аллаеддин Кырал басмасынан жарык көргөн [1]. Азыркы учурда сөздүк өзбек,казак,уйгур,түрк, азербайжан, орус тилдерине которулуп,жарык көргөн. Учурда "Дивандын" крыгызчага которулган эки варианты бар [15],[16].

Мурас ар кайсы жылдары А. Жаферогу, М. Ш. Үлүкташыр, Жежен Рамазан, В.В. Бартольд, С.Г. Кляшторный, А. Н. Кононов, Х.Г. Мачявкин, Э. Н. Маджип, А. Рустамов, Х.У. Усманов, Х.Хасанов, И.Я. Стеблева сыяктуу окумуштуулар тарабынан ар кандай көлөмдө изилденген. Ал эми кырыгз илиминде Махмуд Кашгари жана анын мурасы боюнча А. Абдыразаков [5], К.Артыкбаев [7], Г. Жамангулова [10], Т. Чоротегин [23], Д.Б. Сатаркулов [18], И. Султаналиев [20],М. Толубаев [21], Б.Ж. Усманбетов [22] жана башкалардын эмгектери жарык көргөн. Кыргыз окумуштууларынын Махмуд Кашгаринин сөздүгү тууралуу илимий ой пикирлери атайын конференцияда угулуп , ал материалдар "Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты" (2011) деген ат менен өз алдынча жыйнак катары жарык көргөн. Ал жыйнактын курамында мурастын педагогикалык аспектине арналган макалаларга да орун берилген[6].

Сөздүктүн педагогикалык таанымдык табияты.

"Махмуд Кашгаринин "Түрк тилдер сөз жыйнагын" тил илиминин гана казынасы катары кароо акыйкаттыка жатпайт. Бул пикир мураска кайрылган окумуштуулардын дээрлик баары тарабынан ырасталган.

Мурастын мазмунунун көп кырдуулугу жөнүндө сөз кылганда академик А. Н. Коновдун, И.Я. Стеблевалардын пикирлерин эске албай коюуга болбойт. "Диван" жөнүндө А.Н. Кононов мындай деп жазат:"Бир катар түркий тилдердин грамматикасы жана лексикасы өтө дилгир жана өтө кылдат байкоолорунун сөздүн толук маанисиндеги алтын бүртүкчөлөрүнөн болуп, ошондой эле Хакандык (кара кагандык) түрктөр, түркмөндөр, огуз йагма, чигил кырыгздар тууралуу баа жеткис лингвистикалык, фольклордук, географиялык тарыхый маалыматтарды биздин замага жеткирип береген бир турпатка ээ болгон чыгарма" [13], [19]. Ал эми И.Я. Стеблева "Түрк тилиндеги байыркы адабияттар" деген эмгегинде: "Диван лугат ат-түрк" камтылган поэтикалык текстердин композициясын кайрадан түзүп чыккан соң аларды аскер, махабат, анекреонот, эллегия, табият, адеп-ахлактык мифология жана турмуш- тиричилик сыяктуу не бир түркүн темаларга арналган, бир бүтүн чырмалышкан чыгарма деп кароого мүмкүндүк берет"- деп жазат [19,410]. В.А. Звегинцевдин пикиринде "Түркий тилдер сөз жыйнагы"- чыныгы түрк энциклопедиясы. Тил кубулуштарын сыпаттоо жана бай материалдарын чогултуп, жыйноо жагынан бул эмгек өзгөчө орунда турат.

Ушул өңүттөн алып караганда белгилүү кыргыз тарыхчысы Т.Чороевдин "Махмуд ибн Хусейин Ал Кашгари" жана анын "Түркий тилдер сөз жыйнагы" [23] аттуу изилдөөсү мурастын мазмунун түпкү вазийпасын туура түшүнгөндүк менен аткарылгандыгынан кабар берет. Окумуштуу Махмуд Кашгаринин тагдырынын табышмактары, анын мурасынын пайда болушу , таркалышы, табылышы, анын структурасы, тематикасынын көп кырдуулугу, энциклопедиялык мазмуну тууралуу омоктуу ойлорду айткан.

Ал эми А. Акматалиев сөздүктүн кыргызча басылышынын баш сөзүндө анын

энциклопедиялык табияты тууралуу “...Сөздүктүн негизиндеги ошол мезгилдеги көркөм мурастын үлгүлөрү тууралуу жанан алардын бүгүнкү күнгө чейин сакталып, азыркы адабий тилибизде жандуу колдонулушу,ошону менен бирге поэтикалык тексттердин философиялык-этикалык, көркөм эстетикалык маанисинин актуалдуулугу,ролу жөнүндө кенири сөз кылууга болот”-деген пикирин билдирген [16, 7].

Демек, Махмуд Кашкари түрк элдеринин өз доорундагы энциклопедиясын түзүүгө жетишкендиги бүгүн күдүк жаратпаган акыйкат. Мында байыркы түрк тилдүү элдердин таалим-тарбия маданияты жалпы эле билим берүү салттары тууралуу тарыхый педагогикалык изилдөөлөрү үчүн көмөк болчу фактылык материалдар да арбын.

Задисинде педагогика ар кандай мурасты баалоодогу,эң обол анын ошол доордогу рухий асылдандыруучу кубатына,бүгүнкү күндөгү адамдар үчүн тааныткыч жана тарбиялык маанисине өзгөчө басым жасайт.Ушуга байланыштуу жалпы эле Чыгышта сан миңдеген даанышмандардын, ойчул акылмандардын илимий таанымга ээ мурастары байыртан келаткан синкреттик,эмприкалык ан-сезим алкагында топтолгон, жыйнакталган философиялык поэтикалык формада жаралып келгендигин эскере кетүү абзел. Буга ал мезгилдеги али өз алдынча тармактарга бөлүнө элек,илимий тааным практикасынын деңгээли да орчундуу себеп болгон.

Илимий тармактарды жаратууда энциклопедиялык мазмунга умтулуу түрк тилдүү окумуштуулардын фарс жана араб тилдеринде сүйлөгөн, кат тааныган калктарды мүлдө түрк урууларынын курамы, тарыхы, адеп салттары, нускалуу сөздөрү, жеринин географиялык өзгөчөлүктөрү,тирикчилик шарттары менен таанышууда бирден бир алгылыктуу, бирден бир жемиштүү натыйжаларга жетүүгө умтулган изги тилектери менен тыгыз байланышта болгон.

Түркий элдердин чыгаан аалымы, ар наамысчыл атуулу катары Махмуд Кашгари да дал ушундай бийик мүдөөлөрдү көзөмөл туткандай туюлат. Буга аалымдын эмгекти жазууга киришүү алдындагы “Түрктөрдүн тилдери байгеге тең чамал келаткан кош аттар сыңарындай араб тили менен атаандашып жаткандыгын билдирүү максатында”- деген асыл тилеги мисал боло алат [15,33].

Аны н мындай ички дымагы, ак тилегинин жүзөгө ашкандыгы “түркий сөздөрдү жыйнайбыз, жагдайларын усулдарын баяндайбыз, эрежелерин түшүндүрөбүз, бөлүнүштөрүн ыраттуу тартипке салып сапаттайбыз- деген шартыбыз бар эле, анын толук жүзөгө ашырдык”- же “Түрк, түркмөн, огуз, чигил, йагма, кыргыздардын калааларын жана накыл сөздөрүн зээнге туттум. Акыркы алардын ар бир уруусунун тилин өтө кылдыт жат алдым, (жыйнадым) тартибин өтө татынакай, өтө сымбат кат кылдым”- деген сөздөрүндө да билдирилген [15,32].

“Дивандын” структурасы, мазмуну, маалыматтардын ырааттуу жайгаштырылышы жагынан белгилүү өлчөмдө аны энциклопедиялык мазмундагы “окуу китеп” катары кабылдоого мүмкүндүк берет.

Махмуд Кашгари “Диван” аркылуу түрк элдеринин келечек муундары ата-тегин, эне тилин, арбактуу үрп-адат, каада салттарын,санат-осуяттарын кадырлап, баалап, алардан сабак алышын тилек кылып минтип жазган: “Өнүгүп-өссөм деген максатта илерилөөнү каалагандарга туура багыт, кенен жол ачтым, аларга бул китеп улуулукка, бийиктикке чыгара турган тепкич, шаты болуп берет” [15,32]. Бул тикеден-тике даанышман таалимчи, агартуучунун аруу тилеги. Демек, келээр муунду

мурдагы билим тажрыйбалар менен тааныштыруу жана түрк дүйнөсүнүн түптүү нарк- нускаларынын үлгүсүндө тарбиялоо сөздүктүн мазмунундагы орчундуу максаттардын бири болгондугун танууга болбойт.
Сөздүктөгү "... улуулукка, бийиктикке чыгара турган тепкич, шаты болуп берүүчү" баалуулуктар эмнелер? Бул суроого жооп издөө сөздүктүн мазмунундагы педагогикалык баалууктарды тыкыр изилдеп чыгуу зарылдыгын жаратат.
Биз китебибиздин бул бөлүмүнүн алкагында сөздүктөгү билим берүү, тарбияга тиешелүү терминдер жана түшүнүктөрдү, балдарды үй-бүлөдө кароо, багуу, торолтуу ден-соолугун сактоо жана коргоо, балдар оюндары жана оюнчуктары, тарбиялоонун мазмуну жана ыкмалары тууралуу маалыматтарды учкай талдоого аракет кылдык. Мындан тышкары сөздүктөгү айрым үгүт-насыяттардын, макалдардын тарбиялык маанисин талдоого алдык.
Сөздүктөгү салттуу педагогикалык терминдер жана түшүнүктөр.

Махмуд Кашгари сөздүгүнүн педагогикалык таанымдык баалуулугун арттырып турган касиеттеринин бири-андагы ошол доорго таандык педагогикалык түшүнүктөр жана терминдер. Бул кабиледе аталган сөздүктү түрк тилдүү элдердин улуттук илимий-педагогикалык терминдерин тактоо үчүн баа жеткис илимий казына катары кароого болот. Сөздүктө "алиф", "билге"- "аалым, акылман, даанышман, билгич" деген маанилерде колдонулат. Буга байланыштуу "даанышман, акылман, акылдуу бекти: билге бек дешет, уйгурлардын ханын көл билге хан- акылы көлдөй терең хан дешет эле"- деген сүйлөмдөр кездешет [15,37]. Анын негизин "билди" этиши түзөт. "Өг"- акыл, зээн, эс дегенди билдирет. Акылдуу, зээндүү жана улгайган, насаат айткан карыя аксакалдарга "өге" деп кайрылышкан. Жалпылап айтканда "үгө, өге"- "акылдуу, тажрыйбалуу", акыл-эстүү кишилерге берилген мүнөздөмө катары колдонулган [15,37]. Биздин пикирибизде "үйрөтүү", "үйрөнүү" ("билик үгрен"-илим үйрөн!), түшүнүктөрүнүн уңгусунда дал ошол "өг" сөзү жатат. Түп маанисин түзмө-түз чечмелегенде башкалардын акылына, кесилишине канык, өз алдынча ойлон, акылыңды өстүр деген мазмунга ээ. Бул сөз азыркы түркчөсүндө "өгрен" , хакастарда "уген", уйгурларда "угэн", азербайжан, башкыр, татар элдеринде "ойрэн", түркмөндөрдө "оврен", казактарда "уйрен", якуттарда "уорэн" деп айтылып, бирдей маанини, кандайдыр бир өнөргө, адамгерчиликтүү адат- салттарга ээ болуу деген түшүнүктү билдирет. Демек, түрк элдери түп замандан эле адамдын өсүп-өнүгүүсүнүн башкы өбөлгөсү тарбиячы менен тарбиялануучунун аң-сезимдүү, максаттуу иш аракеттерине байланыштуу боло тургандыгын жеткилең түшүнгөн.
Таалим-тарбия айдыңынан караганда сөздүктө эң көп колдонулган терминдердин бири "билиг". Ал илим ("билиг үгрен"- илим үйрөн!), акыл жана даанышмандык (" узакы билгелер"- илгерки даанышмандар) маанисине келет [15,37].

Сөздүк орто кылымда Карахан мамлекетиндеги китеп маданияты жогору болгондугунан да кабардар кылат. Муну сөздүктөгү "битик" (китеп, кат) сөзүнүн арбындыгы жана ар түрдүү иш-аракет контектинде колдонулгандыгынан баамдай алабыз. Сөздүктө китеп окууга үйрөтүү ишмердүүлүгү "Ол маңа битик окытты"
-Ал мага китеп (ж.б.) окутту, "ол битик окутсады"
- Ал битиг (китеп) окуткусу келди- деген мисалдар менен тастыкталган [15,379]. Албетте, ал учурда китептердин көбү адамдардын акыл парасатына акыл кошуп, адеп-ахлак, рух дүйнөсүн тазартууга багытталган. Муну сөздүктөгү "ол маңа билик үгрэтти"- Ал мага билик (китеп) үйрөттү, адеп-ахлак жана даанышмандыкты да"-

деген сүйлөмдөр айгинелеп турат. Махмуд Кашгари мурасы боюнча түрк элдеринде тамганы “үжүк” дешкен [15,167]. Буга байланыштуу сөздүктө “бу не үжүк ол”- бул кандай тамга?-деген сүйлөм мисал келтирилет. Карахан мамлекетиндеги китеп маданиятынын өнүгүшү китеп окуу усулдарын да өнүктүргөн. Буга байланыштуу мураста китепти муундап окуу усулу боюнча “битиг үжүкледи”- китепти эжелеп (муундарга бөлүп) окуду- деген маалымат берилген. Мураста үйрөнүүчүлөрдүн өз ара көмөктөшүп китеп окуу формасы да болгону “ол мениг бирле битик окышды”- Ал мени менен (бирге) китеп окушту сыяктуу сүйлөмдөр аркылуу билүүгө болот. Бул сүйлөмдөр эки адамдын жарышып, эрегишип, ошондой эле жардамдашып окугандыктаоын билдирет. Мындан тышкары сөздүктө адамдын көңүлүн таап жылдырбай арбап алуучу таасирдүү китептер да болгону“ бу битик ол кишини окытган”- Бул (көлөмдүү) китеп кишини кайра-кайра окууга мажбурлай берүүчү- деп билдирилген.

Сөздүктө өрнөктүү ошондой эле нарксыз инсан типтеринин бир катарынын мүнөздөмөлөлү орун алган. Дене-күч жагынан башкалардан айырмалуу инсандарды “күчлүк билеклик киши”- күчтүү билектүү киши- деп аташкан [15,867}. Сөздүктө “ер киши” термини да көп учурайт. Ал сөз эркек кишини айырмалоо үчүн колдонулган. Ошону менен бирдикте көпчүлүк учурда эркек кишинин тигил же бул чөйрөдөгү эрдикке тете айырмалуу сапаттык мүнөздөмөсү болуп эсептелет. Алсак, бардык түрк элдеринде “ер” түшүнүгүнүн аркасында алдуу- күчтүүлүк, кайраттуулук, тайманбастык, баатырдык сыяктуу түшүнүктөр жатат. Ушуга байланыштуу сөздүктө бирде” бу ер ол ташык йер дан кубурган” (ал деген) ташты (ж.б.) жерден омкоргон) (1836)- деп айтылса, бирде “бу ер ол ажыг тозурган” (бул эр (ал деген) ач (адамды) тойгузган), “бу ер ол черик тубулган” (бул эр (ал деген)- жарык (жол ачуучу), салгылашууда топту жарган киши)- деп айтылат [15,879]. Сөздүктөн бул сөз адамдардын интеллектуалдык чөйрөдөгү артыкчылыгын мүнөздөө үчүн колдонулганын да көрө алабыз. Алсак, “битиклик ер”- кол жазмасы кооз (колу сулуу) эр киши катары мүнөздөлөт. Даанышман, акылман жана илимдүү кишини “биликлик киши” дешкен [15,867]. Ал эми колунан көөрү төгүлгөн өнөрлүү, уста, чебер кишини “уз киши”- дешкен.

Нарксыз инсандардын катарына” Удуз”, “Уйа” сыяктуу жана башка инсандардын типтери берилген. “Удуз”- өз жерин, уруусунун, элинин, шаарынын алдындагы уулдук парызын жеткилең аткарбаган, ал тургай өз ата мекенине, эли-журтуна кыянатчылык кылууда кайра тартпаган манкурт сымал инсандар. “Удуз” сөзү котур деген маанини билдирет. Мекенине, эне тилине кыянат мамиле кылган улуттук иденттүүлүгү тайыз инсандар азыр да кездешет. Сөздүктө бул типтеги инсандардын осол жоруктары “Тилкүү өз ининге үрсе удуз болур”, “Түлкү өз ийининен жийиркенсе котур болот”- деген макал аркылуу ашкереленет. Ал эми “уйа”- адеп-ахлаксыз, руханий дүйнөсү жакыр, уят сыйыты жок, ачкөз инсандардын мүнөздөмөсү [15,185].

“Тавар учун тенгри одламадып
Уйа кадаш оглыны чынла богар”
Малк-мүлк үчүн, Теңирди эсине келтирбей
Кичинекей бир тууганын муунтат.

Учурда түйүндүү түшүнүктөрдү тактоо ата мекендик педагогика илиминде эң

орчундуу маселеге айланды. Башка тилден калька жолу менен которуп алуу практикасы өзүнүн жемишин жеткиликтүү бербей келет. Бул көйгөйдү чечүүнүн бирден бир ишенимдүү жолу Махмуд Кашгаринин сөздүгү сыяктуу тил казыналарын мезгилдин талаптарына ылайык колдонуу болуп эсептелет.

Тарбиялоонун мазмуну жана ыкмалары.

Махмуд Кашгаринин сөздүгүндөгү “огул игтилди” (“ogul ikdildi”) деген сөз “баланын тарбиялангандыгын, балага тарбия берилгендигин” туюнткан көп жактуу түйүндүү түшүнүк. Мындан балдарды тарбиялоо программалоо мүнөзгө ээ экендигин жан алардын тарбиялангандыгынын чен-өлчөмдөрү да боло тургандыгын баамдоого болот. Сөздүктөгү тарбиялоонун натыйжасынын мүнөздөмөсүн кыз бала энеси менен жип ийрүүдө жарышты” деген сүйлөмдөн да даана көрө алабыз.

Сөздүктө орун алган “ол оглын ташлатты” (“ал уулун таштаттырды”) деген сүйлөмдөн ал мезгилде балдардын аталар балдарын бөлөк-бөтөн жерлерге атайын таалим-тарбия алуу үчүн салты болгондугун көрөбүз. Ал жерде ата-эне камкордугунан тышкары жашап, кандайдыр бир өнөр кесипке ээ болуунун татаал түйшүгүн “оглын ышка тыгыратты” (“ уулун иш жасоону тууратты”) жана “эр оглын иште чыгрылтты” (“ эр уулун иште чыйралтты, бышырды”) деген сүйлөмдөрдөн байкайбыз. Балдарын өз алдынча мээнет, түйшүк, эмгекке чегерип турмушка бышыруу үчүн өз үй, өлөң төшөгүнөн алыс бөтөн бирөөнүн колуна тапшырып, тарбиялатуу салттын “ Манас” эпосунан да көрүүгө болот. Манасты туура тарбиялоо максатында мал чарба ишине, турмушка дасыккан таалимчи Ошпурга тапшырышат. Баланын дээр-зээнин, келечегин айныбай тааныган акылман карыялар аны туура өстүрүп жетилдирүү үчүн өзгөчө камкордуктарды көрүшөт. Ошенти улуулардын өрнөгү элдик оюндардын эреже-тартиптеринин негизинде Манаста эр жүрөктүүлүк, калыстык, адилдик, боорукерлик сыяктуу сапаттар кичине кезинен эле көрөнгөлөнөт.

Сөздүктө балдарды сөздүн күчү менен акыл-насаат айтып тарбиялоо менен бирдикте айрым тунгуюк кырдаалга кептелгенде кулактан чоюу, чыбык менен чабуу сыяктуу тарбиялоо усулдары да колдонула тургандыгы тууралуу маалыматтар бар. Буга байланыштуу макалдарда айтылга: “көтек женнеттен чыкма” (“kotek cennetten cikma”), мааниси жагынан “эгер кыздын кетирген катасын убагында туралабасан кийин өкүнүп каласын” дегенди билдирет. Ал эми кулак чоюу методу “ол оглан кулакын эзитти” (ol oglin kulakin ezitti”), “ ол оглын кулаклады” (ol oglin kulakladi”), “ол оглы кулакы эздүрди” (“ol ogli kulakin ezdurdi”) деген сүйлөмдөр аркылуу берилген. “Оглан йувылды” (“oglan yuwildi”) деген сүйлөмдө “бала тентек кылбай калды, акылына кирип калды” деген сөздөр бул ыкманын натыйжасы болгонун тастыктайт. “Ол оглын көчүкледи” (“ol ogling kocikledi”)- “ ал уулунун көтөнүнө чапты”; “огланыг көтледи” (“oglaning kotledi”) – “балага каршы жаман аракеттерди жасады”; “ол огланың көтлетти” (“ol oglaning kotletti”) – “ал уулун эсине келтирди”; “ол оглын чыбыртты”(“ ol oglin cibirtti”) – “ал уулун чыбык менен сабады” деген сүйлөмдөрдөн балага карата коркутуу, жазалоо методунун колдонулгандыгын тастыктайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдыразаков А. Түрк атанын балдары болсок...же рун башаттары. ТИКА, Анкара, 1995.-73-6.
2. Алимбеков А. Теңир Тоолук аалым Махмуд Кашгари жана анын мурасындагы

салттык педагогикалык билимдер//Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты. Бишкек, 2011.-342 б.
3. Артыкбаев К. Акыйкат сабагы.- Б.: Адабият, 1991 - 288 б.
4. Асанов Т. Санжыра жана салттуу педагогикалык маданият.//Кыргыз эл педагогикасы: изилдөөлөр, табылгалар/Түз. С.И. Асанов Т. Иптаров-Бишкек-1998.- 121 б.
5. Бартольд В.В., Сочинения,т. V, 83-6; БА, I, XV б.; В.И.Беляев. Арабские источники по истории туркмен и Туркмении IX- XIII вв. — В сб. «Материалы по истории туркмен и Туркмении», т. 16 Л., 1938, 31-6.
6. Жаманкулова Г.Кыргыздардын жана кыргыз жазуусунун тарыхы, 1т. Б.,2014.-431 б.
7. Жузе П.К.. Thtpfurus Linguarum Turcorum. - «Известия Восточного факультета Азербайджанского университета», т. И, 1927, 29-31-6.; Х.Хасанов. Махмуд Кошгарий. Тошкент, 1963, 8-10-66.
8. Караев Ө. Историко-географические данные, сообщаемые Махмуда Кашгари//Советская тюркология, Баку, 1972, №1 -111- с.
9. Кононов А. Н. Махмуд Кашгарский и его труд «Дивану лугат аттурк//Советская Туркология-1972.-№1.- С. 18-23.
10. Марков Е.Н. Путевые очерки Кокандского ханства//Русский вестник .-1893 кн-68 с.
11. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү - Дивану Лугати ’т-турк (Туркий тилдер сөз жыйнагы) Которгондор: И. Абдувалиев., Т. Ахматов., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.-1 -том. ЖалалАбад. 2016.- 435 б.
12. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү - Дивану Лугати ’т-турк: I том / Которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков; баш созду жазган А.Акматалиев. - Бишкек: Avrasyapress, 2011. - 906 бет.
13. Прицак О. Mahmud Kasgari. kimdir? - «Turkiyat Mesmuasi»,cilet x.Istambul, 1953, 243-244-66.
14. Сатаркулов Д. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугати-т- түрк» сөз жыйнагы жана кыргыз тили.-Автореф. Канд. Дисс. Бишкек, 2002.-24 б.
15. Стеблева И.В. Турк тилиндеги байыркы адабият//Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт/Түз.К. Жусупов .-Бишкек. 1991. - 410-415-66.
16. Султаналиев И. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугати-т- турк»- жана азыркы кыргыз тили. Бишкек, 2001.- 89 б.
17. Толубаев М. Каратаева С. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат-т-түрк» сөздүгүндөгү макал-лакаптар. -Бишкек: Бийиктик басмаканасы. - 2010.-22-6.
18. Усманбетов Б.Ж. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугати-т- түрк» эмгегиндеги турмуш-тиричиликке байланыштуу түшүнүктөрдү туюндурган лексикалык каражаттар (этнолингивистикалык анализ) - Б.: 2016,-312 б.
19. Чоротегин Т.К. Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Дивану лугати-т-түрк» сөз жыйнагы: (1072-1077) / Жооптуу ре¬дактор Өмүркул Караев. - Бишкек: Кыргызстан, 1997. - 169 б.

УДК 811.51+94(47)

Тынчтыкбек Чоротегин, т.и.д.,
Ж. Баласагын атындагы КУУнун профессору,
Кыргызстан/Чехия

Тынчтыкбек Чоротегин, д.и.н., профессор КНУ
им. Ж. Баласагына, Кыргызстан/Чехия

Чыгыш тилдериндеги терминдерди кыргыз тилинде кирил жазмасында чагылдыруу көйгөйлөрү тууралуу
О проблемах транскрипции восточных терминов в современном кыргыском языке в кириллице
On the Problems of Transcription of the Oriental Terms in the Modern Kyrgyz Language in Cyrillic Script

Бул макалада заманбап кыргыз тилинде кирил жазмасында чыгыш элдеринин тилдериндеги терминдерди так, даана чагылдыруунун заманбап системасын калыптандыруу маселеси козголгон. Автор чыгыш терминдерин түздөн-түз кыргыз тилине шайкеш кабыл алууга чакырат. Кыргыз тили, орус тилине салыштырмалуу, чыгыш тилдерине окшош болгон бир катар үнсүз жана үндүү тыбыштарга ээ.

Ачкыч сөздөр: *чыгыш таануу, кыргыз таануу, кирил жазмасы, чыгыш тилдери, терминдер, транскрипция*

Статья посвяуена терминологическим проблемам транскрипции и адаптации терминов на разных восточных языках к современным научным текстам на кыргызском языке (в кириллице), избегая ошибок современной практики механического перевода русскоязычного варианта терминологии в кыргызскую терминологию. Автор настоятельно призывает адаптировать восточные термины непосредственно на кыргызский язык, который имеет больше согласных и гласных, похожих на некоторые восточные языки, по сравнению с русским языком.

Ключевые слова*: востоковедение, кыргызоведение, кириллица, восточные языки, термин, транскрипция*

The article by Professor Tynchtykbek Chorotegin (Tchoroev) is devoted to the terminological problems of transcription and adaptation of the terms in different Oriental languages into the modern scholarly texts in the Kyrgyz language (in its Cyrillic script), avoiding mistakes of the current practice of the mechanical transfer of the Russian-language terminology rules into the Kyrgyz terminology. The author urges to adopt the Oriental terms directly into the Kyrgyz language, which has more consonants and vowels similar to some Eastern languages in compare with the Russian language.

Keywords*: Orientalism, Kyrgyz study, Cyrillic script, Oriental languages, Terms, Transcription.*

Кыргызстанда совет доорунда чыгыш таануу илимий тармактарын кыргыз тилинде өнүктүрүү маселелерине анчейин көөүл бөлүнгөн эмес. Орхон-энесай жазмасын изилдөө, дунган таануу сыяктуу айрым өөүттөрдү эсепке албаганда,

илимий тармактардагы эмгектер, негизинен, орус тилинде гана жарык көргөн.

Ошол себептүү чыгыш элдеринин терминдерин кыргызча эмгектерде жарыялоодо эч кандай шартсыз эле орус тил эрежелерине баш ийген термионологиялык система үстөмдүк кылган.

Кыргызстанда пост-советтик доордо көптөгөн университеттер чыгыш таануу факультеттерин ачты. Кыргыз-Түрк Манас университетинин өзү эле бараандуу түркология борборуна айланды.

Бирок өлкөдө чыгыш таануу тармагында кыргыз тилинде чыгыш терминдерин чагылдырууда баш-аламандык орун алууда. Бул баш-аламандыктарды жеөүүдө болочокто бирдиктүү илимий мекеме катары атайын чыгыш таануу институтун ачуу алгылыктуу болмок.

Биз Кыргызстандын Улуттук илимдер академиясында түзүүнү сунуштап жаткан бул Чыгыш таануу институтунда ханзу (кытай), жапон, корей, тибет, санскрит, арап, фарсы, монгол, манчжур ж.б. тилдердеги булактарга таянуу менен кыргыз таануу жана түркология илимий маселелери изилдениши керек (бул институтка ошол тилдерди билген гана адистерди алуу зарыл; маселен, тибет, санскрит, монгол, арап, фарсы, өлүү тилдерден – шумер, тохар, согду ж.б. тилдерди билген адистер жок болсо, анда 5-10 жылдык камылга аркылуу ошондой адистерди чет жактардан даярдоо, бул адистиктер менен алектенген чет элдик адистер менен кызматташуу зарыл).

Бул болочокку институт чыгыш таануу жаатындагы илимий журналдарды жана китептерди жарыялоого жетишүүсү, өз алдынча интернет барагын бир нече тилде калыптандырышы керек. Демек, аны каржылоо да олуттуу өкмөттүк мамилени талап кылат.

Бул институт, албетте, өлкөдө пайдубалын чыөдай баштаган университеттик чыгыш таануу факультеттерин эч алмаштырбайт, алардын илимий ишине кандайдыр-бир деөгээлде багыттоочу, ширетүүчү чордондук илимий мекеме катары жагымдуу көмөк көрсөтөт. Бул чыгыш таануу институту заманбап илимий кадрларды буюртма аркылуу даярдоо жаатында университеттердеги чыгыш таануу факультеттери жана кафедралары менен тыгыз кызматташаары шексиз.

Биз 1995-жылы Украина Илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунда болуп, анын ал кездеги директору, профессор Омелян Прицак (Omeljan Pritsak) менен жолугуп, алардын иш багыттарын үйрөндүк. Алар бир эле учурда чыгыш таануу жаатындагы украин тилинин терминологиясын тартипке салып жатышкан экен. Бул жаатта атайын мыйзам же токтом кабыл алынган-алынбаганын тактай албадым, бирок Украинада географиялык аталыштарды латын тамгасы менен чагылдыруу тартиби тууралуу токтом 2014-жылы кабыл алынган (Төмөндөгү шилтемелерди караөыз).

Батыш Европада жана Түркия сыяктуу өлкөлөрдө да чыгыш таануучулар чыгыш терминдерин өз эне тилине ылайыктап системага салып жазууда кыйла тажрыйбага ээ. Алардын тажрыйбаларын жана салтын да иликтөө ашыктык кылбайт.

Арийне, бул терминди тактоо көйгөйү — жалпы иш. Ага жалаө гана чыгыш таануучулар тартылбастан, чыгыштын кайсы бир тилдерин жана кыргыз тилин мыкты билген башка тармактардын адистери да чоө салым кошууга тийиш.

Кыргызстан эгемендикти алган соө, чыгыш элдеринин жана өлкөлөрүнүн тилдериндеги терминдерди жана ар кыл реалийлерди эне тилибизде кирил

жазмасында чагылдыруунун өзүнчө салтын чогуу-чаран иштеп чыгуу — замана талабы болуп турат.

Кейиштүүсү, азыркыга чейин Кыргызстанда чыгыш терминдерин кыргызча чагылдырууда терминди орус тилинен механикалык түрдө көчүрүү усулу колдонулууда.

Маселен, кыргызда Бээжин сөзү “Манас” дастанынан бери чагылдырылган, бирок негедир көпчүлүк адабиятта орустардыкындай Пекин деп жазып жүрүшөт.

“Азаттык” үналгысынын “Сөз таануу” шеринесинде биз арапча терминдерди кыргыз тилинде кирил жазмасында туура эмес чагылдырган учурлардын айрымдарын көрсөткөн элек:

“Арап ысымдарын орус тилинде чагылдырганда өзгөчө жагдай бар: орусча жумшак Ж менен так чагылдырууга мүмкүн болбогондуктан, катуу айтылган Ж (арапча ج - жим тамгасы менен берилет) тыбышын орус тилинде ДЖ деп кош тамга менен чагылдырышат.

Кыргыз тилине араптын Жамила ысымы кирген. Аны араптар Жамила дешсе, кыргызча Жамыйла, Жамийла сыяктуу түрлөрдө колдонушат, бирок Ж (жим) тамгасы эки тилде теө (арапча жана кыргызча) бирдей эле каткалаө Ж (ج - жим) менен жазылат.

Орус тилиндеги адабиятты кыргызчалаган адистер бул жагдайды эске алуусу керек. Демек, кыргызча текстте Наджиб эмес, Нажиб, Джамиля эмес, Жамийла (Жамыйла) деп жазылууга тийиш.

Арапча Нажму д-Дин сөзү орусча Наджму д-Дин делет, кыргызча бул ысым Нажмүдүн деп жана башка түрдө өздөштүрүлгөн (бирок аны кыргызча Наджмуддин деп жазбайбыз).

Ошондой эле арапча "ал" артиклин (ال) орустар ичкертүү белги жалгаштырып колдонушат, кыргыз тилине ичкертүү белги кошуунун эч кажети жок. Арапча "ал-Бухари", "ал-Уши", орусча "аль-Бухари", "аль-Оши", кыргызча "ал-Бухари" ("Бухаралык"), "ал-Оши" же жөн гана "Бухари", "Оши", ж.у.с.”. (07,03,2018. 05:13).

Демек, арапча “ал” артиклин кыргызча тексттерде таптакыр алып салууга деле болот. Мындай усулду башка да түрк калктарынын окумуштуулары байма-бай колдонуп келишет. Мисалы, ал-Балхи, ал-Гардизи, ас-Самани, ал-Фаргани деп отурастан, Балхи, Гардизи, Самани, Фаргани деп эле жазышат.

Негизи, чыгыш терминдерин кыргыз тилинде кирил жазмасында жазууда эч убакта орусча ичкертүү жана ажыратуу белгилерин, я, ю, ө, ц сыяктуу тамгаларды колдонбоону сунуштайт элек. Анын ордуна кыргыз тилинин үндөшүү эрежесине ылайык башка кошумча тыбыштарды пайдаланса же жөн гана бош калтырса болот.

Өзүн “Сөзчү” деп атаган замандашыбыз жогорудагы пикирибизге колдоо иретинде төмөнкү катты жазыптыр (Сөзчү. 10,03,2018. 16:20):

“Тынчтык агай көтөргөн транскрипция тууралуу маселе абдан орчундуу. Биз арап тилинен келген сөздөрдү гана эмес, башка чет сөздөрдү да өз тилибизге тууралап айтышыбыз керек.

Сөздү баштаардан мурда, алгач транскрипция деген эмне экенин жакшы түшүнүү керек. Транскрипция — бул чет тилдеги сөздөрдү айтылышы боюнча өз тилиөдин тыбыштары менен берүү. Мисалы, учурда болуп жаткан кышкы олимпиадада curling спортун орустар өз тилинин тыбыштары менен көрлинг деп айтып жатышат. Бул сөздү кыргыз тыбыштары менен бере турган болсок, “көрлиө”

деп түпкү тилине жакыныраак жана кыргызчараак угулмак. Бирок тилекке каршы, кыргыздар өз тилинин ресурстарын колдонбой, башка сырттан таөуулaнган жат тыбыштарга ылайыкталган эрежелерди колдонушат.

Кызыгы, казактарда ушул жөнүндө түшүнүү бар. Алар жакында эле чет өлкөлүк адам ысымдарынын, жер аталыштарынын транскрипция эрежелерин казак тилине тууралап иштеп чыгабыз деп жар салышты. Муну айрымдар латын арибине кайтуу менен бирге, тилдик деколонизация деп атап чыгышты. Чынында эле, башка улуттун тил эрежелери сенин тилиөди союп баш көтөртпөй үстөмдүк кылып жатса, колонизация болбогондо эмне? Өкүнүчтүүсү, биздин журналистер, жазуучулар, саясатчылар жана дегеле элдин көзүндө болгондор ошол тилдик колонизациянын өткөргүчтөрү (проводниктери) болуп келишет.

Орустар мисалы, французз, немис же англис транскриция эрежелерин колдонушпайт. Ондогон тилдерге атайын транскрипция эрежелерин иштеп чыгышкан.

Мисалы, ханзу (кытай) тилиндеги сөздөргө Палладий аттуу киши атайын орус тилине ылайыкташтырып транскрипция иштеп чыккан. Кыргыздар ошол Палладийдин эрежелерин колдонушат. Мисалы, Кытай президенти — Си Цзиньпин. Кытайча болсо Си Жиөпиө деп айтылат. Демек орусча транскрипцияга салып тилди сындырбай, түпкү тилиндегидей айтсак, кыргыз тилине жакын жана оөой болмок. Ошол эле Синцзянь кытайча Синжияө деп айтылат. Биздин ата бабаларыбыз аны Шынжаө деп кыргыз тыбыштары менен айтышкан.

Менимче, кыргыздар ханзу сөздөрүн айтууда Палладий транскрициясын колдонбой пиьинь транскрипциясын колдонуу керек. Ошол палладий транскрициясы баракчасын ачып карасаөар, палладий-пиньинь жадыбалы берилген (https://goo.gl/av3IdZ) . Пиньинь транскрипциясы кыргыз тыбыштарына үстүдө келтирилген (Си Жиөпиө жана Синжияө) мисалдары көрсөтүп тургандай аябай жакын.

Мисалы, орусча бир кытайдын ысымын же кытайлык жер аталышын укканда, ошол палладий-пиньинь жадыбалын ачып, пиньинь вариантын чыгарса болот. Албетте, биздин мамтилкомдогу 25 жылдан бери дүйнөнү дүркүрөтүп келген методичкачылар менен кыргыз тил адистери орустардай болуп нукура кыргыз тилине тууралап транскрипция иштеп чыгышса, идеалдуу болмок.

Кытайдын чоө шаарлары Палладий жана пиньинь транскрипциясы боюнча:

Шанхай - Shanghai (Кыргызча Шаөхай же Шаөкай)

Гонг конг - Hong Kong (Кыргызча Гоө Коө)

Гуанчжоу - Guangzhou (Кыргызча Гуаөжоу)

Шэньчжэнь - Shenzhen (Кыргызча Шинжен)

Тяньцзинь - Tianjin (Кыргызча Тянжын)

Чэнду - Chengdu (Кыргызча Чеөдү).

Кытайдын белгилүү инсандарынын Палладий жана пиньинь транскрипциясы боюнча:

Дэн Сяопин - Deng Xiaoping (Кыргызча Дэө Сыяпыө)

Конфуций - Kong Zi (Кыргызча Коөфузы)

Мао Цзэдун - Mao Zedong (Кыргызча Мао Зыдоө)

Цюй Юань (акын) - Qu Yuan (Кыргызча Чү Юян)

Циньшихуан (Кытайдын биринчи императору) - Qin Shihuang (Кыргызча Чин

Шыхуаө).

Быйыл (2018-жылы) Кышкы олимпиада өткөн Түндүк Корей шаарын орустар Пхөнчхан деп транскрипциялап алышкан. Англисче Pyeongchang, корейче Пхөнчаө деп айтылат. Кыргызча Пиоөчаө же Пөнчаө десек туура болмок". (Сөзчүнүн тексти оөдолбой берилди).

Сөзчүнүн бул сунуштарынын айрымдарын оөдоо керек деп эсептейбиз. Мисалы, Чү Юян эмес, Чү Йүэө делээр, Дэө Сыяпыө эмес, Дыө Шийапыө делээр, ж.у.с. Бирок Сөзчү чет элдик терминдер боюнча кыргыздын заманбап улуттук транскрипция системасын иштеп чыгуу тууралуу өзгөчө алгылыктуу маселе козгогонунда шек жок.

Менимче, өзүн "Сөзчү" деп тааныштырган бул замандашыбыздын өтө орундуу сунуштары талкууга алынып тим болбостон, атайын терминологиялык чечим кабыл алуу үчүн ар тараптуу иштерди жүргүзүүгө да чакырат.

Корей тилинен бир мисал бере кетейин. Айрым түрк тилдерин, анын ичинде түрк жана өзбек тилдерин жакшы өздөштүрүп, түркологиялык иликтөөлөрдү жүргүзүп жаткан окумуштуу айым бар, анын ысымы - Eun-Kyung Oh (кыргызча - Ыө Гөө О, орусча Ынг Гөнг О), Сеулдагы Доөдук аялдар университетинин (Dongduk Women's University) бул таанымал профессорунун ысымын мурдагы инерция менен орусчасынан Ынг Гөнг дебестен, кыргызча кирил жазмасында Ыө Гөө деп эле бергенибиз туура.

Азыркы корей тилиндеги сөздөрдү кыргызча так берүү үчүн Түштүк Кореяда 2000-жылы расмий кабыл алынган корей сөздөрүн латын арибинде туура чагылдыруунун жаөы системасын колдонуу алгылыктуу (http://www.korean.go.kr/front_eng/roman/roman_01.do).

Күн Чыгыштагы мамлекет – Жапониянын кыргызча аталышын биз "ж" менен жазып жүрөбүз. Ал эми орусча "Япония" вариантын колдонгон айрымдар "ж" тамгасы үчүн жапондор таарынбас бекен? дегендей пикир жазышканы эсте. Жапондор өз мамлекетин "Ниппон" (日本 Nippon) деп атап жатышса, кыргыз тилинде кирил жазмасында бул өлкөнүн аталышын орустарды ээрчибестен, Жапония, Жапон өлкөсү деп жазганыбызды "бул – ички ишиөер" деп эле кабыл алаары шексиз.

Бул мамлекеттин аталышын Махмуд Кашгари Барскани өзүнүн 1072-1077-жылдары жазылган "Диванында" тиркелген дүйнө картасында "Жабарқа" деп чагылдырган.

Индиялык коомго таандык көрүнүштөрдү кыргызча термин аркылуу берген учурда да тарыхый кыртышты иликтөө абзел. Маселен, биз Махатма Гандинин өмүр таржымакалын англис тилинен кыргызчага которгон учурда, китептин соөунда "Индия таануу" сөздүгүн тиркөөгө аргасыз болдум. Ошондо "кули" сөзүнө мындайча түшүндүрмө берилди:

"Кули" ('coolie') – XIX кылымдагы — XX кылымдын башындагы кайсы-бир компания тарабынан кара жумушка алынган атайын кесиби жок жана өтө төмөнкү баада маяна алган азиялык жумушчулар (мардикерлер). Алар көбүнесе Индиядан жана Түштүк-Чыгыш Кытайдан алынган. Бул сөз түрк тилинен урду тилине кирген "кул" сөзүнө барып такалат деген жоромол да бар. Азыркы тапта "кули" деп Индиядагы темир жол бекеттеринде жүргүнчүнүн жүгүн көтөрүшө калып жардам берип акы алгандарды атап коюшат (бул сөз алардын беделине шек келтирбейт). Түштүк Африкада болсо бул сөз Азиядан келген айрым жумушчуларга карата

текеберлене айтылган ылайыксыз сөзгө жатат”.

Индиялыктардын диндеринин бири — жайнизм. Аны орусча “дж” тамгасы аркылуу “джайнизм” деп беришет, ал эми кыргызча Ж тыбышы менен индиялык Ж тыбышы окшош айтылып жаткандыгына байланыштуу, кыргызча текстте “д” тамгасын кошуунун эч кажети жок.

Монгол тилдүү калктардын (халха монгол, бурят, калмак, ички монголиялык диалекттер, ж.б.) тилдеринеги терминдерди кыргызча кирил жазмасында берүүдө да аларда колдонулган ө, ү, ө тыбыштарын, созулма үндүү келген учурларын кыргыз тилинде да сактоо менен колдонуу алгылыктуу болоор эле. Тилинде созулма үндүү болбогон элдерде бул текстерде үндүүлөрдүн үстүнөн кыска сызык же калпакча жайгаштыруу аркылуу белгиленет. Кыргыздарда болсо чет элдик сөздө созулма үндүү болгондо мындай үндүү тамганы кош кылып жазуу (аа, уу, оо, ии, ж.у.с.) жетиштүү (маселен, арапчадан келген “аалам”, “аалым” сөздөрү, монголчодон келген “баатар” / “баатыр” сөзү).

Албетте, ар кыл жагдайларда кыргыз элинин тарыхый салтын эске алуу керек. Мисалы, азыркы монголчо “Чингис хаан” делген жана монгол жазмасында “Чингис хаган” деп берилген ысымды кыргызча “Чыөгыз хан” деп эле жазабыз. Чыөгыз хандын үчүнчү уулунун ысымын монголдор “Өгэдэй” дешсе, кыргызча үндөштүк эрежесине ылайык “Өгөдөй” деп эле жазуу ылайык (бирок орусчаны туурап “Угэдэй” деп кыргызча жазуу – ката деп санайбыз).

Түрк тилдүү элдердин терминдерин ыргызча жазуу да тартипке салынышы абзел. Мисалы, орусча Усть-Каменогорск, Омск, Оренбург топонимдерин казакча “Өскемен”, “Омбу”, “Орынбор” деп коюшат. Кыргыз тилинде бул топонимдерди Өскөмөн, Омбу, Орунбор деп атоону сунуштаар элек. Татарча “Казан”, “Түмен” сөздөрүн орустардай “Казань”, “Тюмень” деп жазбастан, “Казан”, “Түмөн” деп эле беришибиз абзел.

Борбордук жана Ички Азия топонимдерин кыргызча жазганда, өз эне тилибиздин эрежесин жана салтын карманyу абзел. Мисалы, тажикче “Душанбе” шаар аталышын “Дүйшөмбү” деп, түркмөн борборун “Ашхабад” дебестен, “Ашгабат” деп, “Нукус” дебестен, “Нөкүс” деп, “Урумчи” же “Урумчу” дебестен, “Үрүмчү” деп, “Кузнецкий Алатау” эмес – “Темирчи Ала-Тоосу” деп, “Улан-Батор” дебестен, “Улаан-Баатыр” деп жазганыбыз ылайык.

Чөлкөмдөгү тарыхый-географиялык аталыштарды да өз салтыбызга ылайык берүүбүз абзел. Мисалы, Өзбекстандын залкар топонимисти, маркум Хамидулла Хасанов тээ 1980-жылдары эле түрк калктары “Тянь-Шань” топонимин өз эне тилдериндеги тиешелүү варианттарда (Танры Тав, Теөир-Тау, Теөир-Тоо, Танры Даг, ж.у.с.) жазышы абзел деп билдирген. Биз ушул сунушту ырааттуу колдонуп, кыргызча текстерде “Теөир-Тоо” деп жазып келебиз. Бирок айрым замандаштарыбыз дагы эле кыргызча текстеринде бул топонимди “Тян-Шан” деп коюп жатканы маалым.

Кытай (ханзу) тилиндеги терминдерди кыргызча так чагылдыруу жаатында жогорудагы эске алынган пинйин системасын колдонуу менен катар эле, Кытайдагы жүздөгөн кыргыз окумуштууларынын адистик кеөешин да угуу керек. (Алардын ичинде Адыл Жуматурду, Мамбеттурду Мамбетакун, Жаркын Турсун, Ысакбек Бейшенбек, Токтобүбү Ысак кызы, ж.б. илимпоздор бул жаатта өз салымын кошууга дилгир).

Түштүк Корея менен Жапонияда, Индияда ж.б. мамлекеттерде жашап жана иштеп жаткан кыргыз тилдүү илимпоздор да өз салымын кошо алат. Боордош Түркия, Өзбекстан, Казакстан сыяктуу өлкөлөрдөгү алгылыктуу тажрыйбаларды да эске алуу зарыл. Жалаө гана кыргыз же башка түрк тилдерин иликтеген кыргыз тил адистерин сыйлоо менен катар, корей, жапон, ханзу, монгол, ж.у.с. чет тилдерди билген кыргыз тилдүү ар кыл адистердин да сунуштарын угушубуз керек деп ойлойм.

Негизи, бул иштерди багыттоонун ирегесинде коомдук демилгеге олуттуу орун берип, илимий чөйрөдө кеөири талкуу жүргүзүү максатка ылайык. Мисалы, биологдор, медиктер, айыл чарба адистери ж.б. тил илимине тийешеси болбогон, бирок өз тармактарында чыгыш тилдерин колдонууга муктаж болгон ар кыл адистер өзгөчө пайдалуу сунуштарын ортого салышы ыктымал.

Балким, өлкөдөгү жана андан сырткаркы чыгыш таануучу жана кыргыз таануучу адистерге бул терминологиялык жаатта багыт берүү үчүн илимий тармактар аралык терминологиялык коомдук кеөеш уюштуруу абзелдир.

Кыргызстандын УИАсындагы түркология, кыргыз таануу, чыгыш таанууга тийешеси бар институттар жана бөлүмдөр, өлкөдөгү ар кыл университеттерде жана башка институттарда топтолгон кыргыз тилдүү айдыөдар, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил комиссиясы жана Тарых илимин өнүктүрүү боюнча комиссия өз ара биргелешип иш алып барышы кажет деп санайбыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Ганди, Мохандас Карамчанд. Өмүр таржымакалым же Чындыкка умтулуу жаатындагы тажрыйбаларым тууралуу баян. / Англ. котор. Т. Чоротегин; «Роза Отунбаеванын демилгеси» эл аралык коомдук фонду. – Б.: Аркус бас., 2016. – 240 б., сүрөт. – («Өмүрү өрнөк инсандар» түрмөгү). ISBN 978–9967–27–953–7.
2. Корей сөздөрүн латын арибинде чагылдыруунун жаөы системасы: Ministry of Culture & Tourism of Korea. Romanization of Korean. — July, 2000. — http://www.korean.go.kr/front_eng/roman/roman_01.do
3. КР УИАсындагы Кол жазмалар корунун интернеттеги материалдары. — : http://manuscript.lib.kg/
4. Кытай тилиндеги сөздөрдү латын арибинде чагылдыруунун Пинйин системасынын жадыбалы (бул “пинйин” сөзү кытайча 拼 pīn «чогуу түзүү») жана “йин” 音 yīn «тыбыш» сөздөрүнөн куралган). – Караөыз: http://www.quickmandarin.com/chinesepinyintable/
5. Про затвердження Правил написання украүнських географічних назв на картах та в інших виданнях. Міністерство аграрноү політики та продовольства Украүни. – Наказ № 282. — 29.07.2014. — http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0957-14?test=4/UMfPEGznhhF5A.ZiJ4cVMYHI4dYs80msh8Ie6
6. Чоротегин, Тынчтыкбек Кадырмамбет уулу. Махмуд Кашгари Барсканинин «Дивану лугати т-түрк» эмгеги түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак: Илимий басылыш / Редколлегия: К. С. Молдокасымов (төрага), ж.б.; илимий редакторлор профессор Т. Өмүрбеков, доцент К. С. Молдокасымов. – Бишкек: “Турар” басмасы, 2017. - 376 б., сүрөт, карта. – “Мурас” фонду. [“Тарых жана мурас” түрмөгү]. - “Кыргыз Тарых Коому” эл аралык коомдук бирикмеси. - ISBN 978-9967-15-701-9.

7. Чоротегин Т.К. Краткий курс по изучению арабской графики современных кыргызов КНР: (Учебное пособие для студентов-историков) / Отв. ред. проф. Т.Н.Омурбеков. - Бишкек: Кыргыз. нац. университет, 2002. - 22 с. - ISBN 9967-403-49-7.
8. Чоротегин Т.К. “Фолк-хисторинин” кулагы чыкты, абайлаөыз! - http://www.azattyk.org/a/science_orientalism_kyrgyz_folk-history_blog_ky/29091364.html

УДК: 314.148; 947.1 (575.2)(043.3

Халматов К.А., т.и.к., ЖАМУнун доценти, Кыргызстан

Халматов К.А., к.и.н., доцент ЖАГУ, Кыргызстан

Түрк жана башка элдердин этно-маданий байланыштары
Этно-культурные связи тюрских и других народов
Ethno-culture connection of turkis and other people

Макалада түрдүү элдердин этно-маданий байланыштары чагылдырылган. Анда кыргыз, өзбек, казак жана башка элдердеги окшош салттарга анализ берилген.

Ачкы сөздөр: *салт, баалуулук, этнос, той, жалпылык.*

В статье отражены этно-культурные связи разных народов. Проанализированы сходства в традициях кыргызов, узбеков, казахов и других народов.

Ключевые слова: *обычай, ценность, этнос, свадьба, обшность.*

The article reflects ethno-cultural ties of different peoples. Similarities in the traditions of the Kyrgyz, Uzbeks, Kazakhs and other peoples are analyzed.

Keywords: *customs, values, ethnicity, wedding, communion*

Ар бир элде өзүнүн өзгөчө менталитетин аныктай турган када-салттар калыптанган. Кылымдардан бери кыргыз элинде калыптанып келген када-салттар өз учурунда ислам дини тарабынан колдонууга тыюу салынса, кийин коммунисттик доордун идеологиясы тарабынан кысымга алынган. Мурунку союздук республикалар суверендүүлүктү алгандан тартып гана ал жерде жашаган элдердин анын ичинде кыргыздардын салт-санаасы эркин өнүгө баштады. Бирок акыркы жылдарда Фергана өрөөнүндө жашаган элдердин каада-салты, кийим-кече, тамак-ашы ж.б. изилдөө солгундап, унутта калгандыгы чындык. Изилдеп чыгуу көп кыйынчылыктарды жараткан бул маселе аркылуу биз жалпы дүйнөлүк элдердин: жалпы түрк жана түрк эмес, мусулман жана мусулман эмес элдердин бири-бири менен болгон

окшоштуктары менен айырмачылыктарын, өзгөчөлүктөрү менен жалпылыктарын билип алууга мүмкүнчүлүк алабыз. *Андан тышкары аларды изилдөө аркылуу дүйнөлүк тектүү, тууган элдердин башын бириктирүү, элдердин дүйнөлүк биримдигин түзүү, бири-бири жөнүндө маалыматка ээ болуу, бири-бири менен байланышты ишке ашыруу сыяктуу зор эл аралык иш чараларды өткөрүүгө жетишүүгө шарт түзүлөт*

Жалпы эле мусулман элдеринде, анын ичинде кыргыз элинде салттык көрүнүштөр бала төрөлгөнгө чейин эле башталаары белгилүү. Өзүнүн көп кылымдык турмуштук тажрыйбасында кыргыздар жакын туугандардан, же бир эле уруудан, уруктан куралган үй-бүлөөлөрдөн алсыз, оорукчан, ал тургай тубаса майып, акыл-эси зайып балдардын төрөлөрүн байкашкан. Ушуга байланыштуу өз баласын үйлөгөндө башка айылдан, башка уруудан кыз алып берүүгө аракет кылган [1,10]. Ар бир кыргыз уулунун жети атасын билүүсү, санжыра сүрүштүрүүнүн негизги милдеттеринин бири дал ошол - жакын туугандардын каны аралашып кетүүдөн сактоо болгон. Тарыхта Жакыптын Манаска өзү кыз тандап, Каныкейди алып бергендиги белгилүү. Элибизде али турмушка чыга элек кыздын аз же көп төрөшүн, анын төрөгөн балдарынын кандай чыгаарын алдын ала билген адамдар болгон экен. Муну бабаларыбыздын улуу өнөрү катары бааласак болот.

Кыргыздарда жаш жубайларга берилген батада: «Учуө узарып, тукумуө көбөйсүн», «Алдыөды бала, артыөды мал бассын», «Бала-чакалуу болгула» деп айтышат. Демек балалуу болуу эө башкы тилек.

Бирок өзбекстандык кыргыз, өзбек, уйгур ж.б. элдик оозеки чыгармачылыкты, санжыраны, жети атаны жакшы билбегендиктенби… жогорудагы принциптер сакталбайт. Этнографиялык талаа изилдөө иштери көрсөткөндөй анжияндык кыргыздардын арасында жети атаны айта албагандардын болгондугу таө калтырды. Жакшы билгендери үч-төрт атасына чейин гана билет. Андан тышкары туугандар ортосундагы никелер көп кездешет. Мисалы Н. Исанов айылынын Ахунбабаев кыштагында жашаган Матиев Момун 2009 жылы өзүнүн баласына аялынын бир тууганынын (кайнысынын) кызын алып берген. Башкача айтканда бир туугандардын балдары баш кошушкан. Бул көрүнүш коөшу өзбек, уйгур, тажик элдерине да мүнөздүү. Никенин мындай формасы көбүнчө өзбек элинде илгертен болуп, мында калыө берилген эмес, кийинчерээк мындай никелер көнүмүш адатка айланган [5,8,15]. Мындай никелер илгери да, азыр да колунда жок, калыө бере албай тургандарга мүнөздүү болгондугун бир топ окумуштуулар [8,23] белгилешет. Көп учурларда батрактар, жалданма койчулар, жандыгы жоктор калыөдын оордугунан үйлөнбөй өтүп кеткендиги белгилүү [1]. Башка мисал ушул эле айылдын тургуну Козуева Жылдыз менен эжеси Козуева Этибардын балдарынын баш кошконуна беш жыл болду. Кыз менен күйөө бала кайын ата, кайын эне ж.б. ды мурдагыдай эле (тага, эже) атай берет. Ата-энелердин сөздөрүнө караганда, азыркы оор турмушта ушундай нике ыөгайлуу, анткени туугандар бири-бирине калыө, той чыгымдары маселелерин чечүүдө кыйынчылык туудуртпайт экен. Андан тышкары «нике-алыстап калган тууганчылыкты жакындатат» деп билишет [25].

Бала түйүлдүктө пайда болгондон тартып, аялга көбүрөөк көөүл буруп, кам көрүү милдети эркекке жүктөлөт. Аялга оор жүк көтөрүүгө, ага жагымсыз кабарды айтууга жана бирөөлөр менен урушууга тыюу салынат. Ошондой эле кош бойлуу аялга балык этин жегенге, өлүм, бата, көрүстөн, адыр, тоолорго барууга, оор

жумуштарды аткарууга болбойт. Боюнда бар аял - ыйык. Анын ыйыктыгы - моюну ооруган кишинин анын артынан үч жолу жүгүнтүп койсо, оорубай калат деген ишенимден да байкалат. Кош бойлуу аялдын күйөөсү салакасы келечекте төрөлчү балага тийбесин үчүн ар кандай арам иштерден алыс болууга тийиш. Фергана элдеринин мындай ырымдарды колдонушу ислам дининин эрежелери менен ишке ашат.

Кыргыздардан айырмаланып, хакастардагы аялдын кош бойлуу мезгилиндеги магиялык ыпыластыгына болгон ишенимин белгилей кетүү керек, бул алардагы бардык этникалык топторго тиешелүү. Аларда аял үчүн да, анын жакындары үчүн да көптөгөн тыюулар болгон. Мисалы суу кирген чакта жүктүү аял бар үйгө кирүүгө болбогон. Бул көчкөн мезгилде кечүүдөн аман-эсен өтүүнү камсыз кылат деп эсептелген [2]. Кош бойлуу аял муктаж же «талгак» болгон нерселерди таап берүү күйөөгө милдеттенет. Талгакты өз учурунда кандырбоо бойдогу балага таасирин тийгизет [3]. Талгак аял күсөп калса, чочконун эти да адал деген ишеним эл арасында [25] жана адабияттарда [4] айтылып жүрөт. Бул онтогенездин бойдо жетилүү учурунун өтө жоопкердүүлүгүнүн эл толук аөдап түшүнгөндүгүнүн далили. Мындан тышкары кош кат келин тескери толгоодон (баланын баш жагы менен эмес бут жагы менен төрөлүшү) коркуп арканды, шыпыргыны, ала жипти аттабаган, ийик ийирбеген. Хакастарда баласы таз болуп калбасын үчүн шыпыргыны отко жакпаган, очоктогу күлдү түбүнө чейин кырып албаган. Боюнда бар келинге чачын кыркууга катуу тыюу салынган, бул бойдогу баланын өмүрүн, акылын кескенге барабар жорук саналган. Жүктүү келин өлүм болгон жерге барбаган, барса да жаназа окулганга чейин отурбай кетип калган. Маркумдун жакындарынын кайгысы, ый-өкүрүгү ага жагымсыз таасир этери белгилүү болсо да, негизги себеби башкада деп болжойт белгилүү этнограф Мурзакметов: бул бойдогу баланы караөгы көрдөгү маркумга салыштыруудан, окшоштуруудан улам жаназа ага окулуп, буюрулуп калат деген чочулоодон улам чыгышы мүмкүн. Абхаздарда кимдир бирөөнүн жаназасына баруудан мурда кош бойлууга өзүнүн өзгөчө жыты жана касиети менен белгилүү болгон сарымсакты сыйпап коюшкан. Мындай көрүнүштөр коөшу казак элине [22], сибир элдерине [6] жана өзбектер менен каракалпактарга [21,24] ж.б. бир катар мусулман эмес элдерге да мүнөздүү. Ал эми аймактык чектештиги, тарыхый байланышы жок, тили да, дини да башка карел элдеринде болсо, бойдогу баланын өмүрүн кыскартпоо үчүн энесине чачын кыркканга, зыяндуу күч жабышып албасын үчүн маркумдун жүзүн караганга жана мүрзөгө барганга тыюу салынышы [18] бир эле жанаша жашаган түрк, мусулман элдеринде гана эмес, дүйнөнүн бардык эле элдеринде баланын өмүрү, келечеги үчүн кам көрүү энесине жүктөлгөндүгү көрүнүп турат. Андан тышкары мындай этностук-маданий окшоштуктардын болушу алардын түпкү туугандыгынан жана жалпылыгынан айигине берип тургандай.

Каркалпак, өзбек, тажик, уйгурлар сыяктуу эле өзбекстандык кыргыздар да, боюнда 12 ай көтөрүп калат деген коркунучтан улам төө, жылкы этин жегенге тыюу салынат. Хорезмдин тегерегинде жашаган элдерди изилдеген окумуштуу Г.П. Снесарев өзбектерде төрөтү кечиккен аялдарды төөнүн алдынан өткөнүн белгилейт [21]. Казак изилдөөчүсү Н. Шаханованын эмгегинде төөнүн этинен жеп, төрөтү кечиккен аял дагы бир жолу төөнүн этин кайнатып же кууруп жеши керек экендиги көрсөтүлгөн [22]. Түркмөндөрдө карышкырга карата сый мамиледен улам карышкыр жарган койдун эти арам деп саналган эмес. Адат боюнча карышкыр тиштеген жерин

гана кесип салып жей бергенге болгон. Ишеним боюнча болочок баласынын мүнөзү бөрүнүкүндөй болуп калат деп, кош бойлуу аялдарга гана андай этти жегенге тыюу салынган. Кандай гана ырымдар болбосун, алар Өзбекстанда жашаган өзбек, кыргыз, уйгур, каракалпак, тажик ж.б. элдер тарабынан бирдей колдонулуп, анын баары келечектеги баланын аман-эсен төрөлүшүнө багытталат. Кыргыз элинде кылымдардан бери жаңы төрөлгөн баланы май менен оозантышкан [1]. Бул мал чарбачылыгы менен кесиптенген эл үчүн эң негизги азык болуп саналгандыгынын далили. Ошондуктан кыргыздарда «Оозуңа май», «Кулагыма майдай жакты», «Сары майдай сактаган», «Өмүрүң майлуу, сүттүү болсун», «Жегени дайым май болсун» ж.б. сөздөр сакталып калган [13]. Өзбекстандык кыргыздар да май, каймак, ширин суу (кум шекер кошулган суу же чай), сүт менен жаңы төрөлгөн баланы оозантышып, бетине ун сүртүшөт [25]. Бул болсо, бала кийин оокаттуу, таттуу турмушта жашасын, жок дегенде үйүндө жегенге наны болсун деген түшүнүк менен ишке ашырылат.

Байыркы кыргыздарда жаш балдардын өлүмү көп болгон. Баласы каза болгон үйдө жаңы бала төрөлсө, аны үч, жети, кырк кээде бир жылга чейин башка үй-бүлөөгө берип, башка аялдын сүтү менен чоңойткон. Аны кайра өзүнө алаарда чоңойткон аялга тогуз предметтен турган төлөм берилген. Төлөмдүн (же сатып алуунун) өлчөмү баланын жынысынан көз каранды болгон [1]. Ымыркайды бирөөгө берип, кайра сатып алуу ырымы тили, дини бир ногойлордо да “качыруу” деген ат менен белгилүү. Аларда баланы төрөлгөндөн беш-алты күн, кээде бир жыл өткөн соң “качырышкан”. Тугандарынын же коңшуларынын бири баланы алып кетип, жаңы үй-бүлөдө анын атын өзгөртүп коюп, сол кулагына сөйкө тагышкан. Ата-энеси жоголгон баланы издеген түр көрсөтүп, белгилүү мезгилден кийин таап, акчага сатып алышкан же баланын энеси жети күн элден кайыр сурагандан кийин гана барып, сурап алган кайырына баласын сатып алган. Сатып алган балага жаңы кийим кийдиртпей, көп балалуу үй-бүлөнүн балдарынын кийимдерин кийдиришкен. Мындай ырымдар азыркы күндөргө чейин дүйнөнүн бир катар элдеринде аткарылып жаткандыгы баарыбызга белгилүү. Сөз болуп жаткан ырымдын осмон түрктөрүндө, якуттарда, башкырларда, чуваштарда ж.б. көптөгөн элдерде жолугушу анын өтө көөнө мезгилдерде пайда болгондугун айгинелейт. Балага молдону же айылдагы аксакалдардын бирин чакыртып келип, кулагына азан айттырышкан. Андан кийин ага ат коюшкан. Өзбек, кыргыз, уйгур, тажик, каракалпак ж.б. элдерде да мындай учурлар азырга чейин сейрек учурап турат. Баласы токтобогон аял бөбөгүн жакын туугандарына берип же кырк күнгө чейин көп балалуу аялды үйүнө алып келип, баласын каратат [25].

Баланын жарык дүйнөгө келгенден кийинки алгачкы алган белгиси - анын ысымы. Ислам динин кабыл алганга чейин баланын ысымы бир канча мезгилге чейин коюлбай келген. Ислам динин кабыл алгандан кийин балага ысым коюу айыл молдолоруна же азан чакырган кишиге өткөн.Бүгүнкү күндө балсо, алгач ат коюп, төрөт үйүнөн келгенден кийин гана азан айтуу салтка айланган. Айыл аксакалдарынын айткандарына караганда, алар кичинекей мезгилде жаңы төрөлгөн балага ысымды айылдын молдосу койчу экен. «Молдо өзү менен китеп алып келип, китепти ачканда, биринчи кайсыл атка көзү түшсө, ошол атты балага ыйгарчу» дээшет [АТМ. 2009: №5]. Бул маалымат XX кылымдын 60 жылдарында Фергна, Зеравшан өрөөндөрүн изилдешкен Б.Х. Кармышева, Г.П Васильева [23], Л.П. Патаповтордун [16] маалыматтарына дал келет.

Адам аттары тарых, эл менен тыгыз байланышта болуп, эл кызматын өтөп келе жаткан эө эле ыйык байлык. Тарыхта болуп өткөн баардык окуялар - төөкөрүш, революция, согуш, козголоө, тынчтык достук, сүйүү ж.б адам аттары менен белгилүү. Аттардын ар бири өзүнчө көп нерседен кабар берип турган эстелик, чоө казына, ата-бабаларыбыздан бизге жеткен жана келечек муундарга кала турган маданий кенч [11]. Адамдын турмушунда анын ысымы зор мааниге ээ. Жасалган бардык жакшы жаман иштерде адамдын аты аталат. Ошондуктан кыргыздарда «Жаманатты (жаман атту) болгондон кудай сактасын», «Жаманатты кылба», «Атыө өчүп калат», «Атыө чыкпаса жер өрттө» сыяктуу накыл сөздөр жана макалдар сакталып калган. Балага туура эмес аттарды коюуу же атайын диний ырымдарсыз коюлган улуу аттар көп жаман окуяларга, кырсыктарга алып келери - элибизде көп эле айтылып келет [9]. Кыргыздарда баласы токтобогон же узак мезгилдер бою перзент көрбөй жүрүп балалуу болгондо, наристенин өмүрүнө зыян келтирчү кара күчтөр, жин-шайтандар, ажал жийиркенип жолобосун, көздүү адамдардын көзү тийбесин деген ниет менен Сасык, Бокбасар, Тезекбай, Бокмурун ж.б.у.с аттарды коюп келгендиги белгилүү. Мисалы; айтылуу Көкөтөй хан карыганда көргөн баласына Бокмурун деп ат койгондугу, Манастын бала кезиндеги Чоө жинди деген ат менен жүргөндүгү айрым варианттарда айтылат. Бул көрүнүш тажиктерде (партов-таштанды, пахол-саман, ятим-жетим) өзбектерде (яман – жаман, итсарик - ит сары) жана монгол, тува, саха (якут) элдеринде да бар экендиги жана мындай жагымсыз аттарды алып жүргөн жигиттер эр жетип чоөойгондо экинчи жолу азан чакыртып, эл тарабынан өзүнө жаккан же жасаган эрдигине жараша татыктуу жакшы ысым алгандыктары жөнүндө маалыматтар бар [7,17,20].

Жыйынтыктап келгенде Борбордук Азия, анын ичинде Фергана элдеринде көптөгөн этностук-маданий окшоштуктар менен жалпылыктар кездешет. Мындай окшоштуктар менен жалпылыктардын болушу бир жагынан элдердин түпкүлүктүүлүгүнөн, байыркы мезгилдердеги түпкү жалпылыгынан, бир атадан тарагандыгынан айгине берсе, экинчи жагынан элдердин ортосундагы достукту жана бир туугандыкты чыөдоого жол ачмакчы. Ошондуктан мындай маанидеги илимий изилдөөлөрдү жүргүзүп туруу талапка ылайыктуу деп эсептейбиз.

Адабияттар

1. *Абрамзон С.М.* Киргизы и их этноггенетические и историко-культурные связи. - Л.: Наука, 1971. – 214-229.
2. *Алексеев А.* Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск.: Наука, 1980. – 54.
3. *Акматалиев А*. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. – Фрунзе.:Кыргызстан, 1978. - 53.
4. *Апышев Б., Бабаев Д., Жоробеков Т*. Педагогика. – Бишкек., 2002. – 81.
5. *Бикжанова А.М*. Семья в колхозах Узбекстана. – Ташкент, 1959. – 23.
6. *Бутанаев В.Я., Монгуш Ч.В.* Архаические обычаи и обряды саянских тюрков. – Абакан.: Изд. Хак.ГУ, 2005. - 138.
7. *Гафуров А.Г.* Имя и история : Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь. – М.: Наука, 1987. – 10.

8. *Гребенкин А.Д.* Узбеки. Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу политехнической выставки. Вып. 2. – М., 1872. – 62.
9. *Гербаневский М.В*. В мире имен и названий. – М.: Знание, 1983. – 120.
10. *Дыренкова Н.П.* Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. Сборник этнографических материалов. №2. – Л., 1927.
11. *Жапаров Ш.* Сенин ысмыө ким?. – Фрунзе.: Кыргызстан, 1990. – 3.
12. *Касымбеков Т.* Сынган кылыч. Тарыхый роман. 5 бас. – Бишкек.: Кыргызстан, 1998. – 61.
13. *Карасаев Х.* Накыл сөздөр. – Фрунзе.: Кыргызстан, 1982. – 236.
14. *Мурзакметов А.К*. Кыргыз ырым-жырымдары. – Ош., 2005. – 5-8.
15. Народы Средней Азии и Казакстана. 1. – М., 1962. – 323.
16. *Потапов Л.П.* Волк старинных народных поверьях и приметах узбеков. / Краткое сообщение ИЭ АН СССР. Вып. XXX. – М., 1958. – 139.
17. *Сарыпбеков Р*. Манас эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы. – Фрунзе.: Илим, 1987. – 110.
18. *Сурхаско Ю.Ю*. Семейные обряды и верования корел. – Л. : Наука, 1985. – 20.
19. *Снесарев Г.П.* Реликты домусулманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – 318.
20. Системы личных имен у народов мира. – М.: Наука, 1989. – 23.
21. *Шаниязов Ш. К.* Этническая история узбекского народа. – Ташкент.: Фан, 1974. – 123.
22. *Шаханова Н.* Мир традиционной культуры казахов. (Этнографический очерк). – Алма–Ата.: Казакстан, 1998. – 29.
23. Этнографические изучение узбекского сельского населения. Отв. ред: Г.П. Василева., Б.Х. Кармышева. - М.: Наука, 1969. - 194-195.
24. Этнография каракалпаков XIX – начало XX века. (Мат. и исследование). – Ташкент.: Фан, 1980. – 136.
25. АТМ: №3. 2005 ж., №4. 2007 ж., №5. 2009 ж.

УДК 821.521

Эралиева Ы.С., Ж.Баласагын атындагы КУУнун улук окутуучусу, Кыргызстан

Эралиева Ы.С., ст. преподаватель КНУ им. Ж. Баласагына, Кыргызстан

ЯПОН ПОЭЗИЯСЫ: УНИКАЛДУУЛУГУ ЖАНА БАШКА ТИЛДЕРГЕ КОТОРУЛУШУ
ЯПОНСКАЯ ПОЭЗИЯ: УНИКАЛЬНОСТЬ И ИНОЯЗЫЧНЫЕ ТРАНСЛЯЦИИ
JAPANESE POETRY: UNIQUENESS AND FOREIGN LANGUAGE BROADCASTS

В данной статье рассматривается жанровое своеобразие, уникальность и древние традиции японского стихосложения, анализируется смысловая нагрузка танка и хокку. Также рассматриваются переводческие труды русских и кыргызских переводчиков, дается высокая оценка их переводческой деятельности, достойно выполнивших межкультурную миссию в современном поликультурном мире.

Ключевые слова: *поэзия, поэт, танка, хокку, перевод, песня, жанр, традиция, природа, омоним, Япония, элемент, культура.*

Бул макалада япон ырынын жанрдык өзгөчөлүгү, уникалдуулугу жана байыркы салттары каралат, танка менен хоккунун мани - маңыз салмагы анализденет. Ошондой эле орус жана кыргыз котормочуларынын эмгектери каралып, алардын азыркы көп маданияттуу дүйнөдө маданият аралык вазифасын татыктуу аткарган котормочулук ишмердигине жогорку баа берилет.

Түйүндүү сөздөр*: поэзия, акын, танка, хокку, котормо, ыр, жанр, салт, табият, омоним, Жапония, элемент, маданият.*

This article examines the genre peculiarity, uniqueness and ancient traditions of Japanese versification, is analyzed the semantic load of the tanka and hokku. Also considered are the translation works of Russian and Kyrgyz translators, gives a high assessment of their translation activities, worthily accomplished intercultural mission in the modern multicultural world.

Keywords: *poetry, poet, tank, hokku, translation, song, genre, tradition, nature, homonym, Japan, element, culture.*

散文は、それに含まれる詩のおかげで文学の場所を取る
芥川龍之介

Проза занимает место в литературе только благодаря содержаүейся в ней поэзии.

Как и у других народов, древняя японская поэзия (日本の詩) родилась в лоне устного народного творчества в виде «ута» (歌или 詩) – песни. Эту «ута» пели – «утау» (歌う). Певцов называли «утабито» -詩人,а чтецов называли «өмибито» -詠人. Древние поэты - сидзин (詩人), утабито и өмибито распространяли и развивали прекрасную короткую, в то же время смыслоөмкую поэзию, создав тем самым богатое наследие поэтического слова.

Начав первые шаги из народного творчества, японская литературная поэзия нашла благодатную почву в придворной среде в VII – VII веках. С этого времени до наших дней японская поэзия процветает: то течет по течению традиций стихосложения, то старается войти в обширные течения всемирной поэзии. Тем не менее, японское стихосложение, преданно и гордо хранит свою уникальность, загадочность, музыкальность и большую тягу к мудрости мыслей о жизни и к нежному описанию японского пейзажа, открываюүему завесу любви и преданности. Она избегает избыточной описательности. Японские поэтические строки выходят из сердца и украшаются дребезжанием нежных лепестков цветка, жужжанием пчелы, нашедшего ароматный нектар; звуком капель осеннего дождя или кокетливым смехом японской юной красавицы. Японский стих созерцателен, лаконичен и мудр. Он краток, но имеет обширный подтекст. Например, строки из Исэ-Моногатари в переводе востоковеда Н.И.Конрада:

«Туда, назад, — все время (そこに、戻って、いつも)
брожу по небу я… (私は空をさまよい、私は...)
И это оттого, что там, (そして、これは、)
на той горе, где жил я, (私が住んでいた山の上に)
ветер так силен…» [2,18] (風が強く...)

На первый взгляд, кажется, что в этих строках нет смысла и гармонии, они просто описывают блуждание лирического героя. Но именно в блуждании герой находит душевный покой и равновесие. В японской поэзии вообүе отсутствует рифма как таковая. Она напоминает европейский верлибр или древнегреческий белый стих.

Также японская поэзия колоритна и своими жанрами, как танка, хайку, рэнга, төка, сэдока, көка, сэнрю, имаө, имбун. Она силлабична, чередуется пяти-семисложным стихом, и там же выделяется ее главная строфическая форма «танка» (короткая песня). Танка состоит из пяти стихов 5:7:5:7:7:7 слогов в каждом. «Гармония танка держится на неустойчивом и очень подвижном равновесии» [4,11] - пишет В.Н.Маркова.

Жанр хайку или хокку - 発句 (начальная строфа) начал свое процветание в XVI веке и самым ярким представителем является Мацуо Басө. В поэзии хокку оставили след и другие замечательные японские поэты: Тэйтоку, Сико, Кэкай, Бусон, Тайро, Рөта, Фухаку и мн. др. Поэт Көкусуа оставил прекрасный пример хокку: Ледяная ночь! Низверглась в море, Грохочет водопад. [5,136]

Переводческая литература русскоязычной аудитории богата переводами выдаюүихся ученых – японистов. Переводами на русский язык элементов японской литературы занимались академик Н.И.Конрад («Исэ-моногатари», «Ходзөки», писатель и японист А.А.Долин («Кокинвакасю», «Цветы ямабуки», «Багряные

пионы», «Алая камелия» и мн. др.), японовед и переводчик И.А.Боронина («Синсэн Вакасю», «Утаавасе», «Синкокинсю" "Лучшие песни нашего времени»), ученый – японист А.В.Глускина («Манөөсю», «Японская любовная лирика»), японовед В.С. Санович («Сто стихотворений ста поэтов»), Т.В.Соколова – Делюсина («Повести о Гэндзи» Антология «Женской японской лирики», Собрание стихотворений поэтессы Идзуми Сикибу), поэтесса и переводчица В.Н.Маркова (сборники стихов «Отикубо-моногатари», «Такэтори-моногатари», Сайгө, «Записки у изголовья» Сэй Сөнагон, драмы Тикамацу, хайку Мацуо Басө) и мн.др.

Книга стихов «Горная хижина» Сайгө (Сато Норикиө) очень популярна в Японии, она переведена В.Марковой на русский язык и несколько раз переиздавалась. В предисловии переводной книги В.Маркова пишет: «Сайге - поэт мысли, но, даже достигая больших философских глубин, равнодушно мыслить он не может. Его картины природы, в сүности, - "пейзаж души" [3,3]. «Горная хижина» содержит более тысячи пятьсот стихотворений, из них 77 стихотворений принадлежат другим авторам. В книге создан образ странствуюүего поэта, влюбленного в красоту природы.

Гвоздика под дождем. Капли так тяжелы! Гвоздики в моем саду,
Каково им теперь? До чего яростный вид, У вечернего ливня [3,99].

Перед читателем поэтическими строками проходят не только картины природы, сменяюүие друг друга времена года, любовные переживания, но и вся непростая жизнь поэта-странника, не по воле оказывавшегося в круговерти суровой жизни. Хижина для поэта – не только временный приют, но и место, где собираются мысли и чувства, превраүаясь в игру слов, омонимов, которых очень любил Сайгө. В русском переложении В. Марковой зазвучали стихи японского поэта по-новому - адаптированно для русскоязычного читателя.

Еүе один прекрасный перевод принадлежит переводческому перу Анны Глускиной. Эта книга называется «Японская любовная лирика». А. Глускиной даны переводы стихотворений Исэ, Ки Акимикэ, Оно Такамура, Бунья Асаясу, Оэ Тисато и мн. др. В книге есть переводы стихотворений и неизвестных авторов. В японских любовных песнях, стихотворениях цветы являются метафорой возлюбленной. «Позже ее образ ассоциируется также с жемчужиной и яшмой» [6,240]. Любимая – та, с которой вместе любовались луной, звездами, цветами сакуры или листьями клена. Строки танка, переведенные А.Глускиной передают внутреннее напряжение героя:

О, набегай, волна прибоя, с новой силой!
И пусть вода затопит берега!
Забвенье раковины –
Чтоб забыть о милой,-

Быть может, я тогда на берегу найду[6,95]! Здесь в отличие от японского оригинала А. Глускина чувствуется легкая рифмовка, что приближается к эстетическим привычкам читателей. Японская любовная лирика задушевна, таинственна, экзотична, но в ней все-таки не создан образ идеальной женүины или «культа прекрасной дамы»[7,239] как в западноевропейской лирике.

Сборник «Японская классическая поэзия» состоит из переводов Веры Марковой и В.С. Сановича. В сборнике собраны пятистишья и трехстишья японских поэтов IX—XV, XVII –начала XX вв. В предисловии сборника В.Маркова пишет о

понятии «өдзө» в японской поэтике, что означает «послечувствие». Японский стих способен будить воображение читателя, т.е. «читатель может не только понять и пережить творение высокой поэзии, но и преобразить его» [8,15], став сотворцом маленькой поэмы.

В сборнике стихотворений «Японская поэзия» даны переводы А.Е.Глускиной и В.Н.Марковой. В сборник вошли стихи японских поэтов разных периодов – поэзия древней Японии, Средневековья, поэзия позднего Средневековья, Новая поэзия, народная поэзия и современная демократическая поэзия. В сборник вошли стихи Исии Ясуко, Иноуэ Тосио, Икэда Тароноскэ, Есидзука Киндзи, Хиросу Нуяма, Фукагава Мунэтоси и других авторов. В сборник вошли стихотворения и с военной тематикой. Пятистишья Фукагава Мунэтоси «Сопротивление» и «Хиросима» наполнены сочувствием, гневом и жаждой свободы:

Сопротивление 抵抗
Запылай, прорвись на свободу,
Жар потаенной земли! –
Девушку дочь народа,
Чтоб в толпу бросала листовки,
Схватили и повели [6,370].

Безусловно, русские переложения стихотворений японских авторов обогатили переводную литературу не только России, но всего постсоветского пространства, но с другой стороны вышеуказанные переводы стали отправной точкой для последующих переводов на другие языки, взяв в основу русские трансляции. Русские переводные тексты стали межкоммуникационным мостом между разными культурами.

В частности, именно из русских переводных текстов были переведены на кыргызский язык стихи японских поэтов. В 1959 году во Фрунзе вышел в свет сборник стихотворений «Япон акындары», куда вошли переводы З.Мамытбекова, Т.Жаманкулова, С.Омурбаева и Ж.Алыбаева.

Переводчиком З.Мамытбековым переведены стихи японских поэтов Окаси Горо (Ал кайрылып келбейт - 彼は戻ってこない), Акаги Сегэо (Сүрөт -写真のスナップショット), Ватанабэ Өсико (Токуучу станок артында -織機の裏側), Екомура Садамицу (Тынчтык эмгек үчүн -平和な仕事のため), Өнэде Эйсаку (Хиросима ырынан -広島の歌), Икэда Тароноскэ (Аэродром -飛行場), Имаи Такаси (Бир гана нерсе жөнүндө -ただ一つ), Иноуэ Тосио (Биз эми кул болгон солдат эмеспиз -私たちは奴隷ではない), Исии Ясуко (Сүйгөнүмө -恋人). Кыргызские вторичные тексты взяты из раздела «Современная демократическая поэзия» сборника «Японская поэзия» А.Е.Глускиной и В.Н.Марковой. Современная демократическая поэзия по архитектонике отошла от традиционных японских жанров стихосложения, она написана на традициях европейского стихосложения. Но не совсем, все –таки, есть связь и с традицией и с современностью. И это прекрасно, потому что прослеживается культурное сближение с окружающим поэтическим миром, который обогащает и впитывает новой энергией исконно японскую традиционную поэзию и тематически, и жанрово.

Ценитель и знаток японской поэзии В.Бутромеев описал ее так: «Она подобна робкому прикосновению девушки с лепестками подаренного ей цветка, в гармонии

которых она неосознанно, но чутко угадывает гармонию своей души и своего тела и видит в нем узор своей судьбы» [1,с.7]. Японская поэзия представлена стихотворениями современных поэтов. Один из них – автор стихотворения «Мы больше не рабы-солдаты» Иноуэ Тосио. Его стихотворение относится к послевоенной демократической поэзии, в которой выражен гнев японского народа против тех, «кто предает свободу и независимость своего отечества, в ней с исключительной яркостью отражена преданность делу мира» [6,с.13]. Стихотворение Иноуэ Тосио «Мы больше не рабы-солдаты» - протест войне, призыв к совести и мирной жизни. Оно переведено на русский язык 10-11сложником, с русского на кыргызский 11-12 сложником:

О, как ни перекрашивай умело
Мундир, который запятнала кровь,
Но в ком настолько совесть омертвела,
Чтоб захотеть в него рядиться вновь?
Как сапоги ни начиүай до глянца,
В которых попирал чужой предел,
Но кто хотел бы снова в новобранцы,
Чтоб каблуком ступить на груду тел? [6,с.332]
Канчалык көрктүү кылып тиксе дагы,
Мундирди бүт боөлгон кызыл канга,
Нысапсыз кайсы киши жок намысы,
Жаөыдан эми кийсин аны кайра
Бирөөнүн эркин жерин тепсеп жүргөн
Канчалык жалтыратсаң да кандуу өтүктү,
Ким кийип, аскер болсун чын көөүлдөн,
Басканы таман менен көп өлүктү [129,с.33]. Перевод на кыргызском языке соответствует русскому варианту стихотворения. Он менее динамичен, чем первый вариант, но богат на рифмы (парная, перекрестная).

Автор стихотворения Екомура Садамицу «За мирным трудом» (в пер. В.Н.Марковой) – «Тынчтык эмгек үчүн» выражает желание заниматься мирным трудом: сеять пшеницу, рис, растить детей, построить дом.

За мирным трудом
На войну! Нет, увольте нас!
Повсюду в поле ростки пшеницы
Восходят, радуя глаз [6,с.343].
Согушуудан! Кутулткула бошотуп!
Бардык жерде буудай чыгат көгөрүп,
Жайкалганда көргөн көздү тойдуруп
Тынч жашайлы, буудай күрүч өстүрүп [9,с.20].

Из примеров наглядно видно, что в архитектонике переводов есть различия, но по семантике они очень близки. Как утверждал Е.Эткинд в переводе стихов «преобразования — потери, добавления, изменения — неизбежны» [10,с.75].

Сопоставим для еүе одного примера 5-ти строчный отрывок из стихотворения «Фотографический снимок» Акаги Сигэо в переводе З.Мамытбекова под названием «Сүрөт». Лирический герой стихотворения - фотограф рассказывает о фотографии, где изображены солдаты-янки, расстреливаюүие семерых корейских солдат. Стихотворение выражает ненависть к насилию, бахвальству корейских солдат,

спокойно убиваюүих и солдат, и мирных жителей.
Я молча бросил на снимок взгляд.
Семеро янки в позе геройской
Штыки направили прямо в сердце
Семерым солдатам корейского войска,
Что безоружным ждут конца [6,с.342].
Унчукпастан ал сүрөткө карадым:
Баатырсынып жети янки манчыркап.
Куралы жок, өлүм күткөн тайманбай
Жети корей аскерине таамайлап
Сунган найза учу күнгө жаркырайт [9,с.116]**.** Здесь в обоих вариантах нет гармонично слаженной рифмы, стихотворение является вольным переводом, нацеленное для передачи смысла и авторской позиции.

З.Мамытбеков поставил перед собой задачу адекватной передачи смысла и идеи стихотворения, поэтому на основе сопоставления мы уверенно можем сказать, что задача переводчика выполнена. Перекодирование культурных элементов японской поэзии для Заира Мамытбекова является «серьезным шагом в освоении иноязычной поэзии» [9,с.9].

Японская поэзия имеет древние традиции, она завораживает и привлекает своей необычностью, удивительной простотой, причастностью к тайне бытия. Традиционные танка и хокку по - прежнему вооружают современных творцов стиха Японии в поэтических баталиях и самовыражениях. Интерес к поэзии растет и процветает. Возрастает эффект «последней страницы» - на последней странице многих литературных журналов печатаются стихи классических форм хайку и танка, и это традиция не иссякает» [4,79]. В Японии ежемесячно выходит около 20 журналов, посвяүенных только танка, где печатаются тысячи и тысячи сочинителей. Как и предки, современные японцы искусно превраүают свои мысли, переживания, страхи, радости в поэтические строки. Это новое поле творческой и исследовательской деятельности для современных и будуүих японоведов, переводчиков, культурологов, литературоведов.

В данной статье мы попытались создать обүую картину многовековой японской поэзии, которая сохранила свою уникальность, традиционность, также мы попытались дать дань уважения колоссальному труду переводчиков, открывшим мир японской поэзии и японской души. Мы знакомы с лучшими элементами японской поэзии благодаря переводчикам, которые культурно и духовно связывают различные народы и их словесное искусство. В нашем поликультурном мире, который вовлечен в глобализацию и сближение, Япония и японская поэзия остаются достоянием обүечеловеческой культуры, которая по – прежнему достойна уважения и восхиүения.

Использованная литература:

1. Бутромеев, В.П. Классическая японская поэзия. Влюбленной хризантемы лепестки. Сто стихотворений сто поэтов. Под ред. В.П.Бутромеева, В.В.Бутромеева. [Текст] / В.Бутромеев. – М.:Одма Медиа Групп. 2010-304 с.
2.Исэ - Моногатари. Лирическая повесть древней Японии. / Пер. Н. И. Конрада. — Пг.: Всемирная литература, 1923. — 169 с. ; М.: Наука, 1979. — 288 с.
3. Сайгө. Горная хижина. М.: «Художественная литература, 1984. – 191 с

4.Современное российское японоведение: оглядываясь на путь длиною в четверть века / под редакцией проф. Д. В. Стрельцова. – М., АИРО-XXI. 2015 – 448 с.
5.Сто стихов ста поэтов. Старинный сборник японской поэзии VIII – XIII вв. Москва «Книга» 1990. – 497 с. 11 стр.
6. Японская поэзия. [Текст] Государственное издательство художественной литературы. Москва: 1954. – 478с. -374 с.
7.Японская любовная лирика. Пер. со старояпонского Анны Глускиной. Москва «Художественная литература», 1988. – 254 с.
8.Японская классическая поэзия / [пер. со старояп., предисл. В. Н. Марковой, пер. со старояп., сост., коммент. В. С. Сановича]. — Москва : Издательство «Э», 2017. — 608 с
9. Япон акындары. [Текст] Кыргызстан мамлекеттик басмасы, Фрунзе-1959. – 184 б.
10.Эткинд, Е.Г. Поэзия и перевод. [Текст] / Е.Г.Эткинд. - Москва-Ленинград: Советский писатель, 1963. -431с.

УДК 101.3. 305 (055.1)

Эшиев А.К., филос.и.д., ОшМУнун профессору, Кыргызстан

Эшиев А.К., д.филос.н., профессор ОшГУ, Кыргызстан

Чыгыштын иши назик маселеби? Же кыргыз коомчулугунда ролдук мамилелеринин эволюциясын философиялык талдоо
Тонкое ли дело Восток? Или философский анализ эволюции ролевых взаимоотношений в кыргызском обществе
Is the East a delicate matter? Or a philosophical analysis of the evolution of role relationships in Kyrgyz society

Макалада кыргыз комундагы ролдук байланышуу философиялык талдоого аракет кылынган. Автордун ою бонча ар бир инсан калыптанган, кабыл алынган нормалар жана эрежелерди, ролдук наборлорду аткарууда ар бир инсан жалпы коомдун онугуусуно салым кошот.
Ачкыч создор: *ролдук набор, коомдун эволюциясы, маданият, уй-було.*

Статья посвящена философскому анализу эволюции ролевых взаимоотношений в кыргызском обществе. Автор говорит об общепринятых нормах и правилах, о ролевом наборе, выполняя которых, каждый вносит свой определенный вклад в развитие всего общества.
Ключевые слова: *ролевой набор, эволюция общества, культура, семья.*

The article is devoted to the philosophical analysis of the evolution of role

relationships in Kyrgyz society. The author talks about generally accepted norms and rules, about role-based recruitment, following which each makes his own definite contribution to the development of the whole society.

Keywords: *role set, evolution of society, culture, family.*

Еще 2,5 веков назад великий мыслитель и философ Диоген, расхаживая днем с фонарем по улицам Афины, кричал: «Ищу человека!», несмотря на то, что улицы были заполнены людьми, каждый из которых, бесспорно, считал себя человеком. Но Диоген искал личность, не скрытую ничем – ни профессией, ни местом в обществе, ни статусом, ни возрастом, ни полом, ни одеждой.

В каждом обществе, как известно, есть свои общепринятые нормы и правила, которым должны подчиняться все его члены. И у каждого члена общества есть свои определенные наборы ролей, или, так называемый, ролевой набор, который представляет собой комплекс или совокупность ролей, имеющих отношение к одному определенному статусу, где каждая роль в ролевом ассортименте, требует от исполнителя особой манеры общения и поведения с людьми. Например, профессор может исполнять две похожие роли наставника и преподавателя, а значит, предполагает разные взаимоотношения со студентами. В первом случае, он, как старший друг или мудрый советчик, может перейти на неформальный характер общения со студентами. Во втором случае он обязан соблюдать формальные нормы и правила образования: принимать экзамены, проверять курсовые работы, читать лекции. В соответствии чем, каждая роль предполагает собственный способ реализации социальных взаимоотношений [1].

С.А. Орлянский сделал классификацию авторов, которые рассматривали проблемы в социуме, в семье, его изменения, разделив их по школам:

1. Биологическая (физиологическая) школа: В.А. Геодакян, И.С. Кон;
2. Психологическая школа: З. Фрейд, Ш.Берн; Л.Н. Ожигова;
3. Социологическая школа: Дж. Л. Томпсон, Д. Пристли;
4. Философская школа: Н. Бердяев, В. Соловьёв, Ф. Ницше, Э. Фромм, С. де Бовуар, Н.В. Хамитов, Г. Брандт;
5. Антропологическая школа: М. Мид [2, с.132].

По мнению Фрэнсиса Бэкона, который стал родоначальником научного взгляда философии, только Разум мог изучать и контролировать природу. По его мнению, материальный мир - это мир, где действуют механические законы. Бэкон сравнивает мир с машиной. По мнению Ф. Бекона, природа представляет из себя механическое, мертвое и бездушное. Все это дает возможность провозгласить мысль того, что правильное покорение и правильное овладение - вот главная задача науки [3, с.45-46].

В исследовании семьи нам импонирует подход американского социолога Т.Парсонса - структурно-функциональный подход, который довольно часто используется исследоввтелями, в том числе философами. Суть данного подхода состоит втом, что в любом обществе есть деление, что у каждого члена общества есть свое место.

Мы согласны со словами П. Бурдье: «социальная реальность - многомерное социальное пространство, которое можно представить в виде совокупности полей, каждое из которых организовано распределением определенного капитала или ресурса» [4, с.238]. По его мнению: «основным ресурсом в экономическом капитале

являются деньги, в культурном капитале - объем знаний и навыков, в социальном – знакомые и родственно-дружественные отношения, а в символическом капитале – символическая организация обеспечивающая признание» [4, с.238].

Существенным, на наш взгляд, является понятие «структурация» при рассмотрении вопросов зависимости общественных факторов и общественных практик, которое внедрено Э.Гидденсом. Его подход называют субъективистским (социально-конструктивистским) подходом. Так, по мнению Э.Гидденса, действия индивидов ограничены объективными факторами. Основным же ресурсом он считает науку, общественные отношения, условия для власти и другие. Духовное и материальное составляют первопричину реализации практики [5, с.40-80].

Устоявшиеся формы связей, взглядов, эталонов, норм и правил, принятых определенным сообществом, которые передаются с помощью определенных символов, в том числе языка, мы называем «Культурой», которое сегодня в кыргызском обществе, да и не только в кыргызской, стало искажаться. Стали искажаться, в том числе, и многие немаловажные понятия, такие, как «Человек», «Личность», как впрочем, и многие другие понятия, такие как, «Родина», «Патриот», «Гражданин», «Семья» и пр. Но, следует напомнить, что повседневные практики и дискурсы, наблюдаемые в обществе – это результат влияния именно культуры.

Каковы ролевые взаимоотношения в кыргызском обществе и как они складываются? Скорее всего, по определенным нормам и эталонам поведения, распространенным в обществе, а значит каким-то образом регулируемыми культурными особенностями. Посмотрим все это на примере кыргызской семьи. Основные национальные черты кыргызской семьи сложились еще в период кочевого образа жизни. Так, например, традиционная кыргызская семья высоко ценит старшее поколение, которое являлось цементирующим звеном в семейных отношениях и носителем неформального образования. Ее отличало особое отношение к детям: с одной стороны - отсутствие жесткой опеки со стороны родителей, с другой стороны - сохранение традиционного послушания и раннее участие детей в ведении домашнего хозяйства. Сюда же отнести бытовую и социальную ценности. При высокой ценности семьи, кыргызы всегда были терпимы и соучастны к неполным семьям, а близость и ценность родства ставились выше, чем материальные блага. Кыргызскую семью отличал и особый стереотип поведения, закрепленный в обычаях и традициях, направленный на сохранение здоровья в экстремальных условиях географического высокогорного региона.

Примером также может стать то, как особенности миропонимания кочевников очень ярко проявляются при анализе их традиционного жилища – юрты. Даже небольшие объемы внутреннего пространства юрты имели четкую организацию - «ось возраста», «ось пола» и место и способ сидения в ней членов семьи или гостей. В традиционной культуре кочевников пространство юрты строго делилось на мужскую (правую) и женскую (левую) половины. Сторона справа в юрте, которая была только мужской, считалась важной частью, где проводились обряды, здесь отмечались главные события в семье. Жизнь человека начиналась в правой части юрты, здесь же она завершала свой путь. Таким образом, правая сторона юрты замыкала его жизненный круг. Не случайно и в современной действительности кыргызы выносят тело умершего из юрты, и это характерно даже в городских условиях.

Коллективизм, чувство общего и общность были в крови и в подсознании у

каждого кочевника. Эгоизм, индивидуализм исключались самим образом жизни. У кочевников чувство общего всегда было выше чувства личного, так как один человек не значил ничего. Выжить можно было только вместе и только сообща. Совместное семейное хозяйства и хозяйство в племени было экономической основой коллективизма, объединяло людей, было единственным фактором выживания в суровых условиях кочевой жизни, которая требовала постоянной взаимопомощи, готовности выручать соплеменника в любое время. У кыргызов-кочевников в крови присутствовало убеждение по поводу того, что личное благополучие, благополучие отдельной семьи не возможно и не имеет смысла без общего благополучия рода, племени. Трудности кочевой жизни требовали больше рабочих рук, что приводило к многодетным семьям. Чем больше детей, тем легче было управляться с хозяйством, перекочевкой и другими бытовыми трудностями. Оседлые люди легко отделяли взрослых людей с их семьями; кочевники, наоборот, были экономически заинтересованы в совместном ведении хозяйства - так было легче. В итоге в каждой семье проживали три поколения, что обеспечивало их преемственность, воспитание примером старших, сохраняло обычаи, традиции, культуру и нравственные ценности.

Родственные отношения играли в кочевом обществе особую роль. Они считались приоритетнее социальных. В условиях абсолютного господства единого способа хозяйственной деятельности, неразвитости экономических связей система генеалогического родства служила для кыргызов основным инструментом регулирования социальных отношений и выполняла идеологическую функцию в кочевом обществе. Так, «семипоколенный» принцип был не просто гарантией недопущения кровно-родственных связей в этносе, но главным образом обеспечивал духовное и культурное единство этноса. Знание своей родословной - это своеобразный «защитный механизм» физической и психической адаптации при освоении и «ороднении» бескрайних кочевых пространств.

Вспомним, что ролевые эталоны представляют собой нечто, чему нас учат, и к чему мы привыкаем, а не что-либо естественное или генетическое. В кыргызской семье все члены семьи имеют свои определенные ролевые обязанности. Несмотря на то, что массовая культура утверждает, что есть определенная, настоящая модель семьи, в действительности каждое общество рассматривает семью с различных ракурсов: с учетом истории, традиции, менталитета и других особенностей.

Представления о ролях «поставляются» ребенку - мальчику или девочке домочадцами, ровесниками, друзьями, соседями и другими агентами. К примеру, маленькие мальчики, как правило, обладают большей свободой, меньшими ограничениями по сравнению с маленькими девочками. Их учат быть стойкими, уметь постоять за себя, не сдаваться в борьбе. Они могут убегать на улицу поиграть, в то время как их сестры остаются дома ухаживать за меньшими детьми и помогать по дому. Мальчики в кыргызской семье традиционно считаются продолжателями рода, им прививался особый стиль поведения; пышно празднуется обряд инициации - обрезание. Дни мальчиков существовала стройная система воспитания, включающий в себя обязательное обучение верховой езде и воинскому искусству. В юном возрасте многие мальчики узнают, что они должны стать сильными, не выказывающими свои эмоции, что конфликты решаются силовыми методами, и иногда даже то, что мальчики обладают превосходством над девочками. Это социальное воздействие позволяет оправдывать мужское насилие по отношению к женщинам. Здесь надо отметить

главное, но не исключительное значение умение матери выполнять свою роль, как матери, так и учителя.

Привилегированность мальчиков начинается рано посредством многих стратегий в воспитании ребенка и родительских ожиданий, обычно прививающиеся присутствующей матерью, которая также вносят свой вклад в продолжение мужского поведения и мужского чувства превосходства. С раннего детства мальчику внушается, что он хозяин дома, земли, скота, что в будущем - он глава семьи, опора дли родителей на старости лет. При женитьбе он никогда не уйдет в чужой лом, так как это считается позором для мужчины из кыргызских родов, а наоборот, приведет в дом своих родителей нового члена семьи жену. Став взрослым, он должен быть готовыми к конкурентной борьбе, активными и доминирующими. Власть ценится и вознаграждается. Ведь если они обладают властью, часто становятся объектами вожделения для всех членов общества.

Таким образом, мальчик вживается в свои предъявляемые обществом обязанности и вынуждены следовать правилам о том, как он должен мыслить, чувствовать и поступать. Его «принуждают» превосходить. Он должен вырасти властным и не выказывать слабостей; ему отдается предпочтение, его ценят, ему поощряют делать карьеру.

Издревле обычаи, нормы и культурные традиции кыргызского менталитета распределили труд в кыргызской семье. Если мужу, как главе семьи, отводилась роль «добытчика», то жене - «хранительницы домашнего очага». Попробуем раскрыть статус роли «социальный партнер», испокон веков имеющее важное значение в кыргызской культуре. В функциональные обязанности «социального партнера» входили такие социальные действия, как: прием гостей, взаимоотношения с близкими людьми и так далее. Рассмотрим на примере того, как традиционная супружеская чета кыргызов осуществляет прием гостей. Как они ведут себя? Жена готовит на стол, а муж встречает и провожает гостей - разделение труда на лицо. Но особенно ярко это проявляется на поведенческих моделях социального партнерства, где доказательством могут стать следующие моменты:

- Партнер должен умалчивать при гостях о внутрисемейных проблемах;
- Партнер должен поддерживать партнера во всем и не перечить ни в чем, даже если он немного не прав;
- Партнер должен уметь приветливо и уважительно относится к его/её гостям, друзьям или родственникам, точно так же, как к своим.

То есть модель поведения членов семьи, как представителей определенной социальной группы или определенного общества выражается в социальном партнерстве. При этом она может быть самой разнообразной и многоликой в разных группах и обществах. В каждом из этих групп очерчен собственный круг социального общения и имеется свой репертуар социального партнерства. Все они, будучи в гостях и прочих встречах, стараются преподнести и продемонстрировать те ценности, которые признаются в данном обществе. В высшем обществе любые торжества довольно часто превращаются в экспозицию личных достижений, будь то престижные знакомства, уникальная коллекция антиквариата, шикарный особняк или автомобиль последней модели. Иными словами любая встреча между ними постепенно перетекает в укрепление существующих связей и в налаживание новых контактов. В среднем классе, в частности у интеллигенции, целью общения, вечеринок и походов в гости является,

по сути, исповедованием и отпущением грехов. То есть обсуждением правильности чужих и своих поступков, обращением за советом, желанием пооткровенничать, нуждой в разговоре по душам и так далее. Главное предназначение духовного общения - это получение одобрения своим действиям от коллег, друзей и родственников.

В конце хотим отметить, что каждый из членов общества, выполняя определенные роли, вносит свой вклад в развитие всего общества. Так, и именно так достигается порядок и предсказуемость в обществе.

Литература:

1. Дорофей, Ю.О. Стереотипы в античности // Ученые записки Таврического национального университета им. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». Т.22(61). - 2009. №2.
2. Орлянский, С.А. Трансформация традиционного образа в современной культуре: уч. пособ. – Ставрополь: Бюро новостей, 2009.
3. Лоренцер, А. Археология психоанализа. Пер. с нем. А.Руткевича. - М.: Прогресс-Академия, 1996.
4. Репина, Л.П. Пол, власть и концепция разделенных сфер. // Общественные науки и современность, 2000, №4.
5. Воронина, О. Социокультурные детерминанты развития гендерной теории в России и на Западе. // Общественные науки и современность. – 2000, №4.

МАЗМУНУ/ СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

1. Абытов Б.К. (Кыргызстан) ……...….. 7
2. Абдуллаев М.Г. (Узбекистан) …….…. 15
3. Аммар Юнас (Ливан) ……..….. 20
4. Байдилдеев Ж. (Кыргызстан) ……..…. 23
5. Бөтөнөев Ж.С., Эркебаев Э.М. (Кыргызстан) ……..... 27
6. Бекназаров С.М., Орозматова А.С., Райымбаева А.Ч. (Кыргызстан) ……..… 31
7. Гимазитдинов И.Р., Тухтаматов А.С., Мырзаканова С.Т. (Кыргызстан) …...…. 35
8. Камалов Э.Т. (Кыргызстан) ……..… 41
9. Каратаев О.К. (Туркия) ……. 47
10. Мамадалиев И. (Таджикстан) ……..… 54
11. Матназаров С.А., Камаева К.К., Матмусаева А.А. (Кыргызстан) ……..... 58
12. Мурзакметов А.А. (Кыргызстан) ……..... 62
13. Мухитов К.С. (Казакстан) ……..... 69
14. Носиров Ш.И. Мырзаканова С.Т., Имадинова Д.З. (Кыргызстан) ……...… 75
15. Омурова Ж.О. (Кыргызстан) ……...…. 80
16. Сапаралиев Д. (Кыргызстан) ……...…. 85
17. Сапарбаева А.А. (Кыргызстан) ……..... 96
18. Сатыбалдыева Ч.Т., Арзыкул кызы Н., Таир кызы Г. (Кыргызстан) ……...… 99
19. Смадияров С.А. (Кыргызстан) ……...… 103
20. Султанова А. (Кыргызстан) ……... 107
21. Тажибаева С.К., Шайымкулов А.Ж., Таирова А.Ш. (Кыргызстан) ……... 113
22. Тынчтыкбек Чоротегин (Кыргызстан/Чехия) …….. 120
23. Халматов К. (Кыргызстан) ……. 127
24. Эралиева Ы.С. (Кыргызстан) ……. 133
25. Эшиев А.К. (Кыргызстан) …….. 139

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН
ЧЫГЫШ ТААНУУ ЖАНА ТАРЫХ ФАКУЛЬТЕТИНИН
ЧЫГЫШ ТААНУУ КАФЕДРАСЫНЫН жана
ЧЫГЫШ ТААНУУЧУЛАР КЛУБУНУН
«ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ» ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Журналды чыгарууга жоопту редактор: **тарых илимдеринин кандидаты, доцент Бөтөнөев Ж.С.**

Биздин дарек: 723500, Ош шаары, И. Раззаков көчөсү, 21.

Электрондук дарегибиз: Chygush.taanuu.africanistica@mail.ru

Биздин сайтыбыз: WWW.oshsu.kg
http://oriental-history.oshsu.kg

Инстаграмдагы баракчабыз: vostokovedeniye_i_istoriya_osh

Фейсбуктагы баракчабыз: Факультет востоковедения и истории ОшГУ
Вопросы востоковедения
Кафедра востоковедения
Клуб востоковедов
Востоковеды ОшГУ

Байланыш телефондор: +996 551 02 53 02 +996 755 26 88 26

Факс: (+9963222) 24066

Журналдын негиздөөчүсү:
Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги
Ош мамлекеттик университети
Чыгыш таануу жана тарых факультети
Чыгыш таануу кафедрасы
Чыгыш таануучулар клубу

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
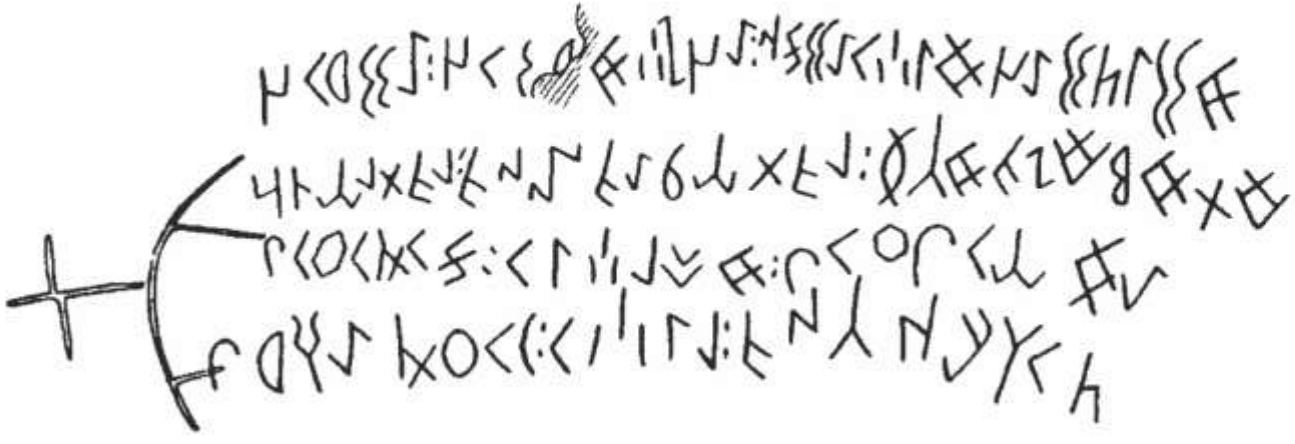
ISSUES OF ORIENTAL STUDIES